

Barid baran Mukerji.
(College Row, Calcutta)

THE NIRUKTALOCHANUM.

A

Guide to Jaska's Nirukta.

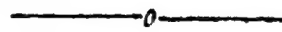
BY

ACHARYA SATYAVRATA SAMASRAMI,

Associate-Member of the Asiatic Society of Bengal; Editor, Author, Commentator, Annotator, Compiler, Translator, & Publisher of different Vedic Works &c &c.

SECOND EDITION.

(REVISED & ENLARGED)

PRINTED & PUBLISHED BY

P. HITAVRATA SAMAKANTHA, SATYA PRESS.

No. 27, Ghose's Lane, CALCUTTA.

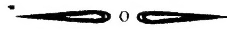
1907.

॥ ॐ ॥

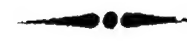
॥ निरुक्तालोचनम् ॥

अर्थात्

भगवद्यास्कमुनिप्रणीतस्य 'निरुक्त'-नाम-वेदाङ्गस्य
नामप्रयोजनप्रणयनकालविज्ञानविषयतत्त्वादीनां निरूपणाय
यत्नतो गवेषणम् ।

अद्यतनैकसामगाचार्य-सर्ववेदविज्ञानादिभास्करेण
सामश्रमीतिलब्धयशोनामश्रीसत्यव्रताचार्य्येण
विरचितम् ।

॥ द्वितीयसंस्करणम् ॥
(परिवर्त्तितं परिवर्द्धितञ्च)

कलकत्ता—सत्ययन्त्रे
(नं० २७, घोषेस् लेन)
पं० शितव्रतसामकण्ठेन मुद्रितं प्रकाशितञ्च ।

॥ सं० १९६३ । १९०७ ई० ॥

॥ ओ३म् ॥

॥ प्रकाशकोक्तिः ॥

गोत्रे कश्यपजे कुले सुविदिते गाङ्गीतिचट्टान्वये,
जातश्चावसथः सदाशिवमुनिस्तस्यैव वंश्यो महान् ।
वेदाना मधिदैवतार्थकरणे चैकोऽद्य यो भारते ,
चातुर्वर्ण्यविधिज्ञवैदिकगुरुः सत्यव्रतो नः पिता ॥ १ ॥

ज्ञात्वा यत्सत्यनिष्ठां प्रमुदितगुरुणाऽऽख्यायि सत्यव्रतो यः,
बुन्दीशोऽप्याह तुष्टः सदसि परिचयाद् यं हि सामश्रमीति ।
हारिश्चन्द्रीयपक्षे जयपुरसमितौ येन लब्धाः प्रतिष्ठाः ,
माध्यस्थ्यं येन काश्यां कृतमुभयमतं श्रीदयानन्दवादे ॥ २ ॥

शास्त्रीश्रीभक्तरामो लवपुरवसतिर् , दाक्षिणात्यश्च शास्त्री-
रावः श्रीनारसिंहो , ऽमृतसरनिलयः श्रीजगन्नाथ आर्यः ।
श्यां वङ्गे च गौडे जय-शिव-कनकाः, गुर्ज्जरेऽप्यक्षयाद्याः,
रागाद्याः सनीडा हित-शिव-भवका यस्य शिष्याश्च शस्ताः ॥ ३ ॥

सामाम्नानभृता मृचाञ्च यजुषां त्रिब्राह्मणाना मपि ,
येनाकारि सतां मुदे विवरणं वङ्गानुवादस्तथा ।
टीका देवगिरा दशापि रचिता वेदेषु सूत्रेषु च ,
त्रय्याद्याः प्रथितास्त्रिवेदमथिता ग्रन्थाश्च यस्याष्टकौ ॥ ४ ॥

प्राच्यापाच्यबुधा अवाच्यविबुधा औदीच्यविद्याधनाः ,
साम्नां शिक्षयितुः प्रशस्तिलिपिभिर्गायन्ति यस्योद्यशः ।
सत्यार्थाध्ययनप्रवृत्तिवशगा आयान्ति ते यन्मठे ,
तेनेदं रचितं त्रिवेदगमकं नैरुक्तनेत्राञ्जनम् ॥ ५ ॥

आयान्तस्य सामगाचार्यस्य प्राच्योदीच्यापाच्यावाच्यभारतीय-
महामहोपाध्यायादिधीमल्लिखितानि बहूनि
प्रशस्तिपत्राणि, तेषा मेकतमादिह
उद्धरामि श्लोकद्वयम्—

"या रत्नाकरमेखलावनितले द्वीपे स्थितोऽन्यत्र च,
न स्पर्द्धी न च यत्समोऽपि च बुधो सद्वेदविद्यागुणैः।
यर्थाना मनिशं चमत्कृतिमतां कोशोऽनिशं दर्शकः,
विद्वन्मूर्द्धकिरीटरत्ननिचये चिन्तामणिग्रामणीः॥

× × × ×

विद्याविद्युदुदारदीप्तिनिचयैर्भूमण्डलं रोचयन्,
स्वान्तध्वान्तमदाशशान्तजनुषां सद्यः समुन्मोचयन्।
वेदव्याकृतिजैमिनीयजटिलान् भावान् सदालोचयन्,
कोऽप्याम्नाययशा जयत्यतितरां सत्यव्रतः सामगः॥"—इति।

चम्पारण्यवास्तव्य-पण्डितवरस्य "श्रीचन्द्रशेखरधरशर्म्मणः—१८. ६. ०४."

कलिकाता, बङ्गवेदविद्यालयः। संवत् १९६२।	(सामकण्ठेतिलब्धयशोनामा), श्रीहितव्रतशर्म्मा। प्रकाशकः।	

———

॥ ओ३म् ॥

॥ प्रकाशकोक्तिः ॥

गोत्रे काश्यपजे कुले सुविदिते गार्गीतिचट्टान्वये,
जातश्चावसथः सदाशिवमुनिस्तस्यैव वंश्यो महान् ।
वेदाना मधिदैवतार्थकरणे चैकोऽद्य यो भारते ,
चातुर्वर्ण्यविधिश्च वैदिकगुरुः सत्यव्रतो नः पिता ॥ १ ॥
ज्ञात्वा यत्सत्यनिष्ठां प्रमुदितगुरुणाऽऽख्यायि सत्यव्रतो यः,
बुन्दीशोऽप्याह तुष्टः सदसि परिचयाद् यं हि सामश्रमीति ।
हारिश्चन्द्रीयपत्रे जयपुरसमितौ येन लब्धाः प्रतिष्ठाः ,
माध्यस्थ्यं येन काश्यां कृतमुभयमतं श्रीदयानन्दवादे ॥ २ ॥
शास्त्रीश्रीभक्तरामो लवपुरवसतिर् , दाक्षिणात्यश्च शास्त्री–
रावः श्रीनारसिंहो , ऽमृतसरनिलयः श्रीजगन्नाथ आर्यः ।
काश्यां वङ्गे च गौडे जय-शिव-कनकाः, गुर्ज्जरेऽप्यच्चयाद्याः,
द्वाराद्याद्याः सनीडा हित-शिव-भवका यस्य शिष्याश्च शस्ताः ॥ ३ ॥
सामाम्नानभृता मृचाञ्च यजुषां विप्राह्मणाना मपि ,
येनाकारि सतां मुदे विवरणं वङ्गानुवादस्तथा ।
टीका देवगिरा दशापि रचिता वेदेषु सूत्रेषु च ,
त्रय्याद्याः प्रथितास्त्रिवेदमथिता ग्रन्थाश्च यस्याष्टकौ ॥ ४ ॥
प्राच्यापाच्यबुधा अवाच्यविबुधा औदीच्यविद्याधनाः ,
साश्चर्यं शिक्षयितुः प्रशस्तिलिपिभिर्गायन्ति यस्योद्यमः ।
सत्यार्थाध्ययनप्रवृत्तिवशगा आयान्ति ते यन्मठे ,
तेनेदं रचितं त्रिवेदगमकं नैरुक्तनेत्राञ्जनम् ॥ ५ ॥

आयान्त्यस्य सामगाचार्यस्य प्राच्योदीच्यापाच्यावाच्यभारतीय-
महामहोपाध्यायादिधीमल्लिखितानि बहूनि
प्रशस्तिपत्राणि, तेषा मेकतमादिह
उद्धरामि श्लोकद्वयम्—

"या रत्नाकरमेखलावनितले द्वीपे स्थितोऽन्यत्र च,
न स्वर्गे न च यत्समोऽपि च बुधो सद्वेदविद्यागुणैः।
पर्याना मनिशं चमत्कृतिमतां कोशोऽनिशं दर्शकः,
विद्वन्मूर्द्धकिरीटरत्ननिचये चिन्तामणिग्रामणीः॥

× × × ×

विद्याविद्युदुदारदीप्तिनिचयैर्भूमण्डलं रोचयन्,
स्वान्तध्वान्तमदावगान्तजनुषां सद्यः समुन्मोचयन्।
वेदव्याकृतिजैमिनीयजटिलान् भावान् सदालोचयन्,
कोऽप्याम्नायगणा जयत्यतितरां सत्यव्रतः सामगः॥"—इति।

चम्पारण्यवास्तव्य-पण्डितवरस्य "श्रीचन्द्रशेखरधरशर्म्मणः—१८. ६. ०४."

कलिकाता, वङ्गवेदविद्यालयः। संवत् १९६२। } (सामकण्ठेतिलब्धयशोनामा), श्रीहितव्रतशर्म्मा।
प्रकाशकः।

———

॥ अथ निरुक्तालोचनविषय सूची ॥

॥ अथ निरुक्तालोचनम् ॥

"साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुः। तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्यः उपदेशेन मन्त्रान्सम्प्रादुः। उपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे बिल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं समाम्नासिषुर्वेदञ्च वेदाङ्गानि च" (१. ६. ५.)

अथेद मालोचयामः।— कि मिदं निरुक्तम्? तस्यैतस्य वेदाङ्गत्व मस्ति नास्ति वा? एतन्मूलस्य कः प्रणेता, को वैतस्य? कः किल यास्कः? अस्य ऋषित्व मस्ति नास्ति वा? कियांश्च ग्रन्थो यास्कीयः? कश्च कालस्तस्य यास्कस्य? कैमर्थिकी तस्यैषा प्रवृत्तिः? कोऽयं वेदः? वेदकालनिर्णयः प्राच्यो ऽप्राच्यो वास्माकम्? के विषयाश्चैतन्निरुक्तप्रतिपाद्याः? प्रसङ्गतो देवराज-सायणाचार्यदुर्गाचार्याणाञ्च कालादिकं किञ्चिदालोच्य मिति दिक्॥

(१)

तत्रादौ कि मिदं निरुक्त मिति। ऋग्भाष्यभूमिकायां सायणस्त्वेव माह— "अतिगम्भीरस्य वेदस्यार्थ मवबोधयितुं शिक्षादीनि षडङ्गानि प्रवृत्तानि। अत एव तेषा मपरविद्या-रूपत्वं मुण्डकोपनिषद्याथर्वणिका आमनन्ति— 'द्वे विद्ये वेदि-तव्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो वदन्ति, परा चैवापरा च। तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिष मिति; अथ परा यया

तदक्षर मधिगम्यते'–इति। साधनभूतधर्मज्ञानहेतुत्वात् षडङ्ग-सहितानां कर्मकाण्डाना मपरविद्यात्वम्; परमपुरुषार्थभूत-ब्रह्मज्ञानहेतुत्वात् उपनिषदां परविद्यात्वम्।

(१) वर्णस्वराद्युच्चारणप्रकारो यत्रोपदिश्यते सा शिक्षा। तथाच तैत्तिरीया उपनिषदारम्भे समामनन्ति— 'शिक्षां व्याख्यास्यामः। वर्णः स्वरः मात्रा बलं साम सन्तान इत्युक्तः शिक्षाध्यायः'–इति।०—०। तस्मात् स्वरवर्णाद्यपराधपरिहाराय शिक्षाग्रन्थोऽपेक्षितः।

(२) कल्पस्त्वाश्वलायनापस्तम्बबोधायनादिसूत्रम्; कल्प्यते समर्थ्यते यागप्रयोगोऽत्रेति व्युत्पत्तेः।०—०। अतः कल्पसूत्रं मन्त्रविनियोगेन क्रत्वनुष्ठान मुपदिश्योपकरोति।०—०। तस्मात् शिक्षेव कल्पोऽप्यपेक्षितः।

(३) व्याकरण मपि प्रकृतिप्रत्ययाद्युपदेशेन पदस्वरूपतदर्थ-निश्चयायोपयुज्यते।०—०। तस्मादियं वाक् इदानी मपि पाणिन्यादिमहर्षिभिर्व्याकृता सर्वैः पठ्यत इत्यर्थः।०—०।

(४ क) अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तम्। 'गौः ग्मा ज्मा क्ष्मा क्षा क्षमा'–इत्यारभ्य 'वसवः वाजिनः देवपत्न्यो देवपत्न्यः'–इत्यन्तो यः पदानां समाम्नायः समाम्नातः, तस्मिन् ग्रन्थे पदार्थावबोधाय परापेक्षा न विद्यते; एतावन्ति पृथिवीनामानि, एतावन्ति हिरण्यनामानीत्येवं तत्र तत्र विस्पष्ट मभिहितत्वात्। तदेतन्निरुक्तं त्रिकाण्डम्।०—०। पञ्चाध्यायरूपे काण्डत्रयात्मके एतस्मिन् ग्रन्थे परनिरपेक्षितया पदार्थस्योक्तत्वात् तस्य ग्रन्थस्य निरुक्तत्वम्।

(४ ख) तद्व्याख्यानञ्च 'समाम्नायः समाम्नातः'— इत्या-

रभ्य 'तस्यास्तस्यास्ताद्भाव्य मनुभवत्यनुभवति'-इत्यन्तैर्द्वादशभि-रध्यायैर्यास्को निर्ममे, तदपि निरुक्त मुच्यते; एकैकस्य पदस्य सम्भाविता अवयवार्थास्तत्र निःशेषेणोच्यन्त इति व्युत्पत्तेः।०—०। तस्माद् वेदार्थावबोधायोपयुक्त' निरुक्तम्।

(५) तथा छन्दोग्रन्थोऽप्युपयुज्यते, छन्दोविशेषाणां तत्र तत्र विहितत्वात्।०—०। 'यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवत-ब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति, वाध्यापयति वा, स्थाणुं वर्च्छति, गर्त्तं वा पद्यति, प्र वा मीयते, पापीयान् भवति, यातयामान्यस्य छन्दांसि भवन्ति; तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यात्'-इति श्रूयते (सा० आ० ब्रा० १प्र० १ख०)। तस्मात्तावद्वेदनाय छन्दो ग्रन्थ उपयुज्यते।

(६) ज्योतिषस्य प्रयोजनं तस्मिन्नेव ग्रन्थे विहितम्— 'यज्ञकालार्थसिद्धये'-इति। कालविशेषविधयश्च श्रूयन्ते— 'संवत्सर-मेतद्व्रतं चरत्संवत्सरमुख्य' भृत्वेत्येवमादयः संवत्सरविधयः। वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नि मादधीत, ग्रीष्मे राजन्य आदधीत, शरदि वैश्य आदधीतेत्याद्या ऋतुविधयः। मासि मासि सत्रपृष्ठान्यु-पयन्ति, मासि मास्यतिग्राह्या गृह्यन्त इति मासविधयः। यं कामयेत वसीयान्स्यादिति तं पूर्वपक्षे याजयेदित्याद्याः पक्ष-विधयः। एकाष्टकायां दीक्षेरन् फल्गुनीपूर्णमासे दीक्षेरन्नित्याद्या-स्तिथिविधयः। प्रातर्जुहोति सायं जुहोतीत्याद्याः प्रातःकालादि-विधयः। कृत्तिकास्वग्नि मादधीतेत्याद्या नक्षत्रविधयः। अतः कालविशेषान् अवगमयितु' ज्योतिष मुपयुज्यते।

एतेषां वेदार्थोपकारिणां षण्णां ग्रन्थानां वेदाङ्गत्व' शिक्षाया मेव मुदीरितम्— 'छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ

पठ्यते। ज्योतिषा मयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्र मुच्यते। शिक्षा प्राणन्तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्। तस्मात् साङ्ग मधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते'-इति"-इति।

अथात्र किञ्चित् प्रासङ्गिक मप्युच्यते। सायणीयभाष्ये यदुद्धृतो दृश्यते 'शिक्षाम्' इति ह्रस्वेकारपाठः, मूलविरुद्ध इति स नूनं लेखकमुद्राकरप्रमादजः; तैत्तिरीयारण्यकोपनिषदि हि 'शीक्षाम्'-इति दीर्घेकारश्रवणात्। किञ्च औपनिषदः शिक्षाध्यायस्तु शिक्षणीयविद्यानां नामबोधक एव। तथाच शिक्षा-ग्रन्थेषु वर्णोऽकारादिः, स्वर उदात्तादिः, मात्रा ह्रस्वादिः, बलं स्थानप्रयत्नौ, साम निषादादिः, सन्तानः विकर्षणादिः; एषां बोधन मेव शिक्षाग्रन्थप्रयोजन मित्युपदेशः फलितः। ते तु शिक्षाग्रन्थाः सन्ति बहवः; तत्र त्रिंशत्सङ्ख्याका अस्माभिर्दृष्टाः। तेषां नामानि यथा—

(१) याज्ञवल्क्यशिक्षा, (२) वासिष्ठी शिक्षा,
(३) कात्यायनी शिक्षा, (४) पाराशरी शिक्षा,
(५) माण्डव्यशिक्षा, (६) अमोघानन्दिनी शिक्षा,
(७) लघ्वमोघानन्दिनी शिक्षा, (८) माध्यन्दिनीयशिक्षा,
(९) लघुमाध्यन्दिनीयशिक्षा, (१०) अमरेशी शिक्षा,
(११) केशवीशिक्षा, (१२) स्वराङ्कुशशिक्षा,
(१३) षोडशश्लोकी शिक्षा, (१४) अवमाननिर्णयशिक्षा,
(१५) स्वरभक्तिलक्षणशिक्षा, (१६) क्रमसन्धानशिक्षा,
(१७) गलदृक्शिक्षा, (१८) मनःस्वारशिक्षा,
(१९) प्रातिशाख्यप्रदीपशिक्षा, (२०) वेदसूत्रपरिभाषाशिक्षा,
(२१) यजुर्विधानशिक्षा, (२२) स्वराष्टकशिक्षा,

(२३) क्रमकारिका शिक्षा, (२४) पाणिनीयशिक्षा,
(२५) नारदीयशिक्षा, (२६) गौतमी शिक्षा,
(२७) लोमशी शिक्षा, (२८) माण्डूकी शिक्षा,
(२९) शौनकीया शिक्षा, (३०) आथर्वणशिक्षा चेति।

नैताः सर्वा एव शिक्षाः सर्वासा मेव वेदशाखानाम्, नापि चैकविषयाः; प्रत्युत सर्वा एव मिथोविभिन्नविषयप्रधानाः, अपि विभिन्नवेदशाखीयाः। यथा— सामवेदीयस्वरसामसम्नानादिविज्ञानाय 'नारदीया', 'लोमशी', 'गौतमी' चेत्येताः तिस्रः शिक्षाः सामवेदमात्रस्यैव। सर्वासा मेवासां शिक्षाणां वैत्तिरीयाम्नात-वर्णस्वराद्यन्यतमविषयत्वेन शिक्षेत्येकेनैव पदेन ग्रहणीयत्व मिति सर्वासा मेव शिक्षानामाङ्गत्वम्। एवं कल्पग्रन्थाना मप्यनेकत्वं शाखाभेदजन्यं नूनं स्वीकार्यम्! तत्राद्याप्यविलुप्ताः एकस्य सामवेदस्यैव त्रयः कल्पग्रन्थाः:— लाट्यायनसूत्रम्, द्राह्यायणसूत्रम्, उपग्रन्थसूत्रश्चेति; तैत्तिरीयकाना मपि बोधायनापस्तम्बे। तथा सन्ति व्याकरणान्यपि बहूनि। तत्र पाणिनीयस्यैवैकस्यादिसर्वतोमुखत्वम्, प्रातिशाख्यानान्तु नामत एवावगम्यते प्रतिशाख मेकैकत्व मिति। विशेषतस्तु सामवेदस्य स्वरस्तोभविकर्षणाद्युपदेशाय बहूनि व्याकरणानि समाम्नातानि। तेषा मिमान्येवास्मदधीतानि — सामतन्त्रम्, अक्षरतन्त्रम् पुष्पसूत्रम्, पञ्चविधसूत्रम्, निदानसूत्रम्, अनुपदसूत्रम्, तण्डालक्षणसूत्रम्, कल्पसूत्रञ्चेत्यष्टौ। निघण्टुनामा निरुक्तमूलग्रन्थस्त्वेक एव चिरात् सुविदितः। निरुक्त मपीदानी मेक मेव यास्कीयं सुप्रसिद्ध मिति॥

अथ सर्ववेदभाष्यकारस्य सायणाचार्यस्य नये तु द्वे निरुक्ते; तत्र मूलं पञ्चाध्यायी, तद्व्याख्यानं द्वादशाध्यायीति। तत्र निरुक्त-

शब्दव्युत्पत्तिप्रकारश्च द्विविध एव; 'अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तम्'-इति, 'एकैकस्य पदस्य सम्भाविता अवयवार्था यत्र निःशेषेणोच्यन्ते तन्निरुक्तम्'-इति च। तथाच मुण्डकोपनिषदादौ यच्छ्रूयते निरुक्त मिति पदम्, सायणमते तदुभयोरेव बोधकम्; शिक्षावचनतोऽपि यद् ज्ञायते निरुक्तस्य वेदश्रोत्रत्वम्, तन्मते तदप्युभयविधस्यैव। ततश्चास्य नये द्वयोरेव वेदाङ्गत्वं समम्; द्वयोरेव निरुक्त मित्येवैकनाम्ना बोधाच्च अङ्गानां षट्सङ्ख्यात्व मप्यवितथ मेवेति।

तदिदानीं सायणोक्तं तदेव परीक्षितु मेष प्रबन्धोऽवतार्यते।—

श्रूयते ह्येवं छान्दोग्योपनिषदि— "स वा एष आत्मा हृदि, तस्य तदेव निरुक्तं हृदय मिति तस्माद्धृदयम् (८. ३. ३.)" –इति। तदेतत् हृदयनिर्वचनं क्वास्ति निघण्टौ, यास्कीये वा? न क्वापि। निघण्टौ तु तादृशनिर्वचनदर्शनस्य सम्भावनैव नास्ति; यास्कीये निघण्टुभाष्यरूपे निरुक्तग्रन्थे ऽपि हृदयशब्दनिर्वचनावसरस्तु बहुत्र विद्यते (८. ३. १२., १०. ३. ११., १३. १. १३., २. ७., ४. ४.), परं न क्वापि तन्निर्वचनं कृत मस्ति। ततश्चेमे सुव्यक्ते— नेदं यास्कीयं निरुक्तं प्रादुर्भूत् छान्दोग्योपनिषदः पुरस्तात्, 'अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तम्'-इति सायणीय माद्यं निरुक्तलक्षणं च नाभिमतं छान्दोग्योपनिषत्प्रवक्तुरिति।

श्रूयते चैवं गोपथब्राह्मणे— "ओङ्कारं पृच्छामः ०—० किन्निरुक्तम्? ०—० आपेरोङ्कारः सर्व माप्नोतीत्यर्थः (१. १. १४—३०.)"–इत्यादि। तदेतदोङ्कारनिर्वचनं निघण्टौ, यास्कीये वा क्वास्ति? एतत्प्रश्नस्योत्तरं चेद मेव वक्तव्यं न

क्वापीति । निघण्टौ तु तादृशनिर्वचनदर्शनस्य सम्भावनैव नास्ति ; निघण्टुभाष्यात्मके यास्कीये निरुक्तेऽपि ॐशब्दनिर्वचनावसरस्तु विद्यते (१३. १. १०.) परं न च तत्र तन्निर्वचनं कृत मस्ति । तथाच अत्रापीद मेव द्वयं सुव्यक्तम्— नेदं यास्कीयं निरुक्त माविरभूत् गोपथब्राह्मणतः पुरस्तात् , न च 'अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तम्'–इति सायणीय माद्यं निरुक्तलक्षण मभिमतं गोपथब्राह्मणप्रवक्तुरिति ।

वह्वृक्प्रातिशाख्यद्वितीयवृत्तिकारः खलु देवमित्रपुत्रो विष्णुमित्रोऽप्येव माह— "निरुक्तं पदविभागमन्त्रार्थदेवताभिलिखनार्थं शास्त्रम् (१ प०)"–इति । अतो ज्ञायते तस्यापि सायणीय मन्त्यं निरुक्तलक्षण मेव सम्मत मिति ; आद्यलक्षणलक्षिते निघण्टुसमाम्नाये मन्त्रार्थप्रभृतिनिरूपणोपायस्यादर्शनादिति ।

मनुसंहिताया अन्यतमटीकाकारस्य कुल्लूकभट्टस्य मतेऽपि निर्वचनमूलक एव निरुक्तशब्दप्रयोग उपलभ्यते । तथाहि— "श्राद्धभुग् वृषलीतल्पम् (३ , २५०)"–इति श्लोकस्य व्याख्यानावसरे ह्युक्तं तेन "वृषलीशब्दोऽत्र स्त्रीपर इत्याहुः । निरुक्तञ्च कुर्वन्ति— वृषस्यन्ती चपलयति भर्त्तार मिति वृषली । ब्राह्मणस्य परिणीता ब्राह्मण्यपि वृषलीति"–इति । नैतद् यास्कीयं वचन मिहोद्धृतं कुल्लूकेन , नापि मानवम् (८. १६.) ; अपि तु केषाञ्चिदपरटीकाकारादीनां मत मेव मित्येव प्रदर्शितम् । यास्कस्तु— "वृषलो वृषशीलो भवति वृषाशीलो वा (३. ३. ४.)" –इत्येव निरवोचत् । अत्र त्वेतदेव समालोच्यं यदनतिप्राचीनस्य पण्डितस्य कुल्लूकस्यापि प्रयोगे निरुक्तं न निघण्टुपर मिति । एव मपरत्रापि तत्रैव । तथाहि— "मां स भक्षयितामुत्र यस्य

मांस मिहाद्म्यहम्। एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः (५. ५५.)"-इत्यस्य मानववचनस्य व्याख्यानावसरे मुक्तं तेनैव कुल्लूकभट्टेन— "एतत् मांसशब्दस्य निरुक्तं पण्डिताः प्रवदन्ति। इति मांसशब्दस्य निर्वचन मवैधमांसभक्षणपापफलकथनार्थम्"-इति। इहापि कुल्लूकभट्टमते ऽपि निर्वचनपर मेव निरुक्तम्, न तु निघण्टुपाठपर मित्येव प्रदर्शन मस्माक मिष्टम्। प्रदर्शित-निर्वचनन्तु न यास्ककृतम्; अपि मनुसंहिताकारकालिकैः कैश्चिद्विद्वद्भिरनुमोदितं तत्संहिताकृतैव कृतम्। यास्कस्तु मनु-संहिताकृतो ऽपि बहुप्राचीनः, तत्काले तु मांसशब्दस्य निर्वचन मन्यथैव प्रचलित मासीदित्यन्यदेतत्। तथाहि— "मांसं माननं वा मानसं वा मनोऽस्मिन् सीदतीति वा (४. १. ३.)"-इति यास्कीयं निरुक्तम्। "एतद्वै परम मन्नाद्यं यन्मांसम्"-इति च शतपथीया श्रुतिर्यास्कीयस्य तन्निर्वचनस्य साधिका भवितु मर्हति वेति कथान्तरम्। प्रकृते तु कुल्लूकस्यापि सायणीयं द्वितीय-निरुक्तलक्षण मेवाभिमतम्; न त्वाद्यलक्षणं निघण्टुपर मित्ये-वेहास्माभिरित्थं प्रदर्शितम्।

आख्यायते महाभारते चादिपर्वणि— "महत्त्वाद् भारवत्त्वाच्च महाभारत मुच्यते। निरुक्त मस्य यो वेद सर्वपापैः स मुच्यते (१. १. २७०.)"-इति। एवञ्चेद मेव प्रतीयते— सायणीयं द्वितीयं निरुक्तलक्षण मेवाभिमतं महाभारतकारस्यापि; न त्वाद्यम्। तत्र मोक्षधर्मेऽपि— "अर्जुन उवाच। भगवन् भूत-भव्येश सर्वभूतसृगव्यय। लोकधाम जगन्नाथ लोकाना मभयप्रद। यानि नामानि ते देव कीर्त्तितानि महर्षिभिः। वेदेषु सपुराणेषु यानि गुह्यानि कर्मभिः। तेषां निरुक्तं त्वत्तोऽहं श्रोतु मिच्छामि

केशव। न ह्यन्यो वर्णयेन्नाम्नां निरुक्तं त्वां मृते प्रभो !। श्रीभगवानुवाच। ०—०। गौणानि तत्र नामानि कर्म्मजानि च कानिचित्। निरुक्तं कर्मजानां त्वं शृणुष्व प्रयतोऽनघ !। ०—०। नराणा मयनं ख्यात मह मेकः सनातनः। आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः। अयनं मम तत् पूर्वं मतो नारायणो ह्यहम्। ०—०। नामानि चैव गुह्यानि निरुक्तानि च भारत !। ऋषिभिः कथितानीह यानि सङ्कीर्त्तितानि ते (३४१, ३४२ अ० १—५६, १—१३८ श्लो०)"—इति। एव मपीद मेव प्रतीयते— सायणीयं द्वितीयं निरुक्तलक्षण मेवाभिमतं मोक्षधर्म्मलेखकालेऽपि; न त्वाद्यम्। तत्रैव निघण्टुनाम चाख्यातं दृश्यते, परं न तन्निरुक्तपर मपि तु पदपाठात्मकग्रन्थविशेषपर मेव। तथाहि— "निघण्टुकपदाख्याने विद्धि मां वृष मुत्तमम्। कपिर्वराहः श्रेष्ठश्च धर्मश्च वृष उच्यते। तस्माद् वृषाकपिं प्राह कश्यपो मां प्रजापतिः (३४२ अ० ८६, ८७. श्लो०)"—इति। पठितश्चात्र निघण्टौ "वृषाकपिः"—इति (४. ६. १६.)। तदेवं निघण्टोर्निरुक्तत्वं नेष्टं महाभारतकारस्येत्यपि सुवचम्।

यास्कीयेऽत्र निरुक्ते च निरुक्तस्योल्लेखो बहुत्रैवोद्घोषितः, परं न तत्र क्वापि निघण्टोर्ग्रहणं विवक्षितम्। तथाहि— "इतीमानि चत्वारि पदजातान्यनुक्रान्तानि— नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च। तत्र नामाख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च (१. ४. १.)"—इत्येवमादीनि द्रष्टव्यानि। निघण्टोस्तु निघण्टुनाम्नैव व्यपदेश आद्दतः; न क्वापि निरुक्तत्वेन। तथाहि ग्रन्थारम्भे एव— "निगमनान्निघण्टव उच्यन्ते (१. १. १.)"—इति। ग्रन्थभूमिकायां (१. ६. ५.) निघण्टोः स्वरूपं पारि-

भाषिकलक्षणं च प्रदर्शितम्, तदप्यत्र समालोचनीय मेव। तथाहि—"एतावन्तः समानकर्माणो धातवः, ०—०, एतावन्त्यस्य सत्त्वस्य नामधेयानि, एतावता मर्थाना मिद मभिधानं नैघण्टुक मिदं देवताना मप्राधान्येनेद मिति; तद्यदन्यदैवते मन्त्रे निपतति नैघण्टुकं तत्"—इत्यादि। किञ्चात्र द्वितीयाध्याय-प्रथमपादे यन्निरुक्तशास्त्रप्रयोजनं वर्णितम् (२. १. १—७.), तदपि निघण्टु-पाठादेव न सम्भवति। अतः सायणीये द्वितीयनिरुक्तलक्षणे एव भगवतो यास्कस्यापि सम्मतिर्ज्ञायते; न त्वाद्ये।

भगवता कात्यायनेनाप्युक्तम् भ्राजन्तमश्लोकग्रन्थे—

"बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेर्नैगमरूढिभवं हि सुसाधु।

नाम च धातुज माह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम्"—इति।

तदेतच्छ्लोकपर्य्यालोचनेन च बुध्यते सायणीयं द्वितीयं निरुक्त-लक्षण मेव भगवतः कात्यायनस्यापि सम्मतम्; न त्वाद्यं लक्षण मिति;— द्वितीयलक्षणलक्षिते यास्कीये (१. ४. १.) एव ग्रन्थे तथोक्तदर्शनादिति।

तस्यैव श्लोकस्य व्याख्यानावसरे भगवान् पतञ्जलिश्चाह— "नाम खल्वपि धातुज मेव माहुर्नैरुक्ताः (३अ० २पा० ३आ०)" —इत्यादि। ततश्चावगम्यते तस्य भगवतोऽप्यभिमतं सायणीयं द्वितीयनिरुक्तलक्षण मेव; न त्वाद्यम्;— आद्यलक्षणलक्षितेऽखिल-निघण्टौ तथादर्शनादिति।

अस्ति चेयं हरिकारिका—

"वर्णागमो वर्णविपर्य्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ।

धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्"—इति।

तदित्थं भगवता खलु माङ्गलिकेनाचार्य्येण पाणिनिना

"पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् (६. ३. १०९.)"-इति सूत्रेण यत्सर्वं सङ्क्षेपेण विहितम्, तदपि निरुक्ते विशदीकृत्य प्रदर्शित मिति फलितम्। तथाचोक्तं तत्र महाभाष्ये— "पृषोदरादीनीत्युच्यते, कानि पृषोदरादीनि ? पृषोदरप्रकाराणि। कानि पुनः पृषोदरप्रकाराणि ? येषु लोपागमवर्णविकाराः श्रूयन्ते, न चोच्यन्ते (६अ० ३पा० ३आ०)"-इति। लोपागमवर्णविकारादयो बोधिताश्चेह यास्कीय-निरुक्ते। तदत्र "अथ निर्वचनम्" -इत्यारभ्य "एकपदानि निर्ब्रूयात्"-इत्यन्तं (२. १. १—४.) द्रष्टव्यम्। तथा चेद मवश्यं वक्तुं शक्यते यत् श्रीमतो भर्तृहरेरपि सायणीयं द्वितीयं निरुक्तलक्षण मेवाभिमतम्; न त्वाद्यम्;—आद्य-लक्षणलक्षिते हि निघण्टौ लोपागमादीनां बोधनादर्शनादिति।

निघण्टुनिर्वचनकारस्य देवराजयज्वनोऽपि सायणीये द्वितीय-निरुक्तलक्षणे एवाभिमतिः प्रतीयते। तथाहि तत्र भूमिकाया मेव— "निरुक्तविद्यानिगमप्रतिष्ठाम् अवाप यास्कः"-इति, "प्रण-मामि यास्कभास्करं यो हृतमसः प्रकाशितपदार्थः"-इति, "भग-वता यास्केन ०—० निरुक्तानि"-इति, "तत्र प्रदर्श्य कतिचिदेव निरुक्तानि"-इति, "स्कन्दस्वामी च तत एव निरुक्त मनुजगाम" -इति, "भाष्यकारेण (यास्केन) बह्ववक्तव्यत्वात् प्रकरणश एव निरुक्तानि"-इति, "अतो ऽन्येषां यथाक्रमेणानिरुक्ते"-इति, "पदानां (निघण्टुस्थितानाम्) भाष्यकारेण (यास्केन) निरुक्तानाम्" -इति, "भाष्यकारेणैव ०—० निरुक्तानि"-इति, "निर्वचनञ्च निरुक्तं ० — ० निरीक्ष्य क्रियते"-इति, "स्कन्दस्वामिकृतां निरुक्त-टीकाम्"-इति, "निरुक्तकारोक्तनिर्वचनसामान्यलक्षण मनुसृत्य निरुक्तिः क्रियते"-इति द्वादशवारं प्रयुक्तं निरुक्तपदम्; परं नैक-

त्रापि सायणीयाद्यलक्षणलक्षितस्य निघण्टोर्बोध उपयुज्यते। ग्रन्थमध्येऽपि बहुधैव निरुक्तस्योल्लेखः कृतः। तथाहि— "तथाच निरुक्तम्— "योनिरन्तरिक्षं महानवयवः परिवीतो वायुना (१. १. ३.)"—इति। दृश्यते चैतत् यास्कीये एव निरुक्तद्वितीयाध्यायीयद्वितीयपादतुर्यखण्डे; न तु निघण्टौ। यत्र यत्र तु निघण्टोर्बोधन मेवाभीप्सितम्, तत्र सर्वत्रैव निघण्टुरिति समाम्नाय इति च प्रयुक्तम्। तथाहि तत्रैव भूमिकायाम्— "समाम्नायं ०—० निर्ब्रुवता"—इति, "तेन च समाम्नायपठितानां पदाना मन्येभ्यः (प्रसङ्गान्निरुक्तेभ्यः) व्याख्यर्थं किञ्चिन्निरुक्तं कृतम्"—इति, "क्षीरस्वाम्यनन्ताचार्यादिकृतां निघण्टु-व्याख्याम्"—इति च; एव मन्यत्राप्यूह्य मिति।

निरुक्तवृत्तिकारस्य श्रीमद्दुर्गाचार्यस्यापि सायणीयं द्वितीयनिरुक्तलक्षण मेवाभिमतम्; न त्वाद्यम्। तथाहि तदीयमङ्गलाचरणे एव दृश्यते—"पञ्चाध्यायी-निघण्टोश्च निरुक्त मुपरिस्थितम्"—इति। एवञ्च तन्मते खलु पञ्चाध्यायात्मग्रन्थस्य कस्य चित् निघण्टुरिति नाम, तद्व्याख्यानग्रन्थस्य च निरुक्त मिति स्फुटम्। ततश्च भूमिकाया मपि अङ्गग्रन्थप्रयोजनकथनावसरे— "अतः ०—० निरुक्तं नामेद मङ्ग मारभ्यते। ०—०। अथास्यैव मखिलपुरुषार्थोपकारवृत्तिसमर्थस्य सङ्ग्रहः। तद्यथा— नामाख्यातोपसर्गनिपातलक्षणम्, ०—० इत्येष समासतो निरुक्तशास्त्रचिन्ताविषयः"—इत्युक्त मस्ति। एतस्माच्च ज्ञायते यास्ककृतभाष्यरूपस्यैव ग्रन्थस्य निरुक्तत्वं तत्सम्मतम्; न हि पञ्चाध्यायीरूपस्य निघण्टुनामग्रन्थस्य नामाख्यातोपसर्गनिपातलक्षणादयश्चिन्ताविषया दृश्यन्ते। अष्टघोक्तं तत्तदनुपद मेव— "तस्य (यास्कीयनिरुक्तस्य) एषा गवाद्या

दैवपञ्चनाम्ना पञ्चाध्यायी सूत्रसङ्ग्रहः"–इत्यादि नि॰टी॰भू॰ द्रष्टव्यम्।

मधुसूदनसरस्वतीकृते प्रस्थानभेदनामग्रन्थे प्रथमन्तूक्तम्—"एवं शिक्षाव्याकरणाभ्यां वर्णोच्चारणपदसाधुत्वे ज्ञाते वैदिकमन्त्रपदाना मर्थज्ञानाकाङ्क्षायां तदर्थं भगवता यास्केन 'समाम्नायः समाम्नातः स व्याख्यातव्यः'–इत्यादि त्रयोदशाध्यायात्मकं निरुक्त मारचितम्"–इत्यादि। तथा च तस्यापि सायणीये द्वितीयनिरुक्तलक्षणे एव सम्मतिर्बुध्यते; न त्वाद्यलक्षणे। तत उत्तरम् "एवं निघण्टवोऽपि वैदिकद्रव्यदेवतात्मकपदार्थपर्यायशब्दात्मका निरुक्तान्तर्भूता एव"–इत्युक्तम्। तदेतन्निघण्टोर्वेदाङ्गत्वसाधनार्थैवानन्यगत्योक्तम्; न तु तत् स्वप्रमासिद्ध मिति।

व्यवहारतश्च ज्ञायते सायणीयं द्वितीयं निरुक्तलक्षण मेव सङ्गतम्; न त्वाद्य मिति। तथाहि— बहूनां निघण्टुपुस्तकानां मध्ये 'निघण्टौ प्रथमाध्यायः' इत्यादि, अन्तेऽपि 'निघण्टुः समाप्तः'–इत्येवमादयः पुष्पिका दृश्यन्ते; न क्वचिदपि निघण्टुपुस्तके निरुक्तशब्दोल्लेखो दृष्टः केनचिदद्यापि। एवं निघण्टुनिर्वचनग्रन्थे च 'निघण्टुनिर्वचने प्रथमोऽध्यायः' इत्यादि, 'निघण्टुनिर्वचनं समाप्तम्' इत्येवमादयः पुष्पिका एव दृश्यन्ते॥

ननु निरुक्तवृत्तिकृता भगवद्दुर्गाचार्येण तु निरुक्तप्रथमाध्यायीयप्रथमपादव्याख्यानान्ते पुष्पिकायाम् "इति जम्बूमार्गाश्रमवासिन आचार्यभगवद्दुर्गस्य कृतौ निरुक्तव्याख्यायां षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमः पादः"–इति यास्कीयप्रथमाध्यायस्यैव निरुक्तषष्ठाध्यायत्वं बोधितम्; एव मुत्तरत्रापि; ग्रन्थान्ते च "इति सपादसप्तदशाध्यायी ऋज्वर्था नाम निरुक्तवृत्तिः समाप्ता"–इति यास्कीयसपादद्वादशाध्याय्या एव सपादसप्तदशाध्यायीत्वं ज्ञापितम्। ततश्च तन्मते

निघण्टु निरुक्तयोरैकात्म्य मेव प्रतीयते। तथा सत्युपपन्न मेव निघण्टोश्च निरुक्तत्व मिति तन्मते सायणीय माद्यं निरुक्तलक्षण मपि सुसङ्गतम् ?—इति चेन्न; उपक्रमोपसंहारविरोधप्रसङ्गात्। उक्तं ह्युपक्रमे "पञ्चाध्यायीनिघण्टोश्च निरुक्त मुपरि स्थितम्"—इति, "अयञ्च तस्या द्वादशाध्यायीभाष्यविस्तर: (१. १. १. टी.)"—इति च; एवञ्च निघण्टो: पञ्चाध्यायीत्वम्, तद्व्याख्यात्मकस्य निरुक्तस्य द्वादशाध्यायीत्वं सुतरां तयो: पार्थक्यञ्चोररीकृत मेव; प्रतिपादीयवृत्त्युपसंहरणे ग्रन्थोपसंहरणकाले च उभयोरैकात्म्यमूलकं निरुक्तस्यैव सपादसप्तदशाध्यायीत्वं स्वीकृत मिति स्वीकारे तु उपक्रमोपसंहारयोर्विरोधोऽपरिहार्य एव प्रसज्येत। अतस्तद्विरोधप्रसक्तिभिया इद मेवावधारित मस्माभि:,— सूत्रभाष्यरूपयो: निघण्टु निरुक्तयो: उभयोरेव वृत्ती कृते दुर्गाचार्येण; तत्र सूत्रात्मकस्य निघण्टोरेव प्राथम्यात् प्रथमं स एव व्याख्यात:, तत उत्तरञ्च निरुक्तग्रन्थ:; निरुक्तावबोधे च क्वचित् क्वचित् निघण्टुपेक्षा विद्यत एवेत्यनयो: पूर्वापरीभावेनैकत्र संस्थानञ्च तस्य वृत्तिकृतोऽभीप्सित मिति उभयवृत्त्योरेवैकात्म्यं मत्वा सपादसप्तदशाध्यायीत्वं व्यपदिष्ट मिति भवतु नाम तदीयवृत्तिग्रन्थस्य सपादसप्तदशाध्यायीत्वं तेन किं निरुक्तस्येति।

तथापि "निरुक्तव्याख्यायां षष्ठस्याधायस्य"—इत्याद्युक्तय: कथ मुपपद्येयु: ? —इति चेदत्र ब्रूम:,— यथा च महाभारतादौ तथैवात्रापीत्येवं व्यवहारो न शङ्काहेतुरिति। तथाहि महाभारते आदिपर्वण्येव— "पौलोमपर्वणि एकादशोऽध्याय:"—इति। न तत्र पौलोमस्यैव पर्वण: एकादशोऽध्यायो गत इति बुध्यते; अपि तु तत्रैकाध्यायात्मक मनुक्रमणिकापर्व, तत एका-

ध्यायात्मकं पर्वसङ्ग्रहपर्व, तत एकाध्यायात्मकं पौष्यं पर्व, ततोऽष्टाध्यात्मकं पौलोमपर्व, तत्सङ्कलनयैवैकादशत्वं सम्पद्यते। एव मुत्तरत्रापि तत्रान्यत्र च सर्वत्रैव। एव मिहापि निरुक्तवृत्तिग्रन्थस्य निघण्टु व्याख्याने पञ्चमाध्यायेऽतीते निरुक्तप्रथमाध्याय एव षष्ठत्वेन व्यपदिष्ट इति नैव शङ्काप्रसङ्ग इति। दृष्ट मेव मन्यत्रापि,— अस्ति मगधादिषु सुप्रचलित मेकं व्याकरणम्, तस्य एकार्द्धस्य सारस्वत मिति नाम, अपरार्द्धस्य तु चन्द्रिकेति। नेमौ भागौ एककालिकौ एककर्तृकौ वा, अतो विभिन्नग्रन्थावित्येव प्रसिद्धौ; परं तट्टीकाकृद्भिर्भट्टमाधवप्रभृतिभिः सारस्वतस्य व्याकरणपूर्वार्द्धत्वं चन्द्रिकाया व्याकरणपरार्द्धत्वं च व्यवस्थाप्य उभयोरेवैका टीका सिद्धान्तरत्नावल्यादिका प्रणीता; परं न हि तट्टीकया सारस्वतचन्द्रिकयोरैकात्म्यं सम्पन्नम्,— सारस्वतस्तु सारस्वत इत्येव, चन्द्रिका च चन्द्रिकेत्येवाद्यापि व्यपदिश्यते लोके; एव मप्युभयोर्यथाक्रतपूर्वापरीभावतोऽधिगमनेनैव व्याकरणबोधो भवेदित्येव बोधितम्। एव मत्रापि उभयवृत्तेरैकात्म्यतया न हि निघण्टुनिरुक्तयोरैकात्म्यतासम्भवो न च तदिष्टं दुर्गाचार्यस्य; परं वृत्तिबोधितपूर्वापरीभावतोऽधिगमनेनैव भवेद् वेदपदार्थबोध इत्येव बोधित मिति।

तदेवं निरुक्तवृत्तिकारस्यापि सायणीये द्वितीयनिरुक्तलक्षणे एवाभिमतिर्नास्ति इति यदुपन्यस्तं पुरस्तादिह, तत्समीचीन मेवेति वृत्तिकृतो व्यवहारः खलु सायणीयाद्यलक्षणखण्डनेऽननुकूल इति च नाशङ्क्यम्। तद्वृत्तावेव हि पञ्चाध्याया निघण्टुरित्येव लोकव्यवहार इति च स्पष्ट मेव स्वीकृतम्। तथाहि—

"त एते गवादयो देवपत्न्यन्ता निघण्टवः, तदेकदेशो नैघण्टुकं

प्रकरण मिति निघण्टु सञ्ज्ञया व्यवहारो लोके ;— निघण्टु मधीमहे निघण्टु मध्यामहे इति (१. ६. ६. टी०)"—इति। एवञ्च लोकव्यवहारादपि सम्यक् ज्ञायते निघण्टुर्निघण्टुरेव, निरुक्त मेव निरुक्त मिति।

सिद्ध मित्थं प्राचीनतमानां प्राचीनाना मनतिप्राचीनाना माधुनिकानाञ्च सर्वेषा मेवार्यग्रन्थकाराणाम्, ग्रन्थसमाख्यादिलेखसमालोचकानां व्यवहारविदां च सर्वेषा सायणीयं द्वितीयं निरुक्तलक्षण मेवाभिमतम् ; तथाद्यलक्षणन्तु सर्वथानभिमत मिति। तथाच "अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तम्"—इति सायणस्वकपोलकल्पितं लक्षणं निर्मूल मेवेति निघण्टुभाष्यात्मकस्यास्य यास्कीयस्यैकस्यैव निरुक्तत्वं सर्वसम्मतम् ; निघण्टोस्तु निघण्टुत्व मेवेति दिक्॥

———

(२)

अथैतर्हि विचार्यते,— निघण्टुनिरुक्तयोरुभयोरेव वेदाङ्गत्व मुतान्यतमस्य? अन्यतमस्यैवेति चेत्, "कस्य?" इति। वेदाङ्गग्रन्थास्तु षडेव; श्रूयते हि गोपथब्राह्मणे— "षडङ्गविदस्तत्तथाधीमहे (१. १. २७.)"—इति। पातञ्जलमहाभाष्यादौ स्मर्यते च "आगमः खल्वपि ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदो ऽध्येयो ज्ञेयश्च"—इति पस्पशायाम्। एष चागमः कात्यायनानुमत एव ; यतोऽस्त्येतद्वार्त्तिकम् "रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्"—इति।

पाणिनिशिक्षादावपि वेदाङ्गानि षडेवेति निर्णीतं दृश्यते (२ पृ०)। प्रस्थानभेदेऽप्युक्तम्— "वेदाङ्गानि षट्"-इति । तत्र शिक्षा, कल्पः, व्याकरणम्, छन्दः, ज्योतिष मिति पञ्चाङ्गानि तु सर्व-सम्मतान्येव; निघण्टुनिरुक्तयोः उभयोरेव वेदाङ्गत्वे षट्त्वं व्याहन्येत; अन्यतमस्य वेदाङ्गत्वेऽन्यतमस्य तदभावः सुतरां सम्पद्यते; तत् कस्य वेदाङ्गत्व मिष्टं कस्य नेत्ययं विचारः प्रवर्त्तते।

प्रस्थानभेदे उभयोरेव वेदाङ्गत्व मङ्गीकृतम्। कथं न तथा षट्त्वं व्याहत मित्यत्राह च तत्र "एवं निघण्टवोऽपि वैदिक-द्रव्यदेवतात्मकपदार्थपर्यायशब्दात्मका निरुक्तान्तर्भूता एव"-इति। न च तत्कथनमात्रेणैव उभयोर्वेदाङ्गत्वसाधनार्थेव वा वादिनस्तथा स्वीकुर्युः; वादी भद्रं न पश्यतीति हि प्रसिद्ध मेव।

ऋग्भाष्यभूमिकायां सायणाचार्योऽपीमां विपत्तिं परिलक्ष्यैव निघण्टोरपि निरुक्तत्वसम्पादकं प्रदर्शित माद्यलक्षणं (२ पृ०) व्यरचयत्। तथाच निघण्टोश्च निरुक्तत्वेनैव ग्रहणात् समाना मप्येषां ग्रन्थानां वेदाङ्गत्व मुपपद्येत, न च वेदाङ्गानां षट्त्वं व्याहन्येतेति। प्रशंसनीयैवैषा तस्य चातुरी! परं किं कुर्मो वयम्,— तदेतन्मतं न सर्ववादिसम्मतं नापि विचारसह मिति प्रतिपादितं पुरस्तादिहैवेति।

पाणिनिशिक्षायान्तु "निरुक्तं श्रोत्र मुच्यते"-इति दर्शनात् निरुक्तस्यैव वेदाङ्गत्वं सिध्यति, न तु निघण्टोः। न चेदं सहसा श्रद्दधामहे; परकालजस्य भाष्यस्य वेदाङ्गत्व मस्ति, अतिपूर्वकाल-जस्य मूलस्य तन्नास्तीति वदत एवाश्रद्धोत्पादात्। ननु भवान् पाणिनिवचनेऽपि कथ मश्रद्दधते? अत्र ब्रूमः— न चेदं पाणिनि-वचनम्; न हि पाणिनिः स्वय मेव "अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणि-

नीयं मतं यथा"—इत्युपक्रान्तु मर्हेत्, नापि हि "येनाचरसमा-म्नाय,मधिगम्य महेश्वरात् कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः"—इत्याद्युक्तिभिरुपसंहर्त्तुं वार्हेदिति ।

निरुक्तवृत्तिकृन्मते तु निरुक्तस्यैव वेदाङ्गत्वम्, निघण्टोस्तु माचाच्छन्दोधर्मित्व मेवेति किन्तु तं भवेद् वेदाङ्गत्वेनेति नात्रा-तिदिष्टछन्दस्त्वेऽस्माक मवसरावसरः । तथाच— "अतः ०—० निरुक्तं नामेद मङ्ग मारभ्यते । प्रधानञ्चेद मितरेभ्योऽङ्गेभ्यः"—इत्याद्युक्तिभिः निरुक्तस्य वेदाङ्गेषु प्राधान्यं स्थापितम्; "तस्यैषा गवाद्या देवपत्न्यन्ता पञ्चाध्यायी सूत्रसङ्ग्रहः । सा च पुनरियं ०—० श्रुतर्षिभिः ०—० छन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समा-म्नाता । सैषा छन्दोऽवयवभूता छन्दोधर्मिण्येव; यथा यथापन्नास्ता गौर्गोधर्म्मा"—इत्युक्त्या तु निघण्टोश्छन्दस्त्व मव्याहत मेवेति च वर्णितम् । 'यथा' च 'अयथापन्ना' अप्रकृतविपन्ना परं सामान्य-विपन्ना, 'अस्ता' यूथपरिभ्रष्टा, 'गौः' 'गोधर्म्मा' एव; न हि तस्या यूथपरिभ्रष्टत्वेन गोत्वं नष्टम्; तथैव छन्दोभ्यः समाहृता एषा पञ्चाध्यायी छन्द एव, समाहरणहेतुत एव न ह्यस्या छन्दस्त्वं तिरोभूत मिति भावः (निरु०टी०भू०)। तथाच निघण्टुनामकानि समाम्नायात्मकानि पदानि तु बहुपूर्वकालत एव विश्रुतानि; तान्येव पदान्यनुसृत्य यास्को द्वादशाध्यायात्मकं निरुक्ताख्यं ग्रन्थं निर्ममे, तस्य च वेदार्थबोधोपयोगितया तदानीन्तनैरार्यैर्वेदा-ङ्गत्वं स्वीकृत मित्येव निरुक्तवृत्तिकृदाशयः फलितः ।

यास्कस्य पूर्वश्रुतिलेखदर्शनात्त्ववगम्यते निघण्टोर्नास्ति वेदाङ्ग-त्वम्, नापि वेदत्व मिति । तथाहि— "उपदेशाय ग्लायन्तो-ऽवरे बिल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं समाम्नासिषुर्वेदञ्च वेदाङ्गानि च"—इति

(१. ६. ५.)। अत्र "इमं ग्रन्थम्"-इत्युक्त्या निघण्टोरेव ग्रहण मिष्टम्, न तु निरुक्तस्यास्य; प्रणीयमाने हि निरुक्ते समाम्नासिषुः"-इति परोक्षातीतप्रयोगानुपपत्तेः। अपरञ्च निरुक्त मासीत् शाकपूण्यादिप्रोक्तम्, तदभिलक्ष्यैव तथा क्रिया प्रयुक्तेत्यपीह वक्तुं न युज्यते; अनुपद मेव "एतावन्तः समानकर्माणो धातवः"-इत्याद्युक्त्या निघण्टुपरिचयस्यैवोपलब्धेः। अतएवात्र वृत्तिः 'इमं ग्रन्थं गवादि देवपत्न्यन्तं समाम्नातवन्तः"-इति; गवादिः देवपत्न्यन्तश्च निघण्टुग्रन्थ एव। किञ्चात्रापर मपि विवेच्य मस्ति — न चेदं वचन मेतस्य हि निरुक्तस्य कर्त्तुर्यास्कस्य, यथा चेम मिति एतन्निरुक्तं गृह्यतेति; अपि त्वेतद् वचनं प्राचीन मेव यास्केनेहानूक्त मिति गम्यते। अतएव "बिल्मं भिल्मं भासन मिति वा"-इति बिल्मशब्दस्य निर्वचनप्रदर्शनं सङ्गच्छते यास्कस्य; न हि स्वय मेव दुरूहं शब्दं प्रयुज्य तद्व्याख्यानाय च यतितुं प्रवर्त्तते कश्चिद्। स्वपदवर्णन मेव भाष्यलक्षणम्, निरुक्तस्य च निघण्टु भाष्यत्वं सर्वसम्मत मिति स्वपदव्याख्यान मपीह न दोषायेत्यपि वक्तुं न युज्यते; यदत्र बिल्मशब्दस्य भिल्म मिति प्रतिशब्द मुक्त्वापि अर्थान्तरं वदति भासन मिति, वेति संशय मपि ध्वनयति; तदेवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति— न ह्येवेदं स्वपदवर्णन मिति; न हि स्वपदव्याख्याने स्वज्ञान-वैकल्पिकत्व-प्रकटन मुपयुज्यते क्वचिदपीति। एतस्मिन् खलु वचने बहूनि समालोच्यानि सन्ति, तानि चोपरिष्टाद् वक्ष्यामः; साम्प्रतन्तु वेदाङ्गेभ्यः पृथगेव निघण्टोर्ग्रहणं यास्कस्याप्यभिमत मित्येवेह प्रदर्शन मस्मादिष्टम्।

नन्वत्र वृत्तिग्रन्थे "वेदाङ्गानि च इतराणि (१. ६. ५. टी०)" -इति लिपिभङ्गितो निघण्टोरपि वेदाङ्गत्वं ध्वनित मेवेति

चेत्, ध्वनयतु नाम स तथैव किन्तेन; न हि वृत्तिकारोऽभ्रान्त एवेत्यस्माकम्। वस्तुतो यदि नाम 'इतराणि'-इति पदप्रयोगात् तथैव ध्वनितं गम्येत, तर्हि तादृशवचनस्यैकदेशयुक्तित्व मेव स्वीकार्यम्; प्रदर्शितभूमिकोक्तविरोधात्। महाभाष्ये भगवतोऽशेषशेमुषीसम्पन्नस्य पतञ्जलेरप्येवं बहुत्रैकदेश्युक्तयः प्रदर्शिता लघुशब्देन्दुशेखरादौ नागेशभट्टप्रभृतिभिः, तत् किं मस्य वृत्तिकृतः स्वल्पधियो हि दुर्गाचार्यस्येति। वस्तुतो दुर्गाचार्यस्य निरुक्तवृत्तिभूमिकायां दृष्टं यास्कीयस्य निरुक्तस्य वेदाङ्गत्वम्, तन्मूलस्य निघण्टोस्तु न तत्त्व मपि छन्दोधर्मित्व मेवेत्येव युक्ततरं प्रतिभात्यस्माक मिति।

अथात्रापरापि च शङ्का समुत्पद्येत नाम। तथाहि— प्रदर्शितयास्कपूर्वश्रुतिसमालोचनादवगतं नास्ति निघण्टोर्वेदाङ्गत्व मिति वाढम्! परं तथैवेद मप्यवगम्यते यास्कप्रणीतनिरुक्तात् बहुपूर्वं मेव वेदाङ्गानि निर्वृत्तानीति कथं तत्र वेदाङ्गेषु तदानीं प्रणीयमानस्यैतस्य निरुक्तस्यान्तर्भावः शक्यते वक्तु मपि? वदत एव हि व्याघातः स्फुट मिति। इहास्माक मीदृगस्ति गुरूपदेशः,— प्रदर्शितगोपथश्रुत्यादिभ्योऽवगम्यते षडेव वेदाङ्गानीति; प्रदर्शितशिक्षावचनादिभ्यश्च ज्ञायते निरुक्तस्य च वेदाङ्गान्यतमत्वम्; यास्कीयेऽस्मिन्नेव निरुक्ते "नैरुक्ताः", "शाकपूणिः" –इत्यादिपर्यालोचनया च बुध्यते तत्पूर्वं मपि चासन् बहवो निरुक्तविदस्तथा बहूनि निर्वचनापरपर्यायाणि निरुक्तानि चेति; तेषा मेव साजात्यहेतुक मस्य यास्कीयस्यापि ग्रन्थस्य यथा निरुक्तत्वं तथैव वेदाङ्गत्व मपीति।

एतदेवाभिप्रेत्याह बह्वृक्प्रातिशाख्यकारः शौनकोऽप्याह

"शास्त्रापवादात् प्रतिपत्तिभेदात् निन्दन्त्यकृत्स्नेति च वर्णशिक्षाम्। नैतेन शास्त्रेण विशिष्यतेऽन्यैः कृत्स्नञ्च वेदाङ्ग मनिन्द्य मार्षम् (१४. १८, १९.)"–इति। तथैतत्तृतीयवृत्तिकृतोव्वटेन च स्वारब्धवृत्त्युपक्रमे शौनकीयस्यास्य प्रातिशाख्यस्यापि वेदाङ्गत्व मिष्यमाणेनैतदुक्तम्— "अङ्गता चास्यान्यशास्त्रासव्यपेक्षस्य नैव स्यादकृत्स्नत्वात्? कृत्स्नतां वेदाङ्गता मनिन्द्यता मार्षताञ्च स्वय मेव शौनको दर्शयिष्यति— 'कृत्स्नञ्च वेदाङ्ग मनिन्द्य मार्षम्'– इति। अनयोः पक्षयोर्यतरः पक्षः श्रेयान्, ततरो गृहीतव्यः"–इति।

अथापरञ्च;— यद्यपि प्रदर्शितयास्कपूर्वं श्रुतवचनोत्तरांशे वेदशब्देन ब्राह्मणभाग एवेष्ट इति बुद्ध्यते ब्राह्मणत्वं निघण्टो-र्निराकृतम्; तत्पूर्वांशे मन्त्रभागस्यापि पृथक् श्रुतेः मन्त्रत्व मपि वारितम्; तथापि तत्रैव 'समाम्नासिषुः'–इति क्रियादर्श-नात् समाम्नायत्व मव्याहत मेव। अतएव "समाम्नायः समा-म्नातः स व्याख्यातव्यः"–इति निरुक्तग्रन्थारम्भवाक्यस्य, तत्रत्य 'सैषा छन्दोऽवयवभूता छन्दोधर्मिण्येव"–इति दुर्गाचार्यप्रबन्धस्य च नासङ्गतिप्रसङ्गः।

तदित्थ मसौ निघण्टुर्न हि मन्त्रग्रन्थः, न च ब्राह्मणग्रन्थः, नापि वेदाङ्गान्यतमः; अपि तु मन्त्रेभ्यः सङ्गृहीतपदसमूहात्मको ऽतिप्राचीनः समाम्नायविशेष एवेति यास्कस्याशयः, तत्पूर्व-तनानाञ्च सम्मतः; किञ्चास्यैव निघण्टुभाष्यस्य निरुक्तत्वं तदनुगतं वेदाङ्गत्वञ्चेति शम्।

(३)

अथैतर्हि विचार्य मेतत् ,— निरुक्तमूलसूत्ररूपस्य निघण्टोः कः समाम्नाता को वा प्रणेता तद्भाष्यरूपस्य निरुक्तस्य ?–इति ।

अनतिप्राचीनाना मार्यकोविदाना मन्यतमः स्वर्गतो विमुक्तो वा ख्यातो मधुसूदनसरस्वती सञ्जग्राहैकं प्रबन्धं प्रस्थानभेद-नामेति । तत्रेदं लिखितं दृश्यते— "भगवता यास्केन 'समा-म्नायः समाम्नातः स व्याख्यातव्य"–इत्यादि ०—० निरुक्त मार-चितम्"–इति । नात्र वादो दृश्यते ऽस्माभिः । तत्र उत्तरं लिखित मस्ति— "निघण्टुसञ्ज्ञाकः पञ्चाध्यायात्मको ग्रन्थो भग-वता यास्केनैव कृतः"–इति । तदेतल्लिखनं तदीय मेतद्विषयकं ध्वान्त मेव प्रकटयति । हन्त भो वेदान्तिन् मधुसूदन ! स्वोद्धृतं 'समा-म्नायः समाम्नातः स व्याख्यातव्यः'–इति वचन मपि किं नालो-चितम् ?–अद्ययुगीयेन कृतस्य ग्रन्थस्य कथं भवेत् समाम्नायत्वम् ? अथवा सम्भव एवैवं भवादृशानां सर्वभ्रमवादिनां वेदान्तिनाम् । एवं हि तल्लिखितं निघण्टोर्निरुक्तान्तर्भूतत्व मपि (१७ पृ०) कथं नाम भवेत् अज्ञेयं तद्विरुद्धबहुप्रमाणदर्शिना मित्यपि ध्येयम् ।

सायणाचार्यस्त्वत्र सम्यगेवालेखीत्—"गौः ग्मा ज्मा क्ष्मा क्षा क्षमेत्यारभ्य ०—० पदानां समाम्नायः समाम्नातः"–इति , "तद्व्याख्यानञ्च समाम्नायः समाम्नात इत्यारभ्य ०—० यास्को निर्ममे"–इति च (ऋ० सं० भा० भू०) । तदेवं सायणमते हि निघण्टोः समाम्नायत्वेनानादित्वम् , निरुक्तस्य तु तद्भाष्यरूपत्वं यास्कीयत्वञ्चेति प्रतिपन्नम् ।

देवराजयज्वकृत-निघण्टुटीकाया भूमिकायाञ्च तथैव । तथाहि

—"भगवता यास्केन समाम्नायं नैघण्टुक-नैगम-दैवतकाण्डरूपेण त्रिविधं गवादि देवपत्न्यन्तं निर्ब्रुवता"-इत्यादि द्रष्टव्यम्। एवञ्चैतन्मयेऽपि निघण्टोः समाम्नायत्वेनानादित्वम्, तन्निर्वचनात्मकस्यैतस्य निरुक्तस्य यास्कीयत्वं च स्फुटम्।

निरुक्तवृत्तिकारः खलु दुर्गाचार्यस्तु यद्यपि स्वग्रन्थभूमिकायां निरुक्तवर्णनसमये केन कृतं तदिति नोक्तवान्; पर मनुपदं प्रथमखण्डव्याख्यानावसरे एवाह— "आचार्यः अयं यास्को निरुक्तकारः"-इति; एव मन्यत्रापि। निघण्टुकर्तृनिर्णयविषये तूक्तं तद्भूमिकाया मेव। तथाहि— "सा (पञ्चाध्यायी निघण्टुः) च पुनरियं साक्षात्कृतधर्मभ्यो महर्षिभ्यः उपदेशेन मन्त्रार्थ मुपश्रुत्य श्रुतर्षिभिरवरशक्तिदौर्बल्य मपेक्ष्य तदनुजिघृक्षया वाच्यार्थसामर्थ्यादभिधेयानुनीय मन्त्रार्थावबोधाय छन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समाम्नाता"-इति। एतच्च सर्वं निरुक्तोक्तसारभूत मेव। एवं हि वृत्तिकृतो दुर्गाचार्यस्य मतेऽपि निघण्टोः समाम्नायत्वेनानादित्वम्, निरुक्तस्यैतस्य यास्कीयत्वं च सुव्यक्तम्।

महाभारतीये मोक्षधर्मपर्वणि 'शिपिविष्ट'-नामनिर्वचनप्रसङ्गे ये त्रयः श्लोकाः (३४२ अ० ६८, ७०, ७१ श्लो०) दृश्यन्ते, तैश्च ज्ञायते यास्ककृत मेवैतन्निरुक्तम्। तथा हि—

"शिपिविष्टेति चाख्यायां हीनरोमा च यो भवेत्।
तेनाविष्टन्तु यत् किञ्चित् शिपिविष्टेति च स्मृतः।
यास्को मा मृषिरव्यग्रोऽनेकयज्ञेषु गीतवान्।
शिपिविष्ट इति ह्यस्माद् गुह्यनामधरो ह्यहम्।
स्तुत्वा मां शिपिविष्टेति यास्क ऋषिरुदारधीः।
मत्प्रसादादधोनष्टं निरुक्त मभिजग्मिवान्"-इति।

अस्त्येव ह्यत्र निघण्टुभाष्ये शिपिविष्ट-निर्वचनञ्च द्विविधम् (५. २. २, ३, ४.)। तत्रैव किञ्चिदुत्तरं द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां (३४२ अ० ८६, ८७ श्लो०) निघण्टुकर्तृनाम च प्रकटितम्। तथाहि — "वृषो हि भगवान् धर्म्मः ख्यातो लोकेषु भारत।

निघण्टुकपदाख्याने विद्धि मां वृष मुत्तमम्।

कपिर्वराहः श्रेष्ठश्च धर्मश्च वृष उच्यते।

तस्माद् वृषाकपिं प्राह कश्यपो मां प्रजापतिः"–इति।

अस्त्येव ह्यत्र निघण्टौ दैवतकाण्डे द्युस्थानदेवताख्यानेषु वृषाकपिरिति पदपाठश्च (५. ६. १३.)। इतश्चावधार्य्यते यस्य खल्वेतस्य निघण्टुग्रन्थस्य कर्तृपदं पाणिनितोऽप्यवरजाय यास्काय दातु मुचतः प्रस्थानभेदकारः, स हि वेदाङ्गाना मुत्पत्तितो बहु प्रागेव, अपि ब्राह्मणग्रन्थानाञ्चोत्पत्तितोऽपि प्राक् महर्षिणा कश्यपेन समाम्नात इति; तदानीन्तनस्यैव कश्यपस्य प्रजापतित्वश्रवणात्, निघण्टूत्पत्तिज्ञापकस्य यास्कानूक्तवचनस्यापि तत्रैव तात्पर्यावबोधाच्च।

तथा चानूक्तं भगवता यास्केन पुराकल्पश्रुतवचन मिदम्— "साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुः (मन्त्रद्रष्टारः); तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्यः (शाखाप्रवक्तृभ्यः) उपदेशेन मन्त्रान् सम्प्रादुः; उपदेशाय ग्लायन्तो ऽवरे (निघण्टु-ब्राह्मण-वेदाङ्गकाराः) बिल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं (निघण्टुम्) समाम्नासिषुः, वेदञ्च (ब्राह्मणञ्च), वेदाङ्गानि च"–इति (१. ६. ५.)। एतस्माच्च श्रुतेः समासत इमानि पञ्च ज्ञायन्ते;–(१) पुराकल्पेऽपि मन्त्राणा मुत्पत्तिरनिर्णितेवेति प्रथमम्। (२) पूर्वं मन्त्रा विकीर्णा एव स्थिताः, ततो ग्रन्थीभूताना मेव तेषा मध्ययनाध्यापनतः शाखाः समुद्भूताः,

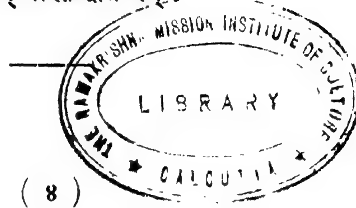
ततः सर्वशाखागतानां नैघण्टुकादिपदानां सुखबोधार्थं निघण्टु-नामको ग्रन्थः समाम्नातः, ततः तन्मात्रेण मन्त्रार्थज्ञानेऽकृत-कृत्यतां संलक्ष्य मन्त्रभागीयदुरवबोधपदादीनां तात्पर्यादिवेदनाय ब्राह्मणग्रन्थाः समाम्नाताः, तत उत्तरं ब्राह्मणग्रन्थैरपि मन्त्रार्थ-बोधो न पर्याप्त इति निरुक्तादीनि अङ्गानि समाम्नातानीति द्वितीयम्। एतादृशक्रमोत्पत्तिज्ञाने तादृशक्रमश्रुतिरेव मानम्। किञ्च यतोऽत्र "मन्त्रान् सम्प्रादुः"–इति कथनानन्तरं पुनरुक्तं 'वेदञ्च'–इति, अतो ज्ञायते, नेह वेदशब्देन मन्त्राणां बोधोऽपि तु तदतिरिक्तभागानां ब्राह्मणाना मेव। वेदशब्देन ब्राह्मणग्रन्थ-मात्राणां ग्रहणाच्च वेदाङ्गत्वं न विलीयते निरुक्तादीनाम्; यदर्थं हि प्रवृत्ता वेदाः (ब्राह्मणग्रन्थाः), तदर्थ मेव चेमानि प्रवृत्तान्यङ्गानीत्येव मेषा मङ्गाङ्गिभावोपपत्तेः। ननु 'इमं ग्रन्थं' कीदृशम्? तदुत्तर मेव श्रुतं 'वेदम्'–इति, तथाच निघण्टो-र्वेदत्वातिदेशायैव प्रयुक्त मत्रैतद् वेद मिति चेन्न; विशेषफला-भावात् ब्राह्मणग्रन्थोल्लेखाभावापत्तेश्च। तथा हि— समाम्नायत्वं तु सिद्ध मेवास्य निघण्टोः, 'समाम्नासिषुः'–इति क्रियादर्शनात्; वेदतुल्यत्व-समाम्नायत्वयोश्च नास्ति कार्यकृतो विशेषः; किञ्च तथा सति श्रुतावत्र मन्त्राणाम्, वेदतुल्यस्यास्य निघण्टोः, वेदाङ्गानाञ्च सर्वेषां श्रवणं सम्भवम्; परं ब्राह्मणग्रन्थानान्तूल्लेखो नैव सम्पद्ये-तेति तादृशवादिना मसमीक्ष्यकारितैव प्रतिपद्येतेति। (३) यथा चेह मन्त्राणां पृथक् श्रुतेः वेदशब्देन मन्त्रातिरिक्तानां ब्राह्मणानां बोध उपलभ्यते, तथैव वेदाङ्गानां पृथक् श्रवणाच्च ब्राह्मणेष्वपि वेदाङ्गे-तरव्याख्याना मेव ग्रहणीय तेति तृतीयम्। (४) निरुक्तादिवेदा-ङ्गानां सर्वेषा मेव षण्णां बीजादिरूपतयैतन्निरुक्ततोऽपि प्रागस्तित्व

मिति चतुर्थम्। (५) मन्त्राणा मर्थज्ञानसौकर्य्यायैव यथाम्नानं निघण्टोः ,— यथा च वेदाङ्गानां निरुक्तादीनाम्; तथैव तदानी मपि स्वीकृत मासीद् 'वेद' इति प्रसिद्धानां ब्राह्मणानाञ्च; ततः कालभूयस्त्वानुसारत एव ब्राह्मणानां मन्त्रसमत्वं जात मिति पञ्चमम्।

एवञ्चैतस्माच्छ्रुतेर्निघण्टोः खलु ब्राह्मणग्रन्थेभ्योऽपि प्रागाम्नातत्वं गम्यते; तादृशसमाम्नायत्वमूलक मतिपुराकालिकत्वं च सुव्यक्त मेव; ततः प्रदर्शितमहाभारततत् कश्यपप्रजापतिकृतत्वञ्च तस्य लब्ध मिति योगतः सम्यगस्तत्कर्तृनिर्णय इत्यस्माकम्।

तस्यैव निघण्टोर्भाष्यरूपस्यैतस्य निरुक्तस्य कर्त्ता तु यास्कः। अत्रैतिह्य मेव मानम्, न हि तद्ग्रन्थस्य आरम्भे मध्येऽन्त्ये वा क्वचिदपि तथा प्रत्यायकं वाक्यादिक मस्ति। देवताप्रणामादिभिर्मङ्गलाचरणादिकं येषु ग्रन्थेषु दृश्यते, प्रायस्तेषु ग्रन्थकृद्भिः स्वय मेव स्वाख्यान मप्याख्यात मस्ति; बहुत्र तु प्रकरणसमाप्तौ ग्रन्थसमाप्तौ च ग्रन्थकृन्नामोल्लेखो दृश्यत एव; कथाप्रसङ्गतोऽपि ग्रन्थकृन्नामावगमो भवत्यनेकत्र। इह तु नास्ति तथा मङ्गलाचरणम्, नास्ति पादादिसमाप्तौ च तयोल्लेखः, नास्ति च मन्वादाविव कथाप्रसङ्गः; अतोऽत्रैतिह्य मेव शरणं ग्रन्थकृन्नामविज्ञानाय। टीकाकृत्प्रभृतीनां लेखोऽपि तदनुगत एव। प्रदर्शितमहाभारतवचनान्यप्येतस्यैव ग्रन्थस्य कर्त्तासीद्यास्कः कश्चनेति निःसंशयबोधने नालम्; तत्रैतदीयस्यैकाक्षरस्यापि यथावदुद्धृतिविरहात्; वरं तत्रापि एष एव यास्कः कीर्तित इत्यवगमे, एतस्य यास्ककृतत्वप्रवाद एवैकं वीजम्। तदेव मेतादृशग्रन्थकर्तृनिर्णये ऽनन्यगत्या प्रवाद एव शरणम्; तथा च यत एव मस्ति प्रवादश्चिर-

मनः,— इदं निरुक्तं यास्ककृत मिति, अत एव आयतेऽस्य निरुक्तग्रन्थस्य प्रणेता भगवान् यास्क इति शम्।

(४)

अथास्य निरुक्तस्य कर्तृविषये त्वन्यदपि किञ्चिद् विचार्य मस्ति;- कोऽयं यास्कः ? इति; कस्यापि परिचयोऽस्य प्राप्यते न वेति भावः।

एको हि यास्कः श्रूयते शतपथब्राह्मणे उभयत्र (१४. ५. ५. २०, २१.—७. ३. २६. २७.) । तथा हि— "अथ वंशः । तदिदं वयं (शतपथब्राह्मणप्रवक्तारः) शौर्पणार्य्यात्, शौर्पणार्य्यो गोतमात्,०—० भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च यास्काच्च"- इति। "तत्र प्रथमान्तः शिष्यः, पञ्चम्यन्त आचार्यो बोद्धव्यः"- इति च तदीयव्याख्यानं द्विवेदगङ्गकृतम्। एवञ्च शतपथीयो यास्कः शतपथब्राह्मणप्रवक्तुः षड्विंशपुरुषादप्यधिकः पूर्वतनः, किञ्च मधुविद्यायाः सम्प्रवक्ता चाभूदिति सम्पद्यते। नायं निरुक्तकारः; एतस्य निरुक्तकारस्य हि पाणिनेरपि परभवत्वनिर्णयादद्ययुगीयत्वात्, मधुविद्याप्रवक्तृत्वाप्रसिद्धेः, ब्राह्मणकालानन्तर मेव वेदाङ्गकाल इति शास्त्रतो युक्तिबुद्धितश्च सुसिद्धाच्चेति। तदनुपद मेव क्रमात् स्फुटिष्यति।

पिङ्गलोक्ते छन्दोग्रन्थेऽपि स्मर्यते चैकत्र यास्क इति। तथाहि— "उरोबृहती यास्कस्य (५. १०.)"-इति। अय मपि यास्को नैतन्निरुक्तकारः; अत्र तथाऽदर्शनात्। यस्य खलु यास्कस्य ग्रन्थे

विहिता 'उरो बृहती'-इति सञ्ज्ञा, स एव यास्कः तत्र पिङ्गल-सूत्रे स्मृतः; स च छन्दःसूत्रकारादेतस्माच्च पिङ्गलात् पूर्वतनः, तत्समकालिको वेति विचारविषयश्च। परं मत्र निरुक्ते क्वापि नोपलभ्यते उरोबृहतीत्याख्यान मिति सिद्ध मेव नायं सः; अपि तु पिङ्गलोक्तो यास्कः खलु कश्चित् भिन्न एवेति। स च छन्दः-शास्त्रीयग्रन्थकारो भवितु मर्हतीत्यपि सम्भाव्यते। अत एव ऋक्प्रातिशाख्यस्य तृतीयवृत्तौ शास्त्रप्रयोजनश्लोकव्याख्यानावसरे उक्त मुव्वटेन— "तथा सर्वैः छन्दोविचित्यादिभिः पिङ्गल-यास्क-सैतवप्रभृतिभिः यत् सामान्येनोक्तं लक्षणम्"-इत्यादि।

कश्चिदाह,-शौनकीये प्रातिशाख्यग्रन्थे चैकत्र दृश्यते यास्क-नाम, स एव यास्कोऽस्य निरुक्तस्य प्रणेतेति। परं तत्र "वैयास्कः", "यास्कः" वा इति राजते सन्देहोऽद्यापि। तथाहि— "न दाशतय्येकपदा काचिदस्तीति वैयास्कः। अन्यत्र वैमध्याः सैका-दशिनी मुखतो विराट् (१७. २५.)"-इति, "दाशतये भवा दाशतयी काचित् एकपदा नास्ति इति वैयास्क आचर्यो मन्यते" -इत्यादि चोव्वटकृतं तद्व्याख्यानम्। तदेतदुव्वटव्याख्यादर्श-नात्तु प्रतीयते तत्र वैयास्कस्यैवोल्लेखः; अन्यथा हि व्याख्याकाले-ऽपि मूलानुरूप एव वैपूर्वी यास्कः कथं नाम दृश्येत। अस्तु वा तत्र यास्कस्यैव ग्रहणम्, परं सोऽपि खलु 'यास्को नैतन्निरुक्तकारो भवितु मर्हति; अत्रापि हि तथाऽदर्शन मेव हेतुः; सपरिशिष्टे-ऽखिलनिरुक्ते हि न क्वापि वैमध्या ऋग्व्यतिरिक्ता काचिदेकपदा दाशतयी नास्तीत्येतदर्थकं वाक्यं ध्वननं वा यास्कीयं दृश्यते। एव मपि यद्युच्येत अय मेव यास्कः प्रातिशाख्यकृतः शौनकस्य लिपि-विषयताङ्गत इति, तथा च प्रकारान्तरेण शौनकस्यानृतभाषित्व

मुग्धमत्तप्रलापित्वं वोक्तं भवेत् ; तत्तथाकल्पनातो वरं यास्कान्तर-कल्पनैवेत्यस्माकम् ।

पाणिनिसूत्रेष्वपि नायं यास्कः परिचितः। यद्यप्यस्त्येकं सूत्रं पाणिनीयं "यास्कादिभ्यो गोत्रे (२, ४, ६३,)"-इति, परं न तत् निरुक्तकारयास्कपरिचयायालम् ; तत्र श्रुतेन यस्केन यास्कस्य बहुपार्थक्यात्। तत्र हि साक्षाद् विश्रुतो यस्कः ; न तु यास्कः ; यास्कस्तु न यस्कः ; अपि तु तद्गोत्रीयः ; तादृशयास्केस्त्वद्यतनीयो-ऽप्यस्त्येव। सूत्रे 'गोत्रे'-इति दर्शनादिदन्तु प्रतीयत एव,— यस्कगोत्रस्य स्थानं पाणिनेरवश्यं स्थित मिति। "अपत्यं पौत्र-प्रभृति गोत्रम् (पा० ४, १, १६२,)"-इति शासनाच्च ज्ञायते, यस्कस्योपरितनतृतीयपुरुषतोऽद्यतनीयान्ताः सर्व एव यस्कगोत्राः, तथाच सर्वेषा मेव यास्क इति व्यवहारः पाणिन्यादिसम्मतः ; बहुत्वे त्विद मेव सूत्रं लुग् विधत्ते इत्यन्यदेतत् ।

ननु चेयं तत्सूत्रवृत्तिः— "एभ्योऽपत्यप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तत्कृते बहुत्वे, न तु स्त्रियाम् (भ० दी०)"-इति। एवञ्च यस्क-स्यानन्तरापत्यस्य यास्कस्यास्येव तत्र पाणिनेर्बोध उपलभ्यते ?-इति चेत्, दृश्यता मिह नागेशभट्टकृतं तद्व्याख्यानम्— " 'अपत्य-प्रत्ययस्य'-इति प्रवराध्यायप्रसिद्धघटकस्येत्यर्थः ; अपत्याधिकारा-दन्यत्र लौकिकं गोत्र मिति भावः"-इति। तथा च दीक्षित-वृत्तौ अपत्येत्यस्यापि गोत्रेत्यर्थ एव सुतरां सम्पन्नः ; वस्तुतो गोत्रो-ऽप्यपत्य मेव। तदेवं तत्सूत्रस्य यस्कगोत्र एव विषय इति स्थिरम् ; अपि गोत्रस्थाननिर्णयेऽपि नैव भवेद्व्यक्तिस्थाननिर्णयः कि मस्त्यत्र विचार्यं नाम।

किञ्च "शिवादिभ्योऽण् (४, १, ११२,)"-इति सूत्रीये शिवा-

दिगणेऽपि यस्क एव पठ्यते। तेनैव च सूत्रेण यस्कशब्दात् अपत्यार्थेऽणि यास्कः पदं सिध्यति। तथाच यथा यस्कस्यानन्तरापत्यं यास्कः, तथैव यस्कस्य शततमापत्यं सहस्रतमापत्यं च यास्क एव। लघुशब्देन्दुकार-नागेशभट्टमते तु इहापि गोत्रार्थे एव प्रत्यय इष्टः। तथा हि— "शिवादिभ्योऽण्"-इति (४. १. ११२.) पाणिनिसूत्र मस्ति। अत्रेयं दीचितक्कता वृत्तिः - "गोत्रे इति निवृत्तम् शिवस्यापत्यं शैवः। गाङ्गः"-इति। अत्राह नागेशः— "निवृत्त मितीदं वृत्त्यनुरोधेन; यूनि लुक् सूत्रभाष्ये गोत्रसञ्ज्ञासूत्रपर्यन्तं गोत्राधिकार इति ध्वनितत्वात्। तत्र भाष्ये"-इत्यादि। "शास्त्रीयगोत्रञ्च युवत्वानक्रान्तपौत्रप्रभृत्यपत्यरूपम्"-इति, "लौकिकञ्च प्रवराध्यायप्रसिद्धम्; लोके तत्रैव गोत्रव्यवहारात्" -इति द्विविधं गोत्रलक्षणञ्च तत्रैवोक्तम्, तदपीह पर्य्यालोच्यम्।

अतएव च "वान्यस्मिन् (पा० ४. १. १६५.)"-इति सूत्रीयभाष्यव्याख्यानावसरे कैयट आह— 'यस्कस्यापत्यं गोत्र मिति शिवाद्यण्'-इत्यादि। एवञ्च यस्कगोत्रीयः कश्चन यास्कोऽस्ति लोके इत्येवं ज्ञान मासीदेव पाणिनेरिति स्वीकारेऽपि कथं नामेदं स्वीकृतं भवेत् यस्कगोत्रीयोप्ययं निरुक्तकारः पाणिनेः परिचित एवेति? 20957

अपरिचित एवायं यास्क इत्यपि कथ मिति चेदुपरिष्टात्तत् प्रतिपादयिष्यामः कालनिर्णयप्रसङ्गे; इह तु वचनमात्रेणैव बोधयामो नेति। तस्मात्त मस्मद्वचनादेव स्वीकार्य मेतत्— पाणिनिसूत्रपरिचितोऽपि नायं यास्कः, परं पाणिनिशासनावधारणादेवैतत्तु विज्ञायत एव यस्कगोत्रीयोऽय मिति। 'आसीच्च गोत्रकारो यस्कः कश्चनातिप्राचीनतमः प्रायः कश्यपादिसमकालज एव;

आश्वलायनीयश्रौतसूत्रान्तिमेऽध्याये दशम्यादिषु कण्डिकासु गोत्राः प्रवरा निरूपिताः, तत्र दशम्यां (आ० श्रौ० उ० ६. १०. १०.) यस्कस्यापि स्मरणात्। तस्यैव ग्रहण मिह पाणिनिसूत्रे इति तु सुव्यक्त मेव।

तदेवं पाणिन्यादौ खल्वस्य यास्कस्य परिचय मप्राप्य खिद्यमाना वयं ततोऽप्यधिकान्वेषणपराः सन्तो दृष्टवन्त एकं यास्क निरुक्तकारत्वेन परिचितं महाभारतैकस्मिन्कोणे। ततस्तेभ्य एव पूर्वप्रदर्शितमहाभारतश्लोकेभ्यो ऽनुमीयते यास्कोऽय मेव वा भवेत्तस्य महाभारतकारस्य परिचित इति।

ततो बहुषु सपरिशिष्टनिरुक्तपुस्तकेषु केषुचित् सर्वान्ते "नमः पारस्कराय नमो यास्काय (१३. ४. ८.)"–इति पाठोऽपि दृश्यते। तथा च तत्र केनचित् पारस्करायेति यास्कपरिचयायैवोक्त मिति चानुमीयते। सत्येवं पारस्करोऽयं यास्क इत्यपि लब्ध। पर मिह पारस्करज्ञान मपि न सुगमम्। आसीदेकः पारस्करो गृह्यकृत् प्रसिद्धः; आसीच्च पारस्करो धर्मशास्त्रीयान्यविधानकृत् रघुनन्दनशूलपाणि-प्रमाणभूतो निर्णयसिन्धादौ कीर्त्तितश्च। तथाहि शुद्धितत्त्वे— "त्र्यहपिण्डदाने आदिपुराणोक्तात् पश्चान्तर माह पारस्करः— 'प्रथमे दिवसे देयास्त्रयः पिण्डाः समाहितैः। द्वितीये चतुरो दद्यादस्थिसञ्चयनं तथा"–इत्यादि। अथापि पारस्करशब्देऽत्रास्त्येव सन्देहभावः, पातञ्जले हि महाभाष्ये "पारस्करो देशः" –इति निर्णयात्। तथा ह्यस्त्येकं सूत्रं पाणिनीयम्— "पारस्करप्रभृतीनि च सञ्ज्ञायाम् (६. १. १५७.)"–इति। तत्रैव भाष्य मास्ते— "अविहितलक्षणः सुट् पारस्करप्रभृतिषु द्रष्टव्यः। पारस्करो देशः, कारस्करो वृक्षः, रथस्या नदी, किष्किन्धा गुहा,

किष्कु:"-इति । तत्रेय मस्मदाशङ्का— गृह्यकृत् पारस्कर एव निरुक्तकृतोऽस्य यास्कस्य पूर्वपुरुष इति चेत् कथं न महाभाष्यकारस्य पतञ्जले: परिचित: ? न हि यास्कस्यास्य ततोऽप्यर्वाचीनत्वसम्भव इति च प्रतिपादयिष्याम उपरिष्टात् ; तत्पूर्वपुरुषस्य पारस्करस्य तु का कथा । अथवा देशनामत एव तस्य गृह्यकृतो नाम इति हेतुत एव मूलपरिचयार्थैवोक्तं तेन भगवता , पारस्करो देश इति । सत्येव मस्य यास्कस्योभय मेव ज्ञातम् ; निवासोऽभिजनो वा देश: , पूर्वपुरुषश्च ।

शतपथीय: खलु यास्कोऽप्यस्यातिपूर्वपुरुष इत्यपि भवितु मर्हति ; तस्यापि यस्कगोत्रीयत्वेनावगमात् । ततश्चास्य यजुर्वेदित्व मपि सम्पद्यते ।

तथाचायम्— यस्कगोत्र:, पारस्करदेशीय:, पारस्करवंशधर: , यजुर्वेदी च निरुक्तकृत् यास्क इत्येतावन्त: परिचया: यथाकथ ममि लभ्यन्त इति शम् ।

———

(५)

अथ इदानी मिद मपि विचार्यम् ,— अस्य यास्कस्य ऋषित्व मस्ति नास्ति वेति । अनुभूयते हि त्रिविध मृषित्वम् ,— मुख्य मातिदेशिकं तात्स्थ्यीकञ्चेति । तदेतत्त्रिविधाना मन्यतम मस्यास्त्येव चेत् किंविध मित्येव निर्णेतु मवतार्यतेऽयं प्रबन्ध: ।

मुख्यर्षिलक्षणान्तु स एव स्वय मेव माह— "ऋषि: , दर्शनात् । स्तोमान् ददर्शेत्यौपमन्यव: । तद्यदेनांस्तपस्यमानान्

ब्रह्म स्वयम्भ्वभ्यानर्षत् तदृषीणा मृषित्व मिति विज्ञायते (२. ३. २.)"–इति। अत्रोक्तं तद्यदेनानित्यादिकं ब्राह्मणमत मेवेह प्रमाणत्वेनोपन्यस्तम् ; तदुक्तं तत्रैव वृत्तिकृता दुर्गाचार्येण— "ब्राह्मण मपि चैतस्मिन्नर्थे दर्शयति 'तद्यदेनांस्तपस्यमानान्'–इत्यादि। 'तत्' एतत् उच्यते यत्कृत मृषीणा मृषित्वम्"–इत्यादि। अपरत्रापि "ऋषिः कुत्सो भवति, कर्त्ता स्तोमानाम्— इत्यौपमन्यवः (३. २. ५.)"–इति च तन्निदर्शनं प्रदर्शित मेतेनैव यास्केन। किञ्च तत्पूर्वतनाना मपि तथैव व्यवहार इति च प्रदर्शितं तेनैव। तथाहि— "साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुः"–इत्याद्युक्त मालोचनीयम् (२४ पृ०)। तत्रैव "ऋषन्ति अमुष्मात् कर्मण एव मर्थवता मन्त्रेण संयुक्तादमुना प्रकारेणैतल्लक्षणं फलविपरिणामो भवतीत्यृषयः"–इति च ऋषिपदनिर्वचनं कृतं दुर्गाचार्येण। एवञ्च मन्त्रद्रष्टृणा मेव मुख्य मृषित्व मिष्टम् ; तथा चादि कल्पजाना मतिप्राचीनतमानां वसिष्ठ-वामदेवादीना मेव तादृगार्षित्व मुररीकार्य मिति प्रतीयत एव।

द्रष्टृत्वं कर्तृत्वञ्चाभिन्न मेव प्रायः ; तत्र अतीवप्राचीनाना मज्ञेयकालिकाना मेव कृते दृष्ट मिति व्यवहारो मान्यतेत्येव विशेषः। तदिमानि "दृष्टं साम (४. २. ७.)"–इत्यादि-पाणिनिसूत्रीयाणि "वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम"–इत्यादीनि वृत्तिकृदुदाहरणादीनि द्रष्टव्यानि ; तथैव "य आङ्गिरसः शौनहोत्रो भूत्वा भार्गवः शौनकोऽभवत्, स गृत्समदो द्वितीयं मण्डल मपश्यत्" –इत्येवमादीन्यनुक्रमणीवचनादीनि च। किञ्चैतन्निरुक्तकारोऽप्याह तथा —"ऋषेरत्तपरिद्यूनस्यैतदार्षम् (८. १. ८.)"–इति। "मत्स्यानां जाल मापन्नाना मेतदार्षम् (६. ५. ४.)"–इत्यादि च।

दृष्टे तत्रैवार्थे कृत इति व्यवहारोऽपि नादृष्टचरः । तथा ह्यैतरेयके ब्राह्मणे— "देवा ह वै सर्वचरौ सत्रं निषेदुस्ते ह पाप्मानं नापजघ्निरे । तान् होवाचार्बुदः काद्रवेयः सर्प ऋषि मन्त्रकृत् (६. १. १.)"-इति । निरुक्ते ऽप्येवं दृष्टान्तो न दुर्लभः । तथाहि – "इदञ्च मेऽदादिदञ्च मेऽदादित्यृषिः प्रसङ्ख्याय आह सुवास्त्वा अधि तुग्वनि (४. २. ७.)"-इत्यादि च । यास्क-पूर्वप्रवादा अप्यत्र सङ्गृहीताः सन्ति , तत्राप्यस्त्येव कृतकत्वप्रसिद्धि-र्मन्त्राणाम् । तथाहि— "तत्रेतिहास माचक्षते— विश्वामित्र ऋषिः सुदासः पैजवनस्य पुरोहितो बभूव । ०—० । स वित्तं गृहीत्वा विपाट्छुतुद्रोः सम्भेद माययावनुययुरितरे । स विश्वा-मित्रो नदीं तुष्टाव गाधा भवतेत्यपि , द्विवदपि बहुवत् (२. ७. २.) -इत्यादि । तथा "धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा (३. १. ७.)"-इति पाणिनीयस्य सूत्रस्य व्याख्यानावसरे प्रसङ्गतो भगवता पतञ्जलिनापि भाषितम्— "ऋषिः पठति— 'शृणोत ग्रावाणः'-इति"-इति । स्तवनपठनादिकञ्च कृतिविशेष एव ; तदेवं मन्त्रकर्तृत्वं मन्त्रद्रष्टृत्वञ्च वस्तुतोऽभिन्न मिति स्फुटम् ।

तदित्थं मन्त्रद्रष्टृत्वं त्वृषीणा मेव , तथा ऋषित्व मपि मन्त्र-द्रष्टृत्वानुगत मेवेत्यपि स्थिरम् । एव मृषित्व-मन्त्रद्रष्टृत्वयोः सामा-नाधिकरण्यं सर्वसम्मत मिति मन्त्रद्रष्टृत्वमूलक मेव मुख्य मृषित्व मित्यत्र च न कोऽपि संशयः । अथ कस्या मपि संहितायां यास्क-कृत एकोऽपि मन्त्रो न दृष्टचरः , न चाद्ययुगीयस्यास्य यास्कस्य मन्त्रकर्तृत्वसम्भवोऽपि ; तदेव मस्य यास्कस्य मन्त्रकर्तृत्वाभावात् मुख्य मृषित्वन्तु नास्त्येव ।

ब्राह्मणकर्तॄणां ताण्ड्यादीनां मन्त्रकर्तृत्वाभावेऽपि मन्त्रकर्तृत्व-

तुल्यतया मातिदेशिक मृषित्वन्तु स्वीकृत मेव यास्कपूर्वतनैरपि। तथाहि— "साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुः ०—० उपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे बिल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं समाम्नासिषुर्वेदं वेदाङ्गानि च (१. ६. ५.)"—इति। अत्र 'अवरे'—इति पदात् ऋषय एव गम्यन्ते; तथाच निघण्टुकारस्य, ब्राह्मणापरपर्यायानां वेदानां प्रवक्तॄणाम्, वेदाङ्गानाञ्च कर्तॄणा मपि ऋषित्वव्यवहार मार्षसम्मत एवेति तत्र ध्वनितम्। तदत्र, यास्कस्य निघण्टुकर्तृत्वं नैवेति पूर्वमेव प्रतिपादित मस्माभिः; ब्राह्मणप्रवक्तृत्व मपि नास्त्येव; वेदाङ्गकर्तृत्वं त्वस्ति, परं न तद् वेदाङ्ग मिदं निरुक्तम्, यत्कृत मृषित्वं स्यादेतत्कर्तुर्यास्कस्य; प्रदर्शितयास्कानूक्तश्रुतितोऽपि यास्क-पूर्वप्रचलितनिरुक्तादिकर्तॄणा मेव ऋषित्वावगमात्। तदेतावतेद मेव निष्पन्नम्, यास्कस्यास्य त्वेव मातिदेशिक मृषित्व मपि नोपयुज्यते इति।

अथ प्रदर्शिते शतपथब्राह्मणवचने व्यक्त मेवास्य पूर्वपुरुषस्य मधुविद्याप्रवक्तृत्वम्, मधुविद्या च ब्राह्मणान्तर्गतैव; तथाच तादृशस्य ब्राह्मणप्रवक्तुः वंशधरत्वेनैवास्यापि यास्कस्य मुख्यर्षित्व मापाद्य मेवेत्यपि वक्तुं न युज्यते; लोकवेदव्यवहारविरोधात्; न च लोके नापि वेदे ऋषिवंशप्रभवत्वेनैवर्षित्वं क्वचिदपि हि व्यवहृतं दृश्यते।

लोके तावत्— वयन्तु कश्यपर्षिवंशप्रभवा एव, परं कः खलु भारते ऽस्मान् प्रति ऋषय इमे इति व्यवहरन्ति? किं बहुना यदि हि वंशप्रभवत्वेनैव ऋषित्व माप्यं भवेत्तर्हि अद्यतनीया अप्यार्याः सर्व एव प्राय ऋषय एवोक्ताः स्युः; सर्वेषा मेव कश्यप-भरद्वाज-वसिष्ठादि-वंशीयत्वात्; न ह्येवं व्यपदेशो दृश्यते लोके क्वापीति नैवं व्यवहारो लौकिक इति स्फुटम्।

वैदिकव्यवहारतश्चाधिगम्यते नावाप्य ऋषित्वं ऋषिवंशप्रभवत्वे-
नैवेति । तथा हि—

"अर्चनानाः पुरात्रेयो दाल्भ्येन रथवीतिना ।
आर्त्विज्याय वृतो यज्ञे वितते शौव आस्थितः ।
रथवीतिसुतां कन्यां ददर्श पितुरन्तिके ।
ययाचे स्वकुमाराय श्यावाश्वाय च तां सुताम् ।
स प्रदानमना भार्यां मपृच्छत् किं प्रयच्छसि ।
इति पृष्टा पुनः प्राह कथ मस्मै प्रदास्यसि ।
इतः पूर्वं सुता दत्ता नासीदनृषये क्वचित् ।
तत्तथैवेति निश्चित्य प्रत्याचष्टार्चनानसम् ।
श्यावाश्वः संस्थिते यज्ञे तेन राज्ञा निराकृतः ।
तत्प्रत्याशान्वितो विप्रस्तपस्तेपे सुदारुणम् ।
ब्रह्मचर्यरतः शान्तो भिक्षार्थं पर्यटन् द्विजः ।
तरन्तमहिषीं साध्वीं बिभिदेऽसौ शशीयसीम् ।
सा तमाप्यान्तिकं पत्युः प्रोवाचागतवानृषिः ।
इत्युक्तो नृपतिर्भार्यां प्रत्याहैनं प्रपूजय ।
सानुज्ञाता गवां यूथं प्रादादाभरणानि च ।
तरन्तोऽपि पुनस्तस्मै प्रादाद्धन मपेक्षितम् ।
दत्वा च पुरुमीढस्य स्वानुजस्यान्तिकं प्रति ।
प्रेरयामास त ऋषिं सोऽपि त्वां मानयिष्यति ।
तथेति राज्ञो वचनं निशम्य तद्भार्यया दर्शितसर्वमार्गः ।
गच्छन् शनैरर्द्धपथे मरुद्गणान् समानरूपान् स्वदिदृक्षयागतान् ।
विलोक्य विप्रः सभयः प्रणम्य कृताञ्जलिः कण्टकिताङ्गसङ्घः ।
तुष्टाव हृष्टान् मरुतो विशिष्टैरर्थैर्वचोभिः परितुष्टचित्तः ।

सम्प्राप्य सर्वं स्वमनीषितं तदा मरुद्गणेभ्यो मुदितात्मवङ्गः ।
तदाभवदृषिः सूक्तद्रष्टा श्यावाश्वनामकः ।
पश्चात् पुनर्गृहं गत्वा भूयो लब्ध्वा गवां शतम् ।
दाल्भ्यो मन्त्रदृशे राज्ञा चोदितः स्वसुतां ददौ ।
पुरुमीढस्तरन्तश्च तद्भार्या च शशीयसी ।
दाल्भ्यो यो रथवीत्याख्यः सप्त ये मरुतां गणाः ।
ते तस्मै यद्दुस्तुष्टास्तत् केँठेत्यत्र वर्ण्यते ॥"—

इति शौनकीय-बृहद्देवतोक्तं सायणलिखितं पुरावृत्तं 'केँठा'-इति सूक्तीयोपोद्घातम् । तच्च सूक्त मेकोनविंशत्यृच मृक्संहितायाः पञ्चममण्डलीय पञ्चमाध्यायस्य पञ्चमम् । एवञ्च यद्यपि अत्रिवंश-प्रभवः अर्चनानाः , ऋषिरिति प्रसिद्धः , तथापि तत्पुत्रः श्यावाश्वो न ऋषिशब्दव्यपदेशभाक् पितृनामकृत इति सुव्यक्त मत्र ।

अर्चनानसः ऋषित्वं तु तत्रैवाग्रे स्पष्ट मुक्तम् । तथाहि , तत्र सूक्तीयसप्तदशर्ग् व्याख्यानप्रसङ्गे च पुनः—

"सम्पन्नऋषिभावस्य शावाश्वस्यार्चनानसः ।
रथवीतिसुतायाश्च विवाहं शौनकोऽब्रवीत् ।
कथम् ? मरुत्सु तु प्रयातेषु श्यावाश्वः सुमहायशाः ।
प्रादुर्भूतार्ष मात्मानं ज्ञात्वाऽत्रिकुलनन्दनः ।
रथवीतेर्दुहितर मगच्छन्मनसा तदा ।
स सत्य मृषि मात्मानं प्रवक्ष्यन्रथवीतये ।
'एतं मे स्तोमम् (५.५.५.१७,१८.)'—इत्याभ्यां दौत्ये रात्रिं न्यवेदयत् ।
ऋषेर्नियोग माज्ञाय देव्या रात्र्या प्रचोदितः ।
आदाय कन्यकां दातु मुपेपायार्चनानसम् ।
पादौ तस्योपसङ्गृह्य स्थित्वा प्रह्वः कृताञ्जलिः ।

रथवीतिरहं दाल्भ्य इति नाम प्रशंस स: ।
मया संयोग मिच्छन्तं त्वां प्रत्याचक्षि यत् पुरा ।
तत् क्षमस्व नमस्तेऽस्तु मे मास्म भगवन् ! क्रुधी: ।
ऋषे: पुत्र: स्वय मृषि: पितासि भगवान्नृषे: ।
इत्त प्रतिगृह्णाणेमां स्नुषा मित्येन मब्रवीत् ।
तस्मै ददावश्वशतं स राजा स्वलङ्कृतां चापि सुतां स्नुषार्थम् ।
विवाहकालेऽपि ददौ नरेन्द्र: शतं हयानां दुहितु: सहस्रम ।
गवां सहस्रं वसु च प्रभूतं तस्मै तपोऽन्तेऽथ वनं जगाम"–इति ।

एवञ्च श्यावाश्वस्य, पितु: पितामहस्य च ऋषित्वेऽपि न ऋषित्वव्यवहारोऽभूत् ; अपि तु मन्त्रद्रष्टृत्वेनैवेति सुव्यक्त मेव ।

ऋक्संहितायान्तु श्यावाश्वस्य सप्तदश सूक्तानि (५.५२—६१ ; ५. ८१ ; ५. ८२ ; ८. ३५ —३८ ; ९. ३२.), तत्र च १७७ ऋच: श्रूयन्ते ; अत एव तस्य ऋषित्वम् । तत्पितु: अर्चनानसतु त्रीणि सूक्तानि (५. ६३ ; ५. ६४ ; ८. ४२.), तत्र च २० ऋच: श्रूयन्ते ; अत एव तस्यापि ऋषित्वम् । तत्पितुश्च अत्रेर्भौमस्य चतुर्दश सूक्तानि (५. २७ ; ५. ३७—४३ ; ५. ७६ ; ५. ७७ ; ५. ८३—८६.) तत्र च १२२ ऋच: ; अपरसूक्तेषु च तस्यैवात्रे: खलु नव (९. ६७. १०—१२ ; ९. ८६. ४१—४५ ; १०. १३७. ४.) ऋच: श्रूयन्ते ; अतएव तस्यापि ऋषित्वम् । अत्रिश्च ऋक्संहिताया मेको भौमोऽपर: साङ्ख्य: ; तदत्र न ज्ञेय: कतरोऽस्य श्यावाश्वस्यादिपुरुष: ? परं साङ्ख्यस्याप्यत्रेरस्ति पङ्क्तिच मेकं सूक्तम् (९. १४३.) ; अतस्तस्याप्यृषित्वम् । तदित्थ मस्य हि यास्कस्य मुख्यर्षिवंशप्रभवत्वेऽपि मुख्यर्षित्वं सुदुर्लभ मेव ।

नन्वेवं महाभारते कथ मुक्तं दृश्यते "यास्को मा मृषिरव्यग्र:"

-इति, "यास्क ऋषिरुदारधीः"-इति (२३ पृ०) च ? अत्र ब्रूमः— तत्तु महाभारतकारस्य स्वस्य यथा ऋषित्वं तथैव पूजनीयत्वापरपर्यायक मेव; तादृश ऋषित्वयापि वर्त्तत एवेति। वस्तुतो मन्त्रद्रष्टृत्वेनैव आदिवसिष्ठादीना मृषित्वं मुख्यम्; तादृशर्षित्वन्तु ताण्ड्यादीनां ब्राह्मणप्रवक्तॄणा मपि नास्ति; तत् महाभारतरामायणादिकर्त्तॄणान्तु कथा दूरपराहतैव। तत्तुल्यत्वेन च ऋषित्वं द्वितीयम्; तदेवाह महाभाष्ये भगवान् पतञ्जलिः—

"न तावदनृषिः कश्चित् स्मर्यते कल्पसूत्रकृत्।

कर्त्तृत्वं यदृषीणान्तु तत् सर्वं मन्त्रकृत्-समम् (१.३.१०.)"-इति।

तदेवं द्वितीय मृषित्वम्, ब्राह्मणभागप्रवक्तॄणाम् अनुब्राह्मणप्रवक्तॄणाम्, ब्राह्मणान्तर्गतानां किञ्च प्रायोलुप्तानां— कल्पादिवेदाङ्गशास्त्राणां प्रवक्तॄणाम्। ईदृशर्षित्व मपि नास्ति तेषा मद्यप्रचलितैतन्महाभारतकारादीनाम्। बहुज्ञत्वात्, बहुमानत्वादितश्चादरातिशय्यप्रकाशकवचन मिदम् "अय मृषिः"-इति यत्र प्रयुज्यते, तस्य त्वृषित्वं पूजनीयत्वापरपर्य्यायकं तृतीयम्। तादृशर्षित्व मेव व्यासवाल्मीक्यादीनाम्। तत् तार्त्तीयीक मृषित्व मेव यास्कस्यास्य स्थित मिति मन्यते चेन्न तत्रास्माक मसम्मतिः; परं मुख्य मृषित्वं ते तस्य नासीदेव, द्वितीयर्षित्व मपि न सम्भाव्यते।

अपि च गणपाठे शिवादिषु (४. १. ११२.) यस्कपाठदर्शनाच्चेद मपि ज्ञायते,— यन्नामतोऽस्य नाम यास्क इति, तस्याप्येतदादिपुरुषस्य नासीत् ऋषित्व मिति; सति हि तस्य ऋषित्वे ऋष्यणा (४. १. ११४.) एव यास्केति सिद्धौ तत्पाठफल माकाशकुसुमायित मेव स्यात्। अत एव "यास्को मुनिः"-इति दृश्यते मुग्धबोधादौ; न तु "यास्क ऋषिः"-इति।

यास्कस्य मुख्यर्षित्वविचारस्तु दूरे आस्ताम् ,— विकृतिवल्ली-कारः खलु यास्कपूर्वजो व्याडिस्तावत् स्वगुरोः शौनकस्य प्रातिशाख्य-कारस्यापि मुनित्व मेव। तथाहि— "नत्वादौ शौनकाचार्यं गुरुं ०—० मुनीन्द्रम्"–इति (वि० १. २.)। "पुनः किं विशिष्टम् ? 'मुनीन्द्रम्' मननशीला मुनयः, तेषु श्रेष्ठम्"–इति च तत्र तट्टीकाकारः। तथा पाणिनि-कात्यायन-पतञ्जलीना मपि मुनित्व मेव सर्वत्र व्यवहृतं गम्यते, न त्वार्षत्वम्। तथा हि— "मुनित्रयं नमस्कृत्य"–इत्याह दीक्षितः; किञ्च "योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य तु वैद्यकेन। योऽपाकरोत् तम् प्रवरं मुनीनां पतञ्जलिं प्राञ्जलिराननतोऽस्मि"–इत्यत्रापि पत-ञ्जलेर्मुनिप्रवरत्व मेव स्मर्यते। तथा "तत्र वृद्धिरादैजित्याद्यध्याया-ष्टकात्मकं महेश्वरप्रसादेन भगवता पाणिनि नैव प्रकाशितम्। अत्र कात्यायनेन मुनिना पाणिनीयसूत्रेषु वार्त्तिकं विरचितम्, तद्वार्त्तिकस्योपरि च भगवता पतञ्जलिना महाभाष्य मारचितम्। तदेतत् त्रिमुनि व्याकरणं वेदाङ्गं माहेश्वर मित्याख्यायते"–इति चाह प्रस्थानभेदकृन्मधुसूदनोऽपि।

वेदाङ्गेषु षट्सु, यास्तु शिक्षाः तैत्तिरीयब्राह्मणादौ श्रूयन्ते, तासा मेव ऋषिकृतत्वम्; छन्दोविधानानि च यानि सामवेदीयानु-ब्राह्मणादौ श्रूयन्ते, तेषा मेव ऋषिकृतत्वम्; व्याकरणानि च पदपाठाद्यात्मकानि पुरा स्थितानि, यानि चेदानीं पाणिनीया-कप्रभातोऽदृश्यानि,—अहनि सहस्ररश्मिप्रभातस्तारकामण्डला-नीव किञ्च शाकटायनीयतन्त्रादीनि च यानी दानी मपि ज्योतिरिङ्गना इव वरीवर्त्तन्ते, तेषा मृषिकृतत्व मेव; निरुक्तानि च यानि ब्राह्मणेषु दृश्यन्ते, अनुब्राह्मणेषु च स्थितानीत्यनुमीयन्ते,

निदानसूत्रेषु चोपलभ्यन्ते, शाकपूण्यादिकृतान्यासन्निति च यास्क-वचनादितोऽवगम्यन्ते, तेषा मृषिकृतत्व मेव; पैङ्ग्यादीना मति-प्राचीनतमकल्पसूत्राणान्तु प्रायो ब्राह्मणसमकालिकत्व मेव पाणिनि-शासनादिभिरवगम्यते, तत्तेषा मृषिकृतत्वे तु नास्त्येव सन्देहा-वसरः। यतश्च पैङ्ग्यादीनि प्राचीनतमानि कल्पसूत्राणि चिरादेव ब्राह्मणतः पृथगेव प्रोक्तानि, प्रायस्तत्समकालिकानि चेति तेषा मार्षत्वं निर्विवाद मेव; अतो भाष्योद्धृतायां सङ्ग्रहकृतकारिकायां 'न अनृषिः कल्पकृत्'–इति कल्पकृता मेवानृषित्वशङ्का निवारिता; न हि तत्रोक्तं श्रूयते 'न अनृषिः वेदाङ्गकृत्'–इति। एवं हि निष्पन्न मेतत्,— ब्राह्मणानुब्राह्मणान्तर्गतानां निरुक्तादीनां वेदा-ङ्गाना मातिदेशिकार्षत्व मस्त्येव; शाकपूण्यादिकृतानाञ्च स्यात् तथैव, परं यास्कीयस्यास्य ग्रन्थस्यार्षत्वं तु महाभारतादिग्रन्थाना मिव तार्त्तीयीक मेवेति।

विकृतिकौमुद्यादौ यत् पाणिनिपरजस्यापि व्याडेः ऋष्याख्यानं दृश्यते— "व्याडिनैव महर्षिणा"–इति (१. ४ श्लो०), तदपि तथाभिप्रायेणैव; तेषां तु नये मन्त्रादिकर्तृयोग्यतैवर्षित्वे निदा-नम्। तादृशी योग्यता तु नूतनवेदाङ्गानां तदङ्गानाञ्चापि कर्त्तॄणां पाणिनि-व्याडि-शौनक-यास्कादीना मासीदेवेति तेषा मप्यृषित्वं मन्तव्य मेवेति भवेत्तदपि तार्त्तीयीक मेव; तद् भवतु नामास्यापि न नोऽत्र विवादः। बह्वृक्प्रातिशाख्यकृत् शौनकोऽपि तार्त्तीयीक मार्षत्व मेवाभिप्रेत्योक्त मेवम्— "कृत्स्नञ्च वेदाङ्ग मनिन्द्य मार्षम्' इति–(पा०सू०३.२.६.)। अपि च व्याडेर्मुख्यर्षित्वे तु क्रौड्यादिगणे व्याडिशब्दस्य पाठो वैयर्थ्य मेवापद्येत; "क्रौड्या-दिभ्यश्च (पा० ४. १. ८०.)"–इतिसूत्रस्य ह्यनार्षविषयत्व मेव

निर्णयात्; तस्य हि "अणिञोरनार्षयोः० (४. १. ७८.)"-इत्येतत्सूत्रीयप्रपञ्चभूतत्वात् । अत एव "गोत्रावयवात् (पा० ४. १. ७६.)"-इति सूत्रस्य भाष्ये – "अष्टाशीति सहस्राण्यूर्ध्वरेतसा मृषीणां बभूवुः, तत्रागस्त्याष्टमैः ऋषिभिः प्रजननोऽभ्युपगतः, तत्र भवतां यदपत्यं तानि गोत्राणि, अतोऽन्ये गोत्रावयवाः ।०—०। कथं येभ्यः अगुरूपोत्तमेभ्य इष्यते? सिद्धन्तु रौढ्यादिषूपसङ्ख्यानात् । ०—० । के पुनरौढ्यादयः? ये क्रौड्यादयः"-इत्याह भगवान् पतञ्जलिः । तदेतत्सार मेवाकृष्योक्तं दीक्षितेन सिद्धान्तकौमुद्याम्— "अगुरूपोत्तमार्थोऽनणिञर्थश्चारम्भः"-इति; न चोक्तं तेन तत्रार्षार्थश्चेति । यद्यप्यृषिरपि कश्चिद् व्याडिः स्यात्, तर्हि तदपत्यं न भवेत् 'व्याड्या' इत्यतोऽत्र क्रौड्यादिगणेऽवश्यं गणपाठकार-भाष्यकारादिभिः कश्चन यत्नः कर्त्तव्य एव; न च तथाकृतं दृश्यते । अतो व्याडेरपि मुख्य मृषित्वं नास्त्येवेति किं तत्परजस्यैतस्य यास्कस्यर्षित्वविचारेणेत्यलम् । सङ्ग्रहकारो व्याडिरेव विकृतिवल्लीकारः; स च पाणिनिपरजो यास्कपूर्वजश्चेत्यपि प्रतिपादयिष्यामो वय मुपरिष्टादिहैव ।

आश्वलायनगृह्यसूत्रेऽपि मन्त्रकृता मेव गणानां मुख्य मृषित्व मिति तेषां विशेषत उल्लेखो दृश्यते । तथाहि— "अथ ऋषयः,— शतर्चिनो माध्यमा गृत्समदो विश्वामित्रो वामदेवोऽत्रिर्भरद्वाजो वसिष्ठः प्रगाथाः पावमान्यः क्षुद्रसूक्ताः महासूक्ता इति (३.४.२.)" –इति । तत्रैव चेतोऽनन्तर माचार्यनामान्यपि कानिचित् स्मृतानि —"सुमन्तु-जैमिनि-वैशम्पायन-पैल-सूत्रभाष्यभारतमहाभारतधर्माचार्या जानन्ति बाहवि-गार्ग्य-गौतम-शाकल्य-बाभ्रव्य-माण्डव्या गार्गी वाचक्नवी वडवा प्राचीथेयी सुलभा मैत्रेयी कहोलं कौषी-

नकं पैङ्ग्यं महापैङ्ग्यं सुयज्ञं साङ्ख्यायन मैतरेयं शाकलं बाष्कलं सुजातवक्त्र मौदवाहिं महौदवाहिं सौजामिं शौनक माश्वलायनं ये चान्ये आचार्यास्ते सर्वे तृप्यन्त्विति (३. ४. ४.)"–इति। इह त्वाचार्यनामसु यद्यपि न दृश्यते यास्कनाम, पाणिन्यादीनाञ्च नाम ; तथापि सूत्रकारत्वेनैव पाराशर्यकणभक्षाक्षचरणपाणिनिप्रभृतीनां, निघण्टुसमाम्नायभाष्यकारत्वेन यास्कस्य च ग्रहण मिष्ट मिति स्वीकार्यम्।

अद्यप्रचलितमहाभारतस्य वीज मासीत् पुरा किञ्चन भारतं नाम, तदेव क्रमादङ्कुरितं प्रस्फुटतत्त्वञ्चाभूत् प्रसिद्धं महाभारत मिति, तन्महाभारत मेव प्रवृद्धं पल्लवितं विस्तृत मिदानीन्तनीय मिदं महाभारतं नामेति चेह गुरुचरणाः। किञ्च अत्र स्मृतः शौनकस्तु न चादिकालिको मण्डलकार ऋक्संहितायाः, तस्य ह्यत्र ऋषिनामसु गृत्समद इत्येव ग्रहणसिद्धेः ; नापि बह्वृक्प्रातिशाख्यकारः, अपि तु शाखाविशेषस्य प्रवक्तैव। शाकलादिसाहचर्य मेवात्र नियामक मिति। आश्वलायनोऽप्यत्र न तु गृह्यादिकृत्, अपि शाखाप्रवक्तैव; अत्रापि हि शाकलादिसाहचर्य मस्त्येव नियामकम् ; को नु नाम 'रामकृष्णावमू आसाते'–इत्यत्र दशरथापत्यस्य रामस्य, 'रामलक्ष्मणौ'–इत्यत्र च जामदग्न्यादेर्ग्रहण मिच्छति। वस्तुतस्त्विहाश्वलायनीये अधोऽधः क्रम एव विवक्षितः। तथाच— सुमन्त्वादयश्चत्वारो व्यासशिष्याः समकालिकाः, तत्पूर्वजा व्यासादयः सूत्रकाराः, तत्पूर्वकालिका वाहव्यादयः संहितापाठाध्ययनभेदोपदेशकाः, तत्पूर्वतनाः गार्गीप्रभृतयो ब्रह्मवादिन्यः, तत्पूर्वतनाः कहोलादयो ब्राह्मणादिप्रवक्तारः, तत्पूर्वतना एव शाकलादयः शाखाकारा इति दिक्।

ततश्चैषा मध्ययुगीयानां तार्क्ष्यीर्षीकर्षित्वसम्पन्नानां सुमन्तु-प्रभृतीनाम्, तत्पूर्वकालिकाना मतिदिष्टर्षिभावापन्नानाञ्च वाष्क-व्यादीना मतिहृद्याश्वलायनान्ताना माचार्यत्व मेव सम्मत माश्व-लायनस्यापि ; न तु मुख्यर्षित्व मिति स्फुटम् ।

अप्येवं सामान्यत ऋषिलक्षणं न दुर्लभं सम्भाव्यतेऽद्ययुगीयानां सुमन्त्वादीना मपि। तथा च सूचित मिहैव त्रयोदशाध्याये,— "मनुष्या वा ऋषीषूत्क्रामत्सु देवानब्रुवन्,— को न ऋषिर्भवि-ष्यति ? इति । तेभ्य एतं तर्क मृषिं प्रायच्छन्,— मन्त्रार्थचिन्ता-भ्यूह मभ्यूल्हम् । तस्माद् यदेव किञ्चानूचानोऽभ्यूहत्यार्षं तद् भवति (१३. १. १६.)"-इति । एवञ्च 'अनूचानत्वे सति मन्त्रार्थाभ्यूहन-समर्थत्वम्, ऋषित्वम्'-इत्येव सामान्यत ऋषिलक्षणं फलितम् । अनूचानस्तु गुरुमुखाल्लब्धवेद एव ; तल्लक्षणादिकं तु द्रष्टव्यं मन्वादौ । मन्त्रार्थाभ्यूहनप्रकारस्तु इहैवं विवृतः,— "तपसा पार मीप्सि-तव्यम्"-इत्यादिना (१३. १. १३.) ; "शाकपूणिः सङ्कल्पयाञ्चक्रे (२. २. ४.)"-इत्याद्युदाहृतञ्च तदत्र यास्केन । तदीदृश मृषित्वं त्वस्माक मपि कृतब्रह्मचर्य्याणां मन्त्रार्थाभ्यूहनसमर्थानां सम्भवेदेव, तत् किन्नाम भगवतोऽस्य यास्कस्येति ।

इत्थं निष्पन्न मेतत् ;— एतन्निरुक्तकारो यास्कः खलु वस्तुतो मुनिराचार्य्यश्चेत्येव चिरात् प्रसिद्धः ; एव मप्यस्य भगवतः सामान्यत ऋषित्व मव्याहत मेव ; तत्रापि विशेषतो विचारिते स्यात् तार्क्ष्यी-यीकं तदिति सिद्ध मेतत्रापि च ग्रन्थस्यार्षत्व मिति शम् ॥

———

(६)

अथेदानी मिद मिह विचार्य्यम् ,— कियान् निरुक्तग्रन्थोऽय मिति। अस्माभिस्तु यावन्ति निरुक्तपुस्तकानि दृष्टानि, तेषु सर्वेष्वेवास्य "समाम्नाय: समाम्नात: स व्याख्यातव्य:"-इत्यारम्भ-वाक्यं दृष्ट मेव , च-जातिरिक्तेषु सर्वेष्वेव "ब्रह्म शुक्ल मसीय ब्रह्म शुक्ल मसीय"-इति परिसमाप्तिवचनञ्च ; च-ज-पुस्तकयोस्तु "य एवं वेद"-इत्येव समाप्तिवाक्यम् ; तदुत्तरस्थित: "नमो ब्रह्मणे नमो महते भूताय नम: पारस्कराय नमो यास्काय ब्रह्म शुक्ल मसीय ब्रह्म शुक्ल मसीय"-इत्येवं पाठस्तु तयोर्न दृश्यते ; तदिदं न विशेषपार्थक्यम् । द्वि-चतु:-खण्ड-कृतं न्यूनाधिक्यं खण्डभेदकृत माधिक्यं चाकिञ्चित्कर मेवेदृशे प्राचीनतमे ग्रन्थे । तथाप्यस्ति किञ्चिदत्र विचारणीयम् । तथाहि— केषु चित् पुस्तकेषु द्वादशा-ध्यायान्तं निरुक्तम् , तत उत्तर मध्यायद्वयात्मकं परिशिष्ट मिति लिखितं दृश्यते ; केषुचित् द्वादशाध्यायान्त मेव निरुक्तम् , परं तत उत्तर मेकाध्यायात्मक मेव परिशिष्ट मिति लिखितं दृश्यते , अपि तस्मिन्नेकस्मिन्नेवाध्यायेऽपरपुस्तकदृष्टाध्यायद्वयीया: सर्व एव खण्डा विद्यन्त एव ; केषुचित्तु तादृश-त्रयोदशाध्यायस्यान्ते एव "निरुक्तं समाप्तम्"-इति लिखित मस्ति , परिशिष्टशब्दोऽपि न तेषु लक्ष्यते ; केषुचित् अन्त्याध्यायद्वयान्ते परिशिष्टं समाप्तं लिखित मस्ति , किन्तु तयो: क्रमात् त्रयोदशचतुर्दशाध्यायत्वे च । अत एतर्हि विचार्यते द्वादशाध्यायात्मकं त्रयोदशाध्यायात्मकं चतुर्दशाध्यायात्मकं वेति कत्यध्यायं निरुक्त मिति ।

निघण्टुव्याख्यानकारस्य देवराजयज्वनो मते तु "समाम्नाय:

समाम्नात: (१. १. १.)"–इत्यादि, "य ऋतु: कालो जायानां य ऋतु: कालो जायानाम् (१२. ४. १२.)"–इत्यन्तं द्वादशाध्यायात्मक मेव यास्कीयं निरुक्तम्। तदुक्तं स्वग्रन्थभूमिकायाम्—"भगवता यास्केन समाम्नायं नैघण्टुक-नैगम-दैवताकाण्डरूपेण त्रिविधं गवादि देवपत्न्यन्तं निर्ब्रुवता"–इत्यादि। तत्रातिस्तुति-प्रकरणस्योर्द्धमार्गगतिप्रकरणस्य च नामापि कीर्त्तितम्; सन्ति तु तत्रतत्रापि बहूनि निर्वचनपदानि, येषां च प्रामाण्यरूपेण ग्रहणं योग्य मेव। अपि हि तेन स्वग्रन्थभूमिकायाम्— "स्कन्दस्वामिना च निगमव्याख्यानेषु अन्यानि च पदानि शतद्वयमात्राण्युपात्तानि –इति चोल्लिखितं परं त्रयोदशचतुर्द्दशाध्यायीयनिर्वचनाना मस्तित्व मपि न स्मृतम्। तथाच तादृशानां स्मर्त्तव्याना मप्यस्मरणात् तेषा मस्तित्वेन निरुक्तत्वेन वा ज्ञानाभाव एव तस्य यज्वन: सुव्यक्त इति किं न स्वीकार्यम्?।

निरुक्तवृत्तिकृता दुर्गाचार्येण तु ग्रन्थारम्भे निरुक्तस्य द्वादशाध्यायीत्व मुक्तापि तदन्ते सपादद्वादशाध्यायीत्व मुक्त मिति। त्रयोदशाध्यायीत्व मेव स्वीकृतम्। तथाच प्रथमखण्डव्याख्यानारम्भे— "अयञ्च तस्या द्वादशाध्यायी भाष्यविस्तर:; तस्य इद मादिवाक्यं समाम्नाय: समाम्नात इति"–इति, अन्तपुष्पिकायान्तु "ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ अष्टादशाध्याय: ० (त्रयोदशाध्याय:) समाप्त:"–इति, "इति सपादसप्तदशाध्यायी ऋज्वर्था नाम निरुक्तवृत्ति: समाप्ता"–इति च द्रष्टव्यम्। तदेव मेतन्मते अतिस्तुतिरूप-त्रयोदशाध्यायस्य च निरुक्तत्व मेव, न तु परिशिष्टत्वम्; ऊर्द्धमार्गगतिरूप-चतुर्द्दशाध्यायस्य (द्वितीयपरिशिष्टस्य) तु सर्वथाऽस्वीकरण मेव सम्पन्नम्। अपरञ्च त्रयोदशस्याध्यायस्य स्वल्पग्रन्थत्वादिक-

चरणत्व मेव मत्वा, ग्रन्थान्तेऽस्य विशेषतः सपादद्वादशाध्यायीत्वं स्वीकरिष्यमाण मपि सामान्यत एवोल्लिखित मुपक्रमे द्वादशाध्यायीति। तदेव मतिस्तुतिप्रकरणस्य स्वल्पत्वादध्यायरूपत्वाभावात् सामान्यतो निरुक्तग्रन्थो द्वादशाध्यायीत्येव निर्देश्यः; विशेषतस्तु सपादद्वादशाध्यायीति, किञ्च मूलसूत्ररूपनिघण्टुपञ्चाध्याय्या सह सपादसप्तदशाध्यायीति चेत्येवेह वृत्तिकृन्मत मभिव्यक्तम्।

सायणाचार्यस्तु अतिस्तुतिप्रकरणात्मकस्य त्रयोदशस्याध्यायस्य च निरुक्तत्व मभ्युपगम्यापि वचनतो द्वादशाध्यायी एव निरुक्तग्रन्थ इति चाभिचख्यौ। तथाहि ऋक्संहिताभाष्यभूमिकायाम्—"तद्व्याख्यानञ्च समाम्नायः समाम्नात इत्यारभ्य तस्यास्तस्यास्ताद्भाव्य मनुभवत्यनुभवतीत्यन्तैर्द्वादशभिरध्यायैर्यास्को निर्ममे"–इति। 'तस्यास्तस्यास्ताद्भाव्य मनुभवत्यनुभवति'–इति तु त्रयोदशाध्यायान्ते एव विद्यते; न तु द्वादशाध्यायान्ते। तथा चैतन्मतेऽपि त्रयोदशाध्यायस्यातिस्वल्पग्रन्थत्वात् द्वादशाध्यायशेषत्वेनेव ग्रहणं व्यज्यते। किञ्चैतादृशनिरुक्तनिर्देशकथनादेतस्यापि नये ऊर्ध्वमार्गगतिप्रकरणात्मकस्य चतुर्दशस्याध्यायस्य सत्तापि न लक्ष्यते; पर माश्चर्य मेतत् "द्वा सुपर्णा (ऋ० स० २. ३. १७. ५.)"–इति मन्त्रस्य व्याख्यानावसरे प्रमाणत्वेनोपन्यस्त मेव तच्चतुर्दशाध्यायीय मपि निर्वचनं निरुक्त मिति। तथाहि – "अत्र 'द्वौ द्वौ प्रतिष्ठितौ सुकृतौ धर्मकर्त्तारौ'–इत्यादि (निरु० १४ अ० ३० ख०) निरुक्ते गत मस्य मन्त्रस्य व्याख्यान मनुसन्धेयम्"–इति। तदत्र तत्त्व मुन्नेयं धीभङ्गिरेव पूर्वापरदर्शिभिरिति।

अस्मन्मते तु "समाम्नायः समाम्नातः"–इत्यादिः, "य ऋतुः कालो जायानाम्"–इत्यन्तो द्वादशाध्यायी-ग्रन्थ एव यास्कीयः;

ततोऽधीयमाने मतिस्तुतिप्रकरणोर्द्धमार्गगतिप्रकरणे तु न यास्कीये; समाम्नातानां हि निघण्टुपदानां व्याख्यानानि, तत्प्रसङ्गतो विशेषवक्तव्यानि च द्वादशाध्यायात्मकेनैव ग्रन्थेन कृतानीति सिद्धेऽप्युद्देश्ये कथ मन्यत्र यास्कस्य प्रवृत्तिरेवोदियादिति। अत एव सायण-दुर्गाचार्य-देवराजेत्येतेषु विद्वत्सु प्राचीनतमेन देवराजेन तयोः सत्तापि न द्योतिता; ततश्च देवराजकाले न स्त एव त इमे प्रकरणे; स्त एवेति चेन्न निरुक्तत्वेन प्रसिद्धे इति सुव्यक्त मेव। ततो दुर्गाचार्यसमये ऽपि ऊर्द्धमार्गगतेर्दशा तु तथैव, पर मतिस्तुतेर्निरुक्तत्वे तु संशय एवासीत्तदानीन्तनानाम्। अत एव ग्रन्थारम्भकाले अनाकाङ्क्ष मतिस्तुतिप्रकरण मिति मत्वा तस्य निरुक्तत्वपरिहारं मनसि कृत्वैवोक्तं द्वादशाध्यायीत्वं निरुक्तस्य; पश्चाद् ग्रन्थावसानकाले तुष्यतुदुर्जन इति न्यायेन बहुपुस्तकस्थत्वादेव तस्याप्यादरः कृतोऽपि चिरप्रसिद्धो निरुक्तो द्वादशाध्यायात्मक एवेति संस्मृत्य पुनः सङ्कोचभावेनोक्तं सपादद्वादशाध्यायीति। सायणाचार्यस्तु ततोऽप्यर्वाचीन इति निःसङ्कोचेनैवाभिचख्यौ तस्यास्तस्यास्ताम्नाय्य मित्यादि, परं चिरप्रवादानुगतं निरुक्तस्य द्वादशाध्यायीत्वञ्च नोपेक्षितम्। तथा च तस्याप्याचार्यस्य वृत्तिकृदुक्तं सपादद्वादशाध्यायीत्व मेव सम्मत मपि प्रवादविरोधभिया तत्र मौनावलम्बन मेव चातुर्यं प्रतीयते स्फुटम्। ऊर्द्धमार्गगतिप्रकरणं तु तदापि निरुक्ते न प्रवेश मलभत; सति हि प्रवेशे ऽवश्य मेव तन्नामापि सायणेन गृहीतं भवेदिति। यच्चावलोक्यते "द्वा सुपर्णा (ऋ० सं० २. ३. १७. ५.)"-इत्यस्य भाष्ये "अत्र द्वौ द्वौ ०—० निरुक्ते गतम्"-इत्यादि, न तत् सायणीयवचनं मन्यामहे, अपि तु टीप्पनीटीपित माधुनिक मेव तत् कालान्तरेखकानवधानात्

तदन्तर्भूत मित्यत्र सन्देहाभावः। अन्यथा सायणाचार्यस्योन्मत्तता प्रसज्येतेति सुधीभिरेवाकलय्यम्।

तदेवं निष्पन्न मेतत्,— साम्प्रतं निरुक्तस्य चतुर्दशाध्याय इति प्रसिद्धम् ऊर्द्धमार्गगतिप्रकरण मनतिप्राचीनैरेव कैश्चित् निरुक्ताङ्गीभूतं कृतम्; सायणाचार्यसमयेऽपि न तस्य निरुक्तत्वं निरुक्तपरिशिष्टत्वं वा स्थित मिति; किञ्च यदेतर्हि निरुक्तस्य त्रयोदशाध्याय इति प्रसिद्धम्, तदतिस्तुतिप्रकरणं तु सायणकालात् पूर्व मेव निरुक्तान्तर्गतीभूतम्; तत्पूर्वजस्य दुर्गाचार्यस्य कालेऽप्येतद्विषये तादृशाना मपि धीमतां धियः सन्देहदोलायां दोदुल्यमाना एव स्थिताः,— किमिदं निरुक्तं न वेति। तत्पूर्वकाले ते तयोर्निरुक्तत्वशङ्कापि नासीदेव। अत एव यास्कीयैतन्निरुक्ताद्बहुपरजेऽपि महाभाष्ये व्याकरणाध्ययनप्रयोजनान्वाख्यानावसरे चत्वारि शृङ्गाः (ऋ॰ मं॰ ३. ८. १०. ३.)'–इति मन्त्रस्य निरुक्त-त्रयोदशाध्यायसम्मतं व्याख्यानं न दृश्यते, दृश्यतेऽपि तु व्याख्यानान्तर मेव तत्प्रकरणानुगतम्। तथाहि— "चत्वारि शृङ्गाणि, चत्वारि पदजातानि; नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च। त्रयो अस्य पादाः, त्रयः कालाः; भूतभविष्यद्वर्त्तमानाः। द्वे शीर्षे, द्वौ शब्दात्मानौ; नित्यः कार्य्यश्च। सप्त हस्तासो अस्य, सप्त विभक्तयः। त्रिधा बद्धः, त्रिषु स्थानेषु बद्धः; उरसि कण्ठे शिरसीति। वृषभः, वर्षणात्। रोरवीति, शब्दं करोति; कुत एतत्? रौतिः शब्दकर्मा। महो देवो मर्त्त्यान् आविवेश इति, महान् देवः शब्दः, मर्त्त्या मरणधर्म्माणो मनुष्याः; तान् आविवेश! महता देवेन साम्यं यथा स्यादित्यध्येयं व्याकरणम्"–इति। नैरुक्त मिति व्याख्यानन्त्विहैवं (१३. १. ७.) द्रष्टव्यम्,— "चत्वारि शृङ्गेति वेदा वा एत

उक्तास्त्रयो अस्य पादा इति सवनानि त्रीणि द्वे शीर्षे प्रायणीयो-दयनीये सप्त हस्तासः सप्त छन्दांसि त्रिधा बद्धस्त्रेधा बद्धो मन्त्र-ब्राह्मणकल्पैर्वृषभो रोरवीति रोरवण मस्य सवनक्रमेण ऋग्भिर्य-जुर्भिः सामभिर्यदेन मृग्भिः शंसन्ति यजुर्भिर्यजन्ति सामभिः स्तुवन्ति महो देव इत्येष हि महान् देवो यच्छब्दो मर्त्या आविवेशेत्येष हि मनुष्यानाविशति यजनाय"–इति। यदि हि नामैतस्यातिस्तुति-प्रकरणस्यापि निरुक्तत्वं भगवतः पतञ्जलेरभिमतं स्यात्तर्ह्येतस्य नु मन्त्रस्य नैरुक्तं व्याख्यान मपहाय व्याख्यानान्तरं कथं प्रतिपिपा-दयिषितं स्यात्?। किञ्चैव मत्र त्रयोदशेऽध्याये (१३. १. ५.) 'जर्भरी-इत्यस्य 'भर्त्तारौ'–इति, 'तुर्फरीतू'–इत्यस्य 'हन्तारौ'–इति चेतदर्थद्वयं दृष्ट्वापि महाभाष्यकारः कथं ब्रूयात्— "बहवो ऽपि हि शब्दा येषा मर्था न विज्ञायन्ते 'जर्भरी'–'तूर्फरीतू' (२अ० २पा० १आ०)"–इति? अतः स्पष्ट मेवाभिगम्यते— नाय मध्यायो भगवत्पतञ्जलिना दृष्ट इति। सिद्ध मित्थं द्वादशाना मेवा-ध्यानां यास्कीयनिरुक्तत्वम्, तस्यैव परिशिष्टरूपयोर्द्वयोस्तु महा-भाष्यतोऽप्यर्वाचीनत्व मिति शम्॥

---

(७)

अथेदानी मिद मपीह विचार्य मस्ति;— कः कालोऽस्य यास्कस्य? कस्मिन्नु समये अय मिमां भुव मलञ्चकारेति विवे-चयाम इति यावत्।

अहो वत! सम्प्रति हि दोषशून्यः सर्वावयवशो विश्वासयोग्यो

नैकोऽप्यस्मदैतिहासिकग्रन्थो दृश्यते, पुराप्यासीन्नवेति च को वदेत् ?

सत्य मेवैतत् , वेदानां मन्त्रभागेष्वपि क्वचित्-क्वचिदितिहासाश्च लक्ष्यन्ते ; तथा चोक्तं भगवता यास्केन— "त्रितं कूपेऽवहित मेतत् सूक्तं प्रतिबभौ ; तत्र ब्रह्म ,— इतिहासमिश्रम् , ऋङ्मिश्रम् , गाथामिश्रं भवति (४. १. ६.)"–इत्यादि। परं प्रायस्तेऽपि प्रायश उपमामूलका रूपकवर्णनात्मका एव। अत एव अतिष्ठन्तीना मिति मन्त्रं व्याख्यन्निन्द्रशत्रुपदनिर्वचनावसरे व्यक्त माह यास्कः— "इन्द्रशत्रुः ; इन्द्रोऽस्य शमयिता वा शातयिता वा तस्मादिन्द्रशत्रुः। तत्को वृत्रः ?— मेघ इति नैरुक्ताः, त्वाष्ट्रोऽसुर इत्यैतिहासिकाः *। अपाञ्च ज्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते, तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति (२. ५. २.)"–इत्यादि।

अथापि यदिदं श्रूयते— "प्रजापतिरात्मनो वपा मुदक्खिदत् (तै० सं० २. १. १.)"–इत्यादि। अत्रापि रूपकार्था एव कृता मीमांसाभाष्यकृच्छबरस्वाम्यादिभिः। तथाहि— "कथं पुनरनुत्खिन्नायां वपायां 'प्रजापतिरात्मनो वपा मुदक्खिदत्'–इत्याह ? उच्यते ,—असद्वृत्तान्तान्वाख्यानम् ; स्तुत्यर्थेन प्रशंसाया गम्यमानत्वात्। इहान्वाख्याने वर्त्तमाने द्वयं निष्पद्यते ,— यश्च वृत्तान्तज्ञानम् , यश्च कस्मिंश्चित् प्ररोचना द्वेषो वा। तत्र वृत्तान्तान्वाख्यानं न प्रवर्त्तकं चेति प्रयोजनाभावादनर्थक मित्यविवक्षितम् ; प्ररोचनया तु प्रवर्त्तते , द्वेषान्निवर्त्तते इति तयोर्विवक्षा। वृत्तान्तान्वाख्यानेऽपि विधीयमाने आदिमत्ता दोषो वेदस्य प्रसज्येत। कथम्पुनरिदं निरालम्बन मन्वाख्यायते ? इति , उच्यते— नित्यः

* महाभारते व० प० १००, १०१ अ० ; शा० मो० प० २७८–२८२ अ०।

कश्चिदर्थः प्रजापतिः स्यात् ,— वायुः , आकाशः , आदित्यो वा । 'स आत्मनो वपा मुदक्खिदत् (तै० सं० २. १. १.)'–इति हृष्टिम्, वायुम् , रश्मिं वा । 'ता मग्नौ प्रागृह्णात् (तै० स० २. १. १.)' –इति वैद्युते, आर्चिषे, लौकिके वा । 'ततो अजः (तै० सं० २. १. १.)'–इति अन्नम् , वीजम् , विरत् वा । 'त मालभ्य (त मुपयुज्य) प्रजाः पशुमाप्नोति (तै० स० २. १. १.)"–इति गौणाः शब्दाः (मी० भा० १. २. १.)'–इति । तथा चैवमादिभ्यो मन्त्रभागीयेतिहासेभ्यः कथङ्कार माप्नुयामैतिहासिकं तथ्यम् ।

ब्राह्मणभागेषु च बहव एवेतिहासा उपलभ्यन्त इत्यपि सत्य मेव । तथा चैतरेयके— "प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत सूर्यां सावित्रीम् (४. २. १.)"–इत्यादयः । पर मेव-मादिषु प्रायोऽधिदैवतार्थाख्यं वैज्ञानिकं तत्त्व मेवावगम्यते ; तथैव नैरुक्तादिशासनात् । तथाच— "सूर्या , सूर्यस्य पत्नी ; एषैवाभि-सृष्टकालतमा"–इत्यादि नैरुक्तं (१२. १. ७.) द्रष्टव्यम् । "एषैव उषाः , अभिसृष्टकालतमा यथा यथा सूर्यस्योदयकालं प्रत्यभि-सृष्टतमा भवति , गततमा भवति , तथा तथा सैषा उषाः सूर्या सम्पद्यते"–इति तत्र दौर्गी वृत्तिः" । "सविता सूर्यां प्रायच्छत् सोमाय राज्ञे , प्रजापतये वेति च ब्राह्मणम्"–इत्यस्य नैरुक्तवच-नस्य (१२. १. ८.) व्याख्यानायचोक्तं दुर्गाचार्येण— "ज्योत्स्नां सोमाय ददाति ; यदुक्तम्— 'आदित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवति (निरु० २. २. ३-)' इति"–इति ।

एव मपि मन्त्रब्राह्मणयोर्नास्त्येवैति हासिकं तथ्य मिति च वक्तुं न शक्नुमः, न चास्माकं तथाभिप्रायः; पर मीदृशगूढतत्त्वागाधसलिला-दभिमतैतिहासिकतथ्यरत्नोद्धारस्त्वस्माक मतिदुष्कर एवेत्येव ब्रूमः ।

पुराणादिष्वपीतिहासा विद्यन्त एवेति च सत्यम्; तेषां प्राचीनेतिहासवर्णनपूर्वकधर्मोपदेशार्थैवोत्पत्तेः। परं तेष्वपि रोचनार्थान्येव बह्वन्युपाख्यानानि रूपकात्मकेभ्यो वेदशब्देभ्य एव सङ्गृह्योपबृंहितानि गम्यन्ते; अत एव तत्तच्छास्त्रं वेदार्थोपबृंहण मित्याख्यायते (महा० भा० १. १. १६४.)। तद्यथा – इन्द्रस्याहल्याहरणोपाख्यानं बहुष्वेव काव्येतिहासपुराणेषु समासतो व्यासतो वा वर्णितं विद्यते, "उदीरय पितरा जार आ भगम् (ऋ० स० ७. ६. १०. १.)"–इति मन्त्रे श्रुतं जारपद मेव तादृशसर्वप्रसिद्धस्य अहल्योपाख्यानस्य मूलम्; न च तस्य मूलान्तर मस्ति तस्य च जारशब्दस्य प्रकृतोऽर्थः खल्वेवं भाषितो यास्केन— "अथाप्युपमार्थे दृश्यते—'जार आ भगम्' जार इव भगम्। आदित्योऽत्र जार उच्यते; रात्रेर्जरयिता स एव (३. ३. ४.)"–इति। एवञ्चेहैवं गम्यते— 'जार आ भगम्'–इत्येतावदेवालम्ब्येव प्रथमं तावत् ब्राह्मणग्रन्थीय माख्यान माख्यातम्;— "अहल्यायै जार कौशिक ब्राह्मण गौतम ब्रुवाण (तै० आ० १. १२. ४.)"–इति, "अहल्यायै जारेति (श० ब्रा० ३. ३. ४. १८.)"–इति च। ततस्तदेव मूलीकृत्यातिबृंहितं वाल्मीकीयरामायणे बालकाण्डेऽष्टाचत्वारिंशोनपञ्चाशत्तमयोः सर्गयोः; तदेव चोपसङ्क्रान्तं क्रमान्महाभारतादिष्वपीतिहासपुराणेषु। अपि भट्टकुमारिलस्वामिना ह्येतस्य ब्राह्मणग्रन्थीयेतिहासस्य प्रदर्शितनैरुक्तानुगत मेव व्याख्यानं स्पष्ट मभिहितं मीमांसाभाष्यवार्त्तिके। तथाहि— "समस्ततेजाः परमेश्वरत्वनिमित्तेन्द्रशब्दवाच्यः। सवितैवाहनि लीयमानतया रात्रेरहल्याशब्दवाच्यायाः क्षयात्मकजरणहेतुत्वात् जीर्यत्यस्मादनेन वोदितेन वेत्य-

ह्त्याजार इत्युच्यते; न परस्त्रीव्यभिचारात् (८. १. ४१.)"-इति। मीमांसायाः सूत्रभाष्यवार्त्तिकन्यायमालादिषु सर्वत्रैव, सुब्रह्मण्याह्वाननिगदे, हरिवच्छब्दस्यानूहाधिकरणे चान्यान्यप्युदाहृतान्यवगन्तव्यानि (८. १. १५. अधि०)।

एवं बहुष्वेव पुराणादिषु "उषो न जारः (ऋ० सं० १. ६९. १; ९; ७. १०. १.)"-इत्येतन्मन्त्रमूलकं प्रजापतेः स्वकन्यानुगमनाख्यानञ्चातिबृंहितं गम्यते; वस्तुतस्तदपि रूपकत्वेनैव व्याख्यातं ब्राह्मणे। तथाहि— "प्रजापतिर्वै स्वां दुहितर मभ्यध्यायत्; दिव मित्यन्य आहु रुषस मित्यन्ये (ऐ० ब्रा० ३. ३. ९.)"-इत्यादि। तत्रैव मीमांसावार्त्तिके अस्याप्यौपचारिक मेव व्याख्यानं कृतं दृश्यते। तथाहि— "प्रजापतिस्तावत् प्रजापालनाधिकारादादित्य एवोच्यते। स चारुणोदयवेलाया मुषस मुद्यन्नभ्येति। सा तदागमनादेवोपजायत इति तद्दुहितृत्वेन व्यपदिश्यते। तस्याञ्चारुणकिरणाख्यबीजनिक्षेपात् स्त्रीपुरुषसंयोगवदुपचारः"-इति। तदेव मन्वादितिहासपुराणादिवचनेभ्योऽपि ऐतिहासिकं तथ्यं कथ मुपलभेम? उपलब्धेष्वपि कथं न सन्देहो दुर्वार एव?

किं मधिकेन यदि हि नाम यौधिष्ठिराब्दः प्रचलितो न स्यात्, यौधिष्ठिरीयस्तम्भादिकं च न दृश्येत, तर्हि को नाम महाभारतवचनादेव विश्वस्यादासीत् पुरा युधिष्ठिरो नाम नृपतिरित्यपि? तत्र यौधिष्ठिरीयेतिहासेऽपि अर्जुनस्य स्वर्गीयेन्द्रसभायां गमनादीनि (व० प० ३७—५१ अ०) बहून्येव कविकल्पितानि सन्तीति धीमत्समाजेषु प्रसिद्धान्येव। भारतीयेतिहासग्रन्थेषु हि महाभारत मेव सर्वप्रधानम्; अत एवोक्तं तत्रैवादिपर्वणि— "महत्वात् भारवत्त्वाच्च महाभारत मुच्यते (१. १. २७०.)"-इति।

साहजभारतेतिहासस्य च बृंहणकल्पनातिरञ्जनादिदोषदुष्टत्वात् ऐतिहासिकतथ्यान्वेषिणा मप्रीतिकरत्वं चेत्, पुराणोपपुराणादीनान्तु कथा दूरपराहता एव।

एवं षड्गुरुशिष्यादयोऽपि टीकाकारा ऐतिहासिकांशेऽलीकवक्तार एव; तेषां हि ग्रन्थकर्तृनामविभ्रमहेतुकं पौर्वापर्यज्ञानविरहत्वं व्यज्यत एव सर्वत्र। तथाच ऋग्वेदसर्वानुक्रमणीवृत्तौ— "शुनकाच्छौनकोऽभवत्। एतत्सूक्तयुतं पश्यत् द्वितीयं मण्डलं पुनः। ०—०। यस्मै व्याचष्टे ०—० उग्रश्रवा व्यासशिष्यः ०—० महाभारत माख्यानं हरिवंशकथान्वितम्"–इति। इह हि सूक्तद्रष्टृत्व-मण्डलद्रष्टृत्व-व्यासशिष्योक्तभारत–तत्परिशिष्टश्रोतृत्वाना मैकाधिकरण्यं प्रदर्शितम्। पुनरपि उत्तर मस्यैव शौनकस्यापरदशग्रन्थकर्तृत्व मप्युल्लिखितम्। तदेतत्सर्वं षड्गुरुशिष्यकथन मस्मान् श्रवणशूल मिव व्यथयति। कथं हि सम्भाव्यते,— प्रदर्शिताश्वलायनीयगृह्ये ऋषिनामसु गार्त्समद इति गृहीतनाम्नो मण्डलद्रष्टुः अतिवृद्धस्यानिर्दिष्टकालिकस्य शौनकस्य, आचार्यनामसु शौनक इति गृहीतनाम्नः शाखाप्रवक्तुः प्राग्युगीयस्य च शौनकस्य, अग्रयुगीयव्यासशिष्योक्तभारतश्रवणम्? अनतिप्राचीनहरिवंशकथाश्रवणं च ?–इति सुधीभिरेवैतदाकल्प्यताम्। वस्तुतस्त्वैतिहासिकांशे षड्गुरुशिष्योक्तानि खलु उन्मत्तप्रलपितानीवेत्यत्र नास्त्येव संशयः; तद्विशदयिष्यामश्चोपरिष्टादिहैव। तत्कथ मेतादृशोऽपि ग्रन्थः प्रामाण्यपद मारोहेदैतिहासिकतथ्यनिर्णयायेति।

अस्त्येवैको ग्रन्थो राजतरङ्गिणी नामेतिहासेषु प्रसिद्धः, भारतैतिहासिकतत्त्वजिज्ञासूनां किञ्चित् प्रीतिपदश्चेति सत्यम्! परं तत्र खलु आदिगोनर्दप्रभृतीनां काश्मीरेन्द्राणा मेव वंशावलिः

ज्ञायते, न त्वन्यत् किं मपि विशेषतः। देशावन्त्यादिनामेतिहास-ग्रन्थास्तु आधुनिका अपि समग्रा विशुद्धाश्च नैकोऽप्युपलभ्यन्ते, तदत्र मिह तत्कथयेति। गुणाढ्यकृतं भूतभाषाख्य-बृहत्कथापुस्तकन्तु सप्तलक्षश्लोकात्मक मित्येव श्रुतम्, न च दृष्ट मद्यापि, तदलं तदद्दृष्टकथान्दोलनेनापीति।

अनन्तपत्न्याः सूर्यवत्याश्चित्तविनोदनाय सोमदेवभट्टेन सम्पादित-कथासरित्सागरस्तु स्त्रीजातिचित्तविनोदार्थेवालम्, न त्वैतिहासिकतथ्यानुसन्धित्सूनां तोषाय; वर मह्रो तदुपन्यासपाठादैतिहासिकानां विमलहृदयसरःस्वपि शैवालचया एव समुत्पद्यन्ते। वस्तुतः तद्ग्रन्थपर्यालोचनयेद मेव प्रतीयते सोमदेवस्य तत्र यथाकथ मपि अनन्तपत्नी-चित्तविनोदन मेव उद्देश्य मासीत्; न त्वैतिहासिकतथ्यप्रदर्शन मिति; सति हि तत्र पाणिनितो न्यूनाधिक-सहस्राब्दीपरजस्यापि कात्यायनस्य पाणिनिसतीर्थत्वं वक्तुं नोत्सहेत; को हि नामैतिहासिको बृहत्वादिहेतुजवाग्वंशहीनः प्रकृतिस्थो ऽपि व्याकरणसूत्रकार-पाणिनेः कालान्तरबीजमूलक-भाषाव्यवहारान्तरगतपदसंस्कारक-कात्यायनस्य च समकालिकत्वं मन्येत। अस्मन्मते त्वीदृशासत्यैतिहासिकज्ञानविकाशसहायस्योपन्यासग्रन्थस्य इतिहासत्वेन ग्रहण मेव नोचितम्। एवं मपि यः किल ताराजाग्रतर्कवाचस्पतिर्यन्नान्वेषणसमर्थोऽपि छन्न स्वभ्रमकातरतयानायासलब्ध मेतत्कथन मेव विश्वस्यैतदेव च भित्तीकृत्य सरलापूर्व-पीठिकायां किञ्चिदलेखीत, तादृशाविवादिसाधवे तु वयं बहु-दूरत एव शतं नमस्कुर्मः।

तदेव अस्मद्देशीयैतिहासिकतथ्याविष्करणाय बहुकालतो बहु-श्रमतश्च बहूनां ग्रन्थानां परिदर्शनम्, मधुलिड्वि यथालब्ध मैति-

ऽासिकमध्याहरणम्, ऐतिह्याद्यवलम्बनश्चेत्येतानि प्रयोजनीयानि। तथा कृत्वा चाविष्कृतं च तथ्ये न हि सर्वावयवशो विश्वस्यात्; अपि तु कदाचित् खण्डनीय मपीदं भवेदिति चाशङ्कैव। एतादृशे च दुष्करे प्रवृत्ता वय मवश्य मेव कृतकृत्याः स्यामित्यपि दुराशैव; परं प्रवृत्ताश्चेत् कथं निर्व्रीडाः प्रतिनिवृत्ता भवेम इत्यालोच्यैवेह यथाज्ञानं किञ्चिद् वदामस्तत्र—

"यदन्यैर्वर्ण्यैर्न सुखं तत्र सञ्चरतां हि नः।
पदे पदे प्रस्खलतां सन्तः सन्त्ववलम्बनम्"

किञ्च, हैमसङ्गातगा ये तु नोपहास्याः स्खलत्स्वपि।
अनन्यगतिकानां हि स्खलनं नोपहस्यते॥

अथ प्रदर्शितेषु अद्यप्रचलितमहाभारतश्लोकेषु निरुक्तकर्तृत्वेन यास्कनाम्नः स्मरणात् तन्महाभारतकारात् प्राचीनोऽयं यास्क इति त्वविचारित मपि वाच्य मेव। स च महाभारताख्य इतिहासग्रन्थः पाणिनिभाष्यकारात् पतञ्जलिमुनेः परभवः स्यात्; पतञ्जलिना हि उदाहरणेष्वपि भारतीयप्रसङ्गेषु अद्यप्रचलितैतन्महाभारतीयवचनान्युद्धृतानि नैव गम्यन्ते, प्रत्युतान्यथैव। तद्यथा— "धर्मेण स्म कुरवो युद्ध्यन्ते (३अ० २पा० २आ०)"—इति। नास्त्येतद्वचन मेतन्महाभारते; अतः सम्भाव्यते पतञ्जलिसमये नासीदेतन्महाभारत मपि त्वासीदेतन्मूलरूपो युधिष्ठिरादीतिहासाश्रयः कश्चनापरो महाभारतग्रन्थ इति। किञ्चेह ह्युदाहृत मेतत्— "इन्द्रकुमारीवाक्यवदिदं द्रष्टव्यम्। तद्यथा। इन्द्रकुमारीन्द्रेणोक्ता वरं वृणीष्वेति। सा वर मवृणीत। 'पुत्रा मे मधुक्षीरघृत मोदनं कांस्यपात्र्यां भुञ्जीरन्!'—इति। न च तावदस्याः पतिर्भवति; कुतः पुत्राः? कुतो गावः? कुतो धान्यम्? तत्रानया

एकेन वाक्येन पतिः पुत्रा गावः धान्य मिति सर्वं सङ्गृहीतं भवति (८अ० २पा० १आ०)"–इति। एतद्दृष्टकुमार्य्याख्यानन्तु नैवं विद्यते ऽद्यप्रचलितेऽत्र महाभारते (आ० प० ५२ अ०)। इतोऽपि बुद्धतेऽद्यप्रचलितमहाभारतकारात् पूर्वज एवायं महाभाष्यकारः पतञ्जलिरिति।

निरुक्तकारोऽयं यास्कः खलु पाणिनिव्याकरण-महाभाष्यकारस्य भगवतः पतञ्जलेरप्यतिपूर्वजः। पश्यतु तावत्— निरुक्तेऽत्र अर्थज्ञप्रशंसाप्रकरणे योद्धृता ऋक् उत त्वः पश्यन्निति, महाभाष्येऽप्यर्थज्ञप्रशंसने सैव प्रदर्शिता; निरुक्तकारकृता अर्था एव तत्र यथावदुद्धृता च (निरु० १. ६. ३.; म० भा० १अ० १पा० १आ०)। किञ्च यत् पठ्यतेऽत्र निरुक्ते "शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाष्यते; ०—० विकार मस्यार्येषु भाषन्ते शव इति। दातिर्लवणार्थेषु प्राच्येषु; दात्र मुदीच्येषु"–इत्येव (२. १. ४.)। पातञ्जले तु एतदेवोद्धृत्य किञ्चित् विस्तृतम्— "शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाषितो भवति; विकार एन मार्या भाषन्ते शव इति। हम्मतिः सुराष्ट्रेषु; रंहतिः प्राच्यमगधेषु; गमि मेव त्वार्याः प्रयुञ्जन्ते। दातिर्लवणार्थे प्राच्येषु; दात्र मुदीच्येषु (१अ० १पा० १आ०)"–इति। अपरञ्च— "तितउ परिपवनं भवति; ततवद्वा, तुन्नवद्वा, तिलमात्रतुन्न मिति वा (४. २. १.)"–इति नैरुक्तम्। तदेव तिलमात्रेति परिहायैव पातञ्जले सक्तु मिव तितउनेति मन्त्रव्याख्याने प्रमाणत्वेनोपन्यस्तं गम्यते (१अ० १पा० १आ०)। अपि च तत्रैव सक्तुपदनिर्वचनं सचतेरित्यादि; धीरा इत्यस्य, मनसेत्यस्य, अक्रत इत्यस्य च प्रतिवचनानि ध्यानवन्तः, प्रज्ञानेन, अक्रणत इत्यपि

निरुक्तत एव लब्धानि (निरु० ४. २. २.)। अपर मपि— "हंसा हन्तेर्घ्नन्त्यध्वानम् (४. २. ५.)"-इति नैरुक्तम्। एत-न्नैरुक्तनिर्वचनबलादेवाह पतञ्जलिः— "कः पुनराह हन्मतेर्हंस इति। किन्तर्हि ? हन्तेर्हंसः; हन्त्यध्वान मिति (६अ० १पा० २ आ०)"-इति। व्याख्यातव्यत्वेन प्रसिद्धग्रन्थनामप्रदर्शनाय स्वकण्ठरवेण च भाष्यकारेण निरुक्तनामग्रहणं कृतम्। तथाहि— "शब्दग्रन्थेषु चैषा प्रसृततरा गतिर्भवति निरुक्तं व्याख्यायते इति (४अ० १पा० १आ०)"-इति।

नन्वत्र निरुक्त मिति शाकपूण्याद्यन्यतमकृतो ग्रन्थो ग्राह्यः स्यादिति चेन्न; शाकपूण्याद्यन्यतमकृतो ग्रन्थः खलु महाभष्यकाले-ऽपि स्थित इत्यत्र हि न किञ्चिन्मानं पश्यामः; प्रत्युत लुप्तेष्वेव तादृशग्रन्थेषु नूतनस्यैतस्य निरुक्तस्य प्रचारसम्भवः; प्रचरिते चैतस्मिन्, महाभारते यास्कस्यैव निरुक्तकर्तृत्वेन ग्रहणं सङ्गच्छते। न च महाभाष्य-महाभारतयोः एवं कालान्तरालसम्भवः, यत्र शाकपूण्याद्यन्यतमकृतं निरुक्तं लुप्तम् समुत्पन्नञ्च सुप्रचलित मिद मिति।

केचिदत्राहुः— यास्कीयैतन्निरुक्ते "स्थाल आसन्नः संयोगे-नेति नैदानाः"-इत्यस्य, "ऋचा समं मेन इति नैदानाः"-इत्यस्य च (६. २. ६; ७. ३. ६.) दर्शनात् ज्ञायते सामवेदीयस्य निदानसूत्रस्य यास्कतोऽपि प्राचीनत्वं निरुक्ततुल्यत्वञ्चेति। अपि च सामवेदीये बौधायनीयकल्पपद्धतावपि बहुत्र निदाननामश्रव-णात् ततोऽपि प्राचीनत्वं तस्यावगम्यते। तथाहि— "निदान-कारस्य द्वाविंशत्यक्षरप्रभृतयश्चतुरुत्तरास्त्रयः सप्तवर्गाः ०—० पर-मेष्ठ्यन्तस्येति पश्यस्येति"-इति। किञ्च तत्रैव किञ्चिदुत्तरम्—

"उक्तं हि निदाने ज्योतिष्टोमं षोडशिनं चाधिकृत्य 'संस्था मध्येतां विद्यमानानां मध्ये'-इति"-इति च (१५०)। एव मन्यत्रापि तत्र बहुत्र सर्ववेदाङ्गविषयेष्वेव निदाननामोपलभ्यते। तत्तत्रातिप्राचीनेऽपि निदानसूत्रे दैवतनिर्णयविषयेऽपि शाकपूणिनामोल्लेखो विद्यते, परं न तु तत्रापि निरुक्त मित्युक्तया। तद्यथा— "ऐन्द्राः प्राजापत्याः सार्पराज्ञ्याश्चान्द्रमस्य सौर्य इति शाकपूणिः (४. ८.)"-इति। शाकपूणेर्दैवतप्रत्यक्षकारितां चाह यास्कोऽपि। तथाहि— "शाकपूणिः सङ्कल्पयाञ्चक्रे सर्वा देवता जानामीति। तस्मै देवतोभयलिङ्गा प्रादुर्बभूव। तां न जज्ञे। तां पप्रच्छ विविदिषाणि त्वेति। सास्मा एता मृच मादिदेशैषा मद्देवतेति (२. २. ४.)"-इति। तदेतत् सर्वं समालोच्येद मेव प्रतीतं भवति,— शाकपूणिः खलु यास्काचार्यात् बहुपूर्वजो ब्राह्मणकाले स्थितोऽनुब्राह्मणविशेषस्य कर्त्तासीत्; तत्रानुब्राह्मणे एव मन्त्रार्थपदनिर्वचनानि दैवततत्त्वादीनि चोपदिष्टानि। अत एव निदानसूत्रे क्वचिदनुब्राह्मणग्रन्थनामोल्लेखतया क्वचिच्च शाकपूणिनामोल्लेखतया च प्रमाणं प्रदर्शितम्। तदीयः शाकपूणिनामोल्लेखस्तु दर्शितः, अनुब्राह्मणनामोल्लेखोऽप्यत्र प्रदर्श्यते। तद्यथा— "किं स्तोमाः? अनुब्राह्मणं, स्युरित्येकविंशस्तोमाः" -इत्यादि (८. ३.)। तदेवं प्रदर्शितं महाभाष्यवचनं शाकपूणिकृत प्राचीननिरुक्तपर मेव किं न गृह्यत इति। अत्र ब्रूमः,— शाकपूणेर्निर्वचनापरपर्यायनिरुक्तकर्तृत्वेऽपि न पुनर्निरुक्तेत्येवप्रसिद्धग्रन्थविशेषकर्तृत्व मिति व्याख्यातत्वेन प्रसिद्धग्रन्थनामप्रदर्शनाय यदुक्तं महाभाष्यकृता निरुक्तं व्याख्यायत इति तन्नूनं यास्कीय मिदं निरुक्त मभिलक्ष्येति।

किञ्च दृष्टं वर मदृष्टत इति न्यायात् किं मदृष्टनिरुक्तकल्प-नयेत्यतोऽस्यैवेह भाष्ये ग्रहणं न्याय्यः। अपि च भाष्येऽत्र शाक-पूणिकृतस्यैव निरुक्तस्य ग्रहण मिष्ट मित्यत्र नास्ति किञ्चिदपि विनिगमक मतो यास्कीयनिरुक्तस्यापि बोधेन कथं न भवितव्य मिति। वस्तुतस्तु प्रत्यप्रचलिता या मनुसंहिता, एतस्या अपि प्राचीन मिदं निरुक्तम्; पातञ्जलं महाभाष्यं तु एतन्मनुतः पराचीन मिति ध्रुवम्। सत्येव मस्य निरुक्तस्य पातञ्जलादस्मात् अतिप्राचीनत्वे कोऽस्ति शङ्कावसरः।

पश्यतु तावत् पातञ्जले खलु महाभाष्ये— "पूर्ववयसः अप्रत्युत्थाने दोष उक्तः, प्रत्युत्थाने च गुणः। कथम्? 'ऊर्द्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति। प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते'–इति। स च पूर्ववयोमात्रे प्रसक्तः, अतो-ऽत्राप्यवयवेन शास्त्रार्थः सम्प्रतीयते (१अ० ५पा० ४आ०)"–इति। तदत्रोद्धृत मूर्द्धं प्राणा इति वचनं तु साम्प्रतं मनुसंहि-तेति प्रसिद्धाया भृगुसंहिताया द्वितीयेऽध्याये (१२० श्लो०) दृश्यत एव। एतावतैव पातञ्जलस्यास्य महाभाष्यस्यैतन्मनुपरजत्वं सुव्यक्तम्।

निरुक्तस्यास्य त्वेतन्मनोश्च पूर्वजत्व मेवानुमीयते। तथाहि उक्तानि ह्येतन्निरुक्ते— "पुमान् दायादो अदायादा स्त्री"–इति, "स्त्रीणां दानविक्रयातिसर्गा विद्यन्ते, न पुंसः"–इति, "अभ्रा-तृका इव योषास्तिष्ठन्ति सन्तानकर्मणे"–इति, "गर्त्तारोहि-णीव धनलाभाय"–इति, "नाभ्रातृकी मुपयच्छेत"–इति, च (३. १. ४ ५, ६.)। एष्वेकत्राप्यप्रचलितमनुसंहिताया नामो-ल्लेखोऽपि न कृतः; सति ह्यस्याः संहिताया निरुक्तपूर्वजत्वेऽवश्य मेवैतन्नामकीर्त्तनादिक मिह श्रूयेतैव। किञ्चाद्यतनीय-मनु-

संहितायान्तु पञ्चैव महापातका निर्द्दिष्टा दृश्यन्ते। तथाहि—"ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः। महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह (११ अ० ५४ श्लो०)"—इति। निरुक्ते तु "सप्त मर्यादाः कवयश्चक्रुः। तासा मेका मप्यभिगच्छन्नंहस्वान् भवति। स्तेयम्, तल्पारोहणम्, ब्रह्महत्याम्, भ्रूणहत्याम्, सुरापानम्, दुष्कृतस्य कर्मणः पुनः पुनः सेवाम्, पातके ऽनृतोद्यम् इति (६. ५. ४.)"—इति सप्त महापातकानि परिगणितानि पठ्यन्ते। तत्र मनुमते भ्रूणहत्याया मुख्यं महापातकत्वं नास्त्येव; नापि त्वातिदेशिकम् (११ अ० ५५—५८ श्लो०); परं विहितञ्च तत्र ब्रह्महत्याप्रायश्चित्त मेव (११ अ० ८७ श्लो०); कुल्लूकमते तु तच्च 'ब्राह्मणगर्भ-विषयम्'। किञ्च कुल्लूकभट्टकृतं तद्व्याख्यानं सङ्ग्रहकारस्य शूलपाणेरपि सम्मत मेव प्रतीयते। तथाहि—"तत्र पुंस्त्वेन ज्ञाते पुम्बधप्रायश्चित्तं स्त्रीत्वेन ज्ञाते स्त्रीवधप्रायश्चित्तम्, अविज्ञाते तु पुम्बधप्रायश्चित्त माह मनुः—'हत्वा गर्भ मविज्ञातम् (११. ८७.)"—इत्यादिः प्रायश्चित्तविवेकः। अपि चात्र मनुसंहितायां दुष्कृतकर्म्मणः पुनः-पुनः सेवने पातककार्यप्रवर्त्तने च महापातकं न स्मर्यते; अपि स्मर्यते च महापातकिसंसर्गकारिणोऽपि, महापातकित्वम् (११. ५४.)। तद्यदि हि नाम निरुक्तप्रचारात् पूर्वस्मिन्नपि काले स्वस्येयं संहिता प्रचलिता स्यात्तर्हि ईदृशविरोधपरिहाराय यास्कस्योहापोहाद्यवश्यं मनागपि स्फुरिते दृश्येते एव।

अपरञ्चैतदस्ति निरुक्ते (३. १. ४.)—"तदेतदृक्श्लोकाभ्यामभ्युक्तम्—

"अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादधिजायसे।
आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम्'—इति।

'अविशेषेण पुत्राणां दायो भवति धर्मतः ।
मिथुनानां विसर्गादौ मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्"–इति ।

अत्र ऋक्पदेन न तु ऋग्वेदीयमन्त्रो गृह्यते; नास्त्येव हि तत्र अङ्गादङ्गादिति; अपि तु ऋग्लक्षण एव मन्त्रः; ततश्च शतपथीयायाश्चास्या ऋचोऽत्र ग्रहण मिष्टम्; अस्ति चैषा ऋक् शतपथब्राह्मणे (१४. ९. ४. २६.)। अपि चेह श्लोकशब्देन यस्य ग्रहण मिष्टम् 'अविशेषेण'–इत्यादेः, तस्य तु दर्शन मद्य-प्रचलितायां मनुसंहितायां नास्त्येव; यास्केन तूक्तं स्पष्ट मेव 'मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्'–इति। सोऽयं कोऽसौ मनुरित्यवश्यं विचार्यम्। विचारिते च तथा, इद मेव प्रतीयते,— सम्प्रति येयं मनुसंहितेति प्रचलिता, सा नूनं यास्कीयादेतस्मान्निरुक्तात् परं प्रणीता; अपि त्ववश्य मासीत् पुरातनोऽपरः कश्चन मनुप्रणीतः स्मृति-ग्रन्थः सुप्रचलितो यास्ककालेऽपीति। वस्तुतस्त्वियं न मनुप्रणीता; अपि भृगुप्रणीता भृगुसंहितैवेति च प्रमाणयिष्याम उपरिष्टात्। अन्यच्च— "विद्या ह वै ब्राह्मण माजगाम"–इति शाखान्तर-गताश्चत्वारो ये मन्त्रा निरुक्ते उद्धृताः (२. १. ९.), त एव मन्त्राः किञ्चिन्निवेशपरिहाराभ्यां भाषान्तरीकृता इवाद्यतनी-यायां मनुसंहितेतिप्रसिद्धायां स्मृतिसंहितायां च लक्ष्यन्त इत्यपि सुवचम् (२अ० ११२—११६ श्लो०)। अत एव ऋग्भाष्य-भूमिकाया मेव मुक्तं सायणाचार्येण— "विद्याया ग्रहणेऽधिकारि-विशेषः शाखान्तरगतैश्चतुर्भिर्मन्त्रैरुपदर्शितः; तांश्च मन्त्रान् यास्क उदाजहार"–इत्यादि; न चोक्तं तत्र मनुरुदाजहारेति। किञ्चै-तस्याः स्मृतिसंहिताया द्वादशे ऽध्याये ऽन्तरशोऽप्युक्तं दृश्यते 'नैरुक्तः' –इति; 'निरुक्तज्ञः'–इति च तद्व्याख्यानं कुल्लूककृतम् (१११श्लो०)।

तदित्थं निरुक्त मिदं पातञ्जलमहाभाष्यत: प्राचीनं न वेति विचा-रस्तु दूरे आस्ताम्; ततोऽपि पुरातनात् मनुसंहितेतिप्रथितादत्य-प्रचलितसर्वप्रधानस्मृतिसंहिताग्रन्थादपि पूर्वं भगवता यास्केन प्रणीत मिति स्यात् सप्रमाणम्।

एवञ्चास्य यास्कीयस्य निरुक्तस्य प्रणयनकालनिर्णयाय प्रवृत्तानां प्रथमं तावत् पातञ्जलस्य, मनुसंहितेत्यख्यप्रसिद्धस्य ग्रन्थस्य चावि:कालनिर्णय एव कर्त्तव्य इति ततस्तैवादौ यतामहे।

(पतञ्जलि:) राजतरङ्गिण्या मवलोक्यते,— यदा काश्मीर-प्रदेशस्य शासनदण्डोऽभिमन्युनामनरपतिकरचालित आसीत्, तदैव चन्द्राचार्यादय: दुर्लभं पातञ्जलं महाभाष्य मलभन्त, नीतवन्तश्च स्वदेश मिति। तथाहि (रा० त० १, १७६,)—

"चन्द्राचार्यादिभिर्लब्ध्वा देशं तस्मात्तदागमत्।
प्रवर्त्तितं महाभाष्यं स्वञ्च व्याकरणं कृतम्॥"–इत्यादि।

विशेषतश्चावगम्यते वाक्यपदीयश्चापनीपाठात्,— विलोप-दशायस्त मेवैकं महाभाष्यपुस्तकं दाक्षिणात्येषु पार्वत्यप्रदेशाल्लब्धम् चन्द्राचार्यादिभिरिति। तथाहि—

"प्रायेण सङ्क्षेपरुचीनल्पविद्यापरिग्रहान्।
सम्प्राप्य वैयाकरणान् सङ्ग्रहेऽस्त मुपागते।
कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना।
सर्वेषां न्यायवीजानां महाभाष्ये निबन्धने।
अलब्धगाधे गाम्भीर्य्यादुत्तान इव सौष्ठवात्।
अस्मिन्नकृतबुद्धीनां नैवावास्थितनिश्चय:।
य: पतञ्जलिशिष्येभ्यो भ्रष्टो व्याकरणागम:।
कालेन दाक्षिणात्येषु ग्रन्थमात्रे व्यवस्थित:।

पर्वतादागमं लब्ध्वा भाष्यबीजानुसारिभिः ।

स नीतो बहुशाखत्वं चन्द्राचार्य्यादिभिः पुनः"–इति ।

वाक्यपदीयग्रन्थश्चैष कारिकावत्तो महाभाष्यतात्पर्यज्ञापकः; चन्द्राचार्यात्, आचार्यवसुराताच्च परभवेन भर्तृहरिणा प्रणीतः। एतदीयश्लोका एव 'हरिकारिकाः' उच्यन्ते। एवञ्चाभिमन्युनरपतेर्जन्मतोऽपि बहुपूर्वं विरचितं महाभाष्य मिति गम्यत एव।

पाश्चात्याः किल बहव एव धीरा अभिमन्युकालसमालोचने प्रवृत्ताः; तत्र विल्फर्डमहोदयेन ४२३ खी० पू० तद्राज्यान्तो निर्णीतः, प्रिन्सिप्महोदयेन तु ७३खी० पू० तद्राज्यान्तः स्वीकृतः, लासेन्-महोदयेन तु खीष्टीयचत्वारिंशाब्दगते एव तद्राज्यारम्भ इति स्थिरीकृतम्, बोथ्लिङ्कमहोदयेन हि खीष्टजन्मतः शतवर्षपूर्व मेवाभिमन्युः काश्मीरसिंहासन मलञ्चकारेत्युक्तम् *। तदेतन्मतं (बोथ्लिङ्गीयं) प्रिन्सिप्-मतेनैक्यं गच्छति च; राजतरङ्गिण्यां तद्राज्यकालः पञ्चत्रिंशदब्दमित इत्यभ्युपगमात्। तथाच ७३ खी० पू० अभिमन्युराज्यान्त इति स्वीकृते स्वीकृत मेव स्यात् १०८ खी० पू० अभिमन्युराज्यारम्भः प्रिन्सिप्महोदयस्यापि। तदेतदैक्यं गतं मतद्वय मेवावलम्बनीय मिह विभ्रमगताना मस्माक मित्यतः खीष्टजन्मतो ऽप्यष्टाधिकशतवर्षपूर्व मपि स्थितं महाभाष्य मिति लब्धम्।

ततः पूर्वप्रदर्शितवाक्यपदीयवचनालोचनादिद मपि प्रतीयत एव तदानीं खल्विदं पुनरुद्धृत मिति। तथाचेदं विचार्यं सम्यक्,— एतादृशो महान् ग्रन्थः कियत्सु कालेषु प्रचरद्रूपः समभवत्?— ततः क्रमात् कियत्सु च कालेषु लुप्तदशां गतः?

* Otto Boethlingk's PANINI, P. XIV—XVIII.

इति। एष महाभाष्यकारस्तु गोनर्द्देशीयः। तथाह्याह स स्वय मेव परोक्षवत्त्वा— "गोनर्दीयस्त्वाह"-इत्येवमादि (पा० १. १. २१.); व्याख्यातञ्च तत् तट्टीकाकृता कैयटेन— "भाष्यकार-स्त्वाह"-इति ; कैयटटीकाकृन्नागेशोऽपि तथैव व्याचष्टे – "गोन-र्दीयपदं व्याचष्टे भाष्यकार इति"-इति। गोनर्द्देशवासित्वा-देव च पतञ्जलेर्गोनर्दीयत्वं स्पष्टम्। स एव गोनर्द्देशः सम्प्रति "गोण्डा"-इति प्रसिद्धोऽयोध्याप्रदेशीय इति निर्णीतश्चास्मद्देशी-याध्यापकविशेषेण रामकृष्णगोपालभण्डारकेण *। एष एव "गोण्डा" गोनर्दो भवतु मा भूद् वा , गोनर्द्दस्तु प्राग्देशविशेषस्तत्र नास्त्येव संशयः ; काशिकायाम्— "एङ् प्राचां देशे" (पा० १. १. ७५.)"-इत्यस्योदाहरणेषु 'गोनर्दीयः'-इतिपदस्यापि दर्श-नात्। तदानीं च नासन् खल्विदानीन्तना इव लौहवर्त्मगा अपि धूमयानशकटाः , ग्रामंश्च प्रायः प्रतिनगरान्तेषु दुर्लङ्घ्याः कान्ताराश्च , प्रसङ्गतस्तदप्युक्तं महाभाष्ये— "कश्चित् कान्तारे समुपस्थिते सार्थ मुपादत्ते , स यदा निष्कान्तारीभूतो भवति तदा सार्थं जहाति (१अ० १पा० ८आ०)"-इति। प्रदर्शित-वाक्यपदीयवचनात्त्ववगम्यत एवैतत् ,— चन्द्राचार्यादिभिर्दाक्षि-णात्येष्वेक मेव लुप्तावशिष्टं महाभाष्यपुस्तक मवाप्त मिति। तदद्य विचार्यतां तावत् धीमद्भिः ,— तदानीं खलु प्राच्यदेशतो दाक्षिणात्यं यावत् भाष्यप्रचलनाय कत्यब्दाः प्रयोजनीयाः मञ्जाताः ? कतिष्वब्देषु च तत् प्रचरद्रूपं स्थितम् ? कियद्भिश्च कालैः पुनर्लोप-दशां गत मलाभि च चन्द्राचार्यादिभिरिति।

---

* INDIAN ANTIQUARY, Vol. II, P. 70.

अस्मन्मते त्वभिमन्युराज्यकालतोऽन्यूनसार्द्धद्विशतवर्षपूर्वं प्रणीत मेतन्महाभाष्यम्; अन्तरेण हि सार्द्धद्विशताब्दकाल मेतादृशस्य महतो ग्रन्थस्य आर्यावर्त्तीयप्राच्यदेशाद्दाक्षिणात्यं यावत् प्रचारो लुप्तप्रायता च न सम्भवेदिति। एवञ्च महाप्रभावः स्वल्वालेग्जण्डरो दिग्विजयाय यदेदं भारतं प्रविष्टः (३२७ खी० पू०), तत्पूर्व मेव प्रणीतं महाभाष्य मिति। अत एव दिग्विजयिना तेन ग्रीक्-नृपतिना कृतः साङ्कलनगरध्वंसो नावगतो महाभाष्यकारस्यैतस्य पतञ्जलेः। सति ह्यवगते "सङ्कलादिभ्यश्च (पा० ४. २. ७५.)"–इति सूत्रेऽवश्य मेवोच्येत 'सङ्कलेन निर्वृत्तः साङ्कलो जनपद इदानीं ध्वस्तः'–इति; कस्य हि नाम ग्रन्थकारस्य शताब्दद्वयं किञ्चिदधिकशताब्दद्वयं वा जनपदध्वंसनविवरण मपि न श्रुतं स्यात्? नापि स्मृतिपथ मारोहेत्? अथवा सङ्कलेन निर्वृत्तः साङ्कलो जनपदः आसीदित्येव मप्याशङ्केतैव।

यद्युच्येत इरावत्याः पश्चिमोपतटस्थितं शाकल मेव नगर मासीत् पुरा साङ्कल मिति प्रसिद्धम्, तदेव ग्रीक्नृपतिना विध्वस्त मपि पुनः कालात् प्रादुर्भूतं, चैनिकपरिव्राजकेन ह्वोऐन्थ्साङ्गनापि (६२८—६४५ खी० पू०) दृष्ट मिति ह्वोयेन्थ्साङ्गतो बहुपूर्वजस्य भाष्यकारस्य न तत्र ध्वंसनकथनावसरो नापि सन्देहावसर इति। तत्र ब्रूमः,— शाकलसाङ्कलयोरुभयोरेव पाणिनीये प्रस्थाने पृथक्त्वेनावस्थानात् नैवास्ति तादृशकथनावसरः। किञ्च तेन हि दिग्विजयिना इरावतीं समुत्तीर्य्यैव इरावतीपूर्वोपतटस्थ मराजकप्रायं साङ्कलं विध्वस्त मित्येव मेवैतिहासिकम्*; चैनिक-

* INDIAN ANTIQUARY, VOL. I, P. 21—23.

परिव्राजकस्य ह्वोयेन्‌साङ्गस्य निर्देशतस्त्ववगम्यते तत्तीर्थयात्राकाले शाकलं नाम नगरं त्विरावत्याः पश्चिमोपतटे एव स्थित मिति। तथाच नामभेदात् संस्थानभेदाच्चानयोः पार्थक्यं सुव्यक्त एव। तदित्थावश्य मेवं स्वीकार्यम्,— पाणिनिकाले योऽसौ साङ्कलो नामासीत् कश्चन महाजनपदः पूर्वोपतटस्थ एवेरावत्याः, स एव कालात् श्रीभ्रष्टः श्रीमता दिग्विजयिना तेन ध्वस्तश्च; शाकल मिति तु तस्माद् विभिन्न मेव स्थान मिरावत्याः पश्चिमोपतटे चिरात् स्थितम्, तदेव दृष्ट्वा यथावद् वर्णितं तीर्थयात्रागतेन तेन चैनिकपरिव्राजकेनेति। अपि तेन हि चैनिकपरिव्राजकेन यस्य शाकलस्य नगरत्वं वर्णितम्, तस्यैव "शाकलं नाम वाहीकग्रामः (४ अ० २ पा० २ आ०)"-इति ग्रामत्वेन व्यपदेशो लक्ष्यते महाभाष्ये; ततश्च ज्ञायते,— इह चैनिकपरिव्राजकागमनसमये तस्य स्थितं नगरत्वम्, ततः पुरा भाष्यकारसमये तु ग्रामत्व मेवासीत्तस्येति; ग्राम एव हि नगरत्व माप्नु युज्यत एव क्रमोन्नत्येति। एवञ्चेह चैनिकपरिव्राजकागमनात् बहुपूर्वम्, तस्य हि ग्रीक्-नरपतेर्विजयागमनाच्च पूर्वं मेव सुतरां खीष्टजन्मतः सार्द्धत्रिशतवर्षतोऽपि प्राक् प्रणीतं पातञ्जलं महाभाष्य मिति चावगम्यते।

अन्यच्च। आसन् पुरा केचन मालवाः क्षुद्रकाश्च ('माली', 'अचिद्रक') पार्वत्या आयुधजीविनः; दिग्विजयायागतेन हि तेन ग्रीक्‌नरपतिना प्रायो निर्मूलिता एव त इति च प्रवदन्त्यैतिहासिकाः *; परं पातञ्जले तु महाभाष्ये असकृदुक्तं श्रूयते— "एकाकिभिः क्षुद्रकैः जितम् (१ अ० १ पा० ५ आ०; ५ अ०

---

* INDIAN ANTIQUARY, VOL. I, P. 21–23.

३ पा० १ आ०)"–इति। तदेतद् विचारयन्तु धीमन्तः ,— यदि हि नाम भाष्यकृज्जन्मतः पुरैव मालव्यक्षुद्रकजातयो दिग्विजयिना तेनालेग्‌जण्डरेण विजिता विनष्टाश्च स्युस्तर्हि तेषां विजयित्वोल्लेखम् दूरे आस्ताम् अस्तित्वोल्लेख एव कथङ्कारङ्कृतः स्यादिति ? तदेतदपि मान मिन्द्रालेग्‌जण्डरागमनादपि प्राक्तनत्वेऽस्य भाष्यकारस्येति।

कियत्कालकृतं तत् प्राक्तनत्वम् ? अत्र ब्रूमः ,— अस्तीह पातञ्जले महाभाष्ये पाटलीपुत्रनामकीर्त्तन मनेकत्रैव। तथाहि — "साङ्काश्यकेभ्यः पाटलीपुत्रका आढ्यतराः (१ अ० ३ पा० १आ०)"–इति , पुनस्तथैव "साङ्काश्यकेभ्यः पाटलीपुत्रका अभिरूपतराः (१अ० ४पा० ३आ०)"–इति च ; एवमादयो द्रष्टव्याः। महावंशनामकस्य बौद्धग्रन्थस्य द्वितीयपरिच्छेदपर्यालोचनयैतच्च स्थिरीभूतम् ,— बौद्धधर्मस्य सुप्रचारकः शाक्यमुनिः खल्वजातशत्रोः राज्याभिषेकादतीतेऽष्टमे वर्षे (ख्री० पू० ५४३) निर्वाणं गत इति *। तस्यैवाजातशत्रोः पुत्रः पौत्रो वाभूत् उदयाश्व इति प्रसिद्धः। तेनैवोदयाश्वेन पाटलीपुत्रं नाम नगरं निर्म्मापित मिति च वायुपुराणादिभ्योऽवगम्यते। तथाहि—

"स वै पुरवरं राजा पृथिव्यां कुसुमाह्वयम्।
गङ्गाया दक्षिणे कोणे चतुर्थेऽब्दे करिष्यति"–इति †।

त्रिकाण्डकोषहेमचन्द्रीयाभिधानादिभ्यश्चावगतम् ,— पुष्पपुरं कुसुमपुरञ्च तस्यैव नगरस्य नामद्वय मिति। तदेवं शाक्यबुद्धनिर्वा-

* TURNOUR'S 'महावंश' APPENDIX, P. IX.

† The Pilgrimage of Fa Hian, Calcutta, 1848, pp. 259, 260.

ततोऽन्यूनपञ्चाशद्वर्षानन्तर मेव प्रादुर्भूतं पाटलीपुत्रं नाम समृद्धं नगर मिति च वक्तुं शक्यते; महाभाष्यं तु तत उत्तरं प्रणीत मिति ।

किञ्चास्य पतञ्जले: शाक्यबुद्धपरभवत्वनिर्णयेऽपरश्च हेतुरयम्; अस्ति सूत्रम् "इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते (पा० ५. ३. १४.)"–इति, अनेन च तसिलादयो विधीयन्ते; ते खलु भाष्यकृता भवदादिभिर्योगे एवेष्टा:; भवदादिषु च 'देवानाम्प्रिय:'–इत्येतदपि समस्तं पदं पठितम् । दृश्यते च बौद्धग्रन्थे बौद्धानां 'देवानाम्प्रिय:' –इति प्रशंसाख्यानम् । अतो ज्ञायत एवास्य भाष्यकारस्य शाक्यबुद्धजन्मपरभवत्वम् । तथैवास्ति "षष्ठ्या आक्रोशे (६. ३. २१.)" –इति पाणिनिसूत्रम् । अत्र च सन्ति कात्यायनकृतानि कतिचिद् वार्त्तिकानि; तेषु चैकम् "देवानाम्प्रिय इति च मूर्खे"–इति । भाष्यकारस्तु तत्र 'मूर्खे'–इत्यंशं परित्यज्यैवाब्रवीत् 'देवानाम्प्रिय इति चोपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्"–इति । तथाचेद मपि सुव्यक्तम्,— कात्यायनकाले मूर्खाभिधान मेवासीत् देवानाम्प्रिय इति; ततोऽतीते बहुदिने बौद्धमान्याभिधान मभूत्तदेव; तत्कालज एवैष पतञ्जलि: सामयिकव्यवहारानुरोधत एव विससर्ज ततो वार्त्तिकात् 'मूर्खे'–इति । वस्तुतो यथेह भारते महम्मदीयराज्यस्थापनात् प्रागप्यपरदेशे हिन्दुरिति व्यवहार आसीदेव अधार्मिकेषु; तत उत्तरं सैव समाख्या तदाक्रोशकृतोपचरितैवास्मासु च; ततो वय मपि "हीनञ्च दूषयत्यस्मात् हिन्दुः"–इति (मेरुतन्त्रे) व्युत्पादन मभिमत्यात्मनो हिन्दुनामकथनेऽपि गौरव मेव मन्यामहे; तथैव पुरा खलु पाणिनिकाले 'देवानां प्रिय:'–इति पदद्वय मसमस्त मेवासीद् व्यवहार्यम्; एतेन चासमस्तपदद्वयेन यज्ञीयपशोरेव बोधश्च भवति स्म; तत उत्तरं कात्यायनकाले मूर्खे

एव तत् समस्त मेकपदीभूतं पशुतुल्यताव्यञ्जकं व्यपदिष्टम्; ततो-ऽनन्तरं बौद्धानां मूर्खत्व मेवाभिमन्यमानैरार्यैः प्रयुक्तं तत् तेषु; काले तदेव पदं प्रशंसावचन मिति कृत्वा गृहीतं स्वस्वनामसु तैर्बौद्धैरिति तदानीं तात्कालिकव्यवहारानुरोधत एव परित्यक्तो वार्त्तिकीयो 'मूर्ख'-इत्यंशो भाष्यकृतेति। एतावता तु सामान्यतः खीष्टजन्मतः सार्द्धत्रिशतवर्षपूर्वम्, शाक्यबुद्धनिर्वाणतश्चान्यूनपञ्चा-शद्वर्षोत्तरम् (खी० पू० ३५०—५००) प्रणीत मेतत् पातञ्जलं महाभाष्य मित्युपलभ्यते।

परन्त्वत्रापि किञ्चिद् विशेषोऽस्ति विवेच्यम्। महावंशनाम-बौद्धग्रन्थे त्वेतदपि लिखित मस्ति,— जीवत्येव शाक्यमुनौ शोण-तीरे पाटलीनामग्रामे अजातशत्रोः आज्ञया दुर्गस्यैकस्य निर्माण मारब्धम्, तद् दृष्ट्वा कथिता चैषा भविष्यद्वाणी तेनैव शाक्य-मुनिना,— "काले एतदेव भविष्यति प्रधानं नगरम्"–इति। तथाच स एव ग्रामो नगरत्व मुपगत इति प्रथमं तावत् शोणती-रस्थं शोणसङ्गमस्थं वासीत् पाटलीपुत्रम्; ततः पश्चात् काल-चक्रपरिभ्रमणवशात् गङ्गातटे परिशोभित मित्यनुमीयतेऽस्माभिः। यदा तु गङ्गातीरे, तदैवाभूद् वायुपुराणम् (९९ पृ० ठ०); तात्का-लिक मेव च वर्णनं लभ्यते चन्द्रगुप्तसमसामयिके मुद्राराक्षसे,— "स्वय मेव सुगाङ्गप्रासादशिखरगतेन देवेनावलोकित मप्रवृत्त-कौमुदीमहोत्सवं कुसुमपुरम् (३अ०)"–इति। गङ्गातीरस्थ मेव तत् पाटलीपुत्रं त्वद्यापि दृश्यते। हितोपदेशादिषु अनतिप्राचीन-तमग्रन्थेषु प्रायस्तथैव वर्ण्यते च— "अस्ति भागीरथीतीरे पाटलीपुत्रं नामधेयं नगरम्"–इत्यादि। परं यदा तु शोणतीरे, शोणगङ्गासङ्गमोपतटे वा स्थितम् पाटलीपुत्रम्, तदैव जातोऽयं

गोनर्द्दीयः पतञ्जलिः ; अत एव भाषित मत्र महाभाष्ये "अनुशोणं पाटलीपुत्रम् (२ अ० १ पा० २ आ०)"–इति ; न त्वनुगङ्गम्। ततश्च वायुपुराणमुद्राराक्षसादिवर्णितपाटलीपुत्रात् प्राचीनम् महाभाष्यीयं पाटलीपुत्र मिति स्पष्टम्। तदेवं पाटलीपुत्र-स्यादिमावस्थाया मेवेदं भाष्यं प्रणीत मिति यस्या मेव शताब्द्यां शाक्यबुद्धो निर्वाणं गतः, तच्छताब्द्या मेवैष पतञ्जलिः सञ्जात इत्यपि वक्तुं शक्नुयामेव।

वस्तुतोऽयं भाष्यकारः, शाक्यमुनेर्बुद्धात् न बह्वर्वाचीनः ; जीवति हि पतञ्जलौ नाभवत् शाक्यमतप्रचारः समन्तात् ; सुप्रचरिते हि तत्र बौद्धसम्मतो निर्वाणार्थोऽपि कथं न ज्ञात आसीत् पतञ्जलेः ? ज्ञाते च तत्र, "निर्वाणोऽवाते (पा० ८. २. ५०.)"–इति सूत्रभाष्ये तद्विषयकविचारोऽपि कथं नाकारि तेन ? सति हि तदानीं शाक्यमतप्रचारप्राबल्येऽवश्य मेव तत्र तद्विषयकोऽपि विचारो लोक्येतैव। तादृशप्राबल्याभावस्य चाल्पदिनप्रसरतैव निदान मनुमीयते। तदेवं कालाशोककृतात् द्वितीय-महासङ्गमात् पुरैवेदं महाभाष्यं प्रकाशित मित्यप्युक्तं न दोषाय। स च बौद्धानां द्वितीय-महासङ्गमो नूनं ख्रीष्टजन्मतः चतुःशताब्द्या अपि प्रागभूदिति च महावंशग्रन्थीयद्वादशपरिच्छेदालोचनात् निर्णीत मेव *। सिद्ध मित्थं ख्रीष्टजन्मतो ऽन्यूनसार्द्धचतुःशताब्दीपूर्वम् (४५० ख्री० पू०) कलेश्च सप्तविंशशताब्द्यां प्रणीत मिदं पातञ्जलं महाभाष्य मिति॥

अथ ये चात्र वादिनो विप्रवदन्ते, तानपीह किञ्चित् प्रतिबोधयामः स्वोपलब्ध्यनुसारतः ; न चेहास्माकं हठकारिता जिगीषा वा।

---

* TURNER'S 'महावंश' P. 71.

अत्र केचिदाहुः।— (क) "सभाराजाऽमनुष्यपूर्वा (पा० २. ४. २३)"-इति-सूत्रीयभाष्ये "तद्विशेषणानाञ्च न भवति। पुष्यमित्रसभा ; चन्द्रगुप्तसभा"-इत्युक्तं यतो लभ्यते, ततो गम्यत एवैतत्,— मगधराजविशेषः पुष्यमित्रः, तद्बहुपूर्वभवश्चन्द्रगुप्त-श्चेत्येतावपि राजानौ पतञ्जलेर्विज्ञातावेवेति तदेतस्य चन्द्रगुप्त-परभवत्वविचारस्तु दूरे आस्ताम्, तद्बहुपरजात् पुष्यमित्रा-दप्यवरजत्वं सम्पद्यत एवेति। अत्र वदामः ;— पुष्यमित्रराज्यन्तु (खी० पू० १७८-१४२) द्विचत्वारिंशदधिकशतवर्षपूर्वं वृत्तं खीष्ट-जन्मत इति तैरेव निरूपितम् * ; अभिमन्युराजाज्ञयैव लोपदशा-ग्रस्तं भाष्यं पुनरुज्जीवितं चन्द्राचार्यादिभिरिति च सर्ववादिसम्म-तम् ; तस्याभिमन्योः राज्यकालश्च खीष्टजन्मतोऽष्टाधिकशतवर्ष-पूर्वमित्यपि बोथ्लिङ्गादिसम्मत्या निरूपितमेव (६५ पृ०)। तत् कथयन्तु भवन्त एव,— न्यूनाधिकचतुस्त्रिंशदब्देष्वेव किमेताद्दशस्य महाग्रन्थस्य तदानीन्तनीये कान्तारपूर्णे भारते आर्यावर्त्तीयप्रदेशात् दाक्षिणात्यं यावत् सुप्रचलनं कालाल्लोपदशा-ग्रस्तत्वञ्च सम्भवेत् किमु ? येषां सम्भवेत् सम्भवतु नाम ! अस्मा-कन्तु नायं विश्वासविषयः। अस्मन्मते तु चन्द्रगुप्तः पुष्यमित्रश्चेमा-वुभावेव ताद्दशनामराजानौ भाष्यकारेण कल्पितौ ; सम्यगेवैवं हि देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रादयो बहव एव व्यक्तयो वैयाकरणादिभिः कल्पिताः। महाभाष्ये इहैव च तथाविधं नामकरणं स्वस्य पुत्रस्य कृतं तदुत्तरं तत्तत्प्रियेति च सम्भवपरमेव। अन्यथा हि 'चन्द्र-गुप्तसभा'-इति प्रथमं प्रत्युदाहृत्यैव तत उच्येत पुष्यमित्रसभेति,

---

* Wilson's VISHNUPURANA, Vol. IV. 190.

तयोस्तथैवपौर्वापर्य्यात् * ; न हि प्रसिद्धपौर्वापर्यक्रमोल्लङ्घन मुचितं तादृशस्याशेषशेमुषीसम्पन्नस्य महाभाष्यकारस्येति। किञ्च चन्द्रगुप्तकाले तु पाटलीपुत्रं नगर मनुगङ्ग मेव वर्णितं मुद्राराक्षसादौ (७२ पृ०), ततोऽद्यापि तथैव; तदद्य विचार्यता मिद मपि, — "यदि नाम चन्द्रगुप्तराज्यकाले पुष्यमित्रराज्यकाले वा महाभाष्यं प्रणीतं स्यात्, तर्हि कथन्नाम तत्र "अनुशोणं पाटलीपुत्रम्"-इति (७२ पृ०) भाष्येतेति ? अस्मन्मते तु चन्द्रगुप्तराज्यकालात्पूर्वमासीदेव पाटलीपुत्र मनुशोण मित्युक्त मतो युक्ततरं चैतत् चन्द्रगुप्तादपि प्राचीनत्वं भगवतः पतञ्जलेः किमु पुष्यमित्रादिति।

(ख) यदप्युच्यते "वर्त्तमाने लट् (पा० ३. २. १२३.)"-इति-सूत्रीयभाष्ये "इह पुष्यमित्रं याजयामः"-इत्युत्तमपुरुषप्रयोगात् पतञ्जलेः पुष्यमित्रार्त्विज्य मपि स्फुटम्, तदलं तत्कालिकत्वातत्कालिकत्वविचारेणेतीति। तदपि न विचारसहम्। यद्येव मुत्तमप्रयोगदर्शनादेव तस्य याजकत्व मङ्गीक्रियेत, तर्हि तत्रैव 'इह वसामः'-इतिप्रयोगदर्शनात् तस्य पाटलीपुत्रवासित्व मप्यङ्गीकरणीयं भवेत्। न च पुष्यमित्रयामानुरोधेनैव तदानीं तस्य तत्र वासस्थासीदेवेतीष्ट मेवेति वाच्यम्; सति हि तस्य तादृशवक्तव्याभिमतं तिष्ठाम इत्येव मेव क्रिया प्रयुज्येत, न तु वसाम इति; गोनर्द्दवासित्वात्तस्य। किञ्च तत्रैव "इहाधीमहे"-इत्यप्युक्त मस्ति; तत् किं तदानी मपि पतञ्जलिः तत्र पाटलीपुत्रेऽध्ययनार्थं स्थितः ? गुरुमुखादर्थग्रहण मेव ह्यध्ययन मार्याचार्यसम्मतम्;

* S. W. Jone's 'Chronology of the Hindus' in Asiatic Dissertation Vol. I. p. 315; and Asiatic Researches, Vol. IX. p. 96.

मत् तदानीं तत्र पतञ्जलेर्न कथ मपि सम्भाव्यते केनचिदपि; तथाचावश्य मेव वक्तव्यम्,— एवमादिषूत्तमवत्प्रयोगदर्शनं न तु पतञ्जलेः स्वस्य तद्ग्रामपाश्रयत्वं गमयति; अपि तु वैयाकरणाना मुदाहरणप्रत्युदाहरणप्रदर्शनार्थेवं प्रयोगास्त्ववश्य मेव कल्पनीयाः सदैवेति। तदेवं यथैवोक्तम् "इह वसामः"-इति, यथैव च "इह अधीमहे"-इति, तथैव "इह पुष्यमित्रं याजयामः"-इति च; न च तेभ्यः किं मप्यैतिहासिकं तथ्यं लभ्य मस्ति। वस्तुतः पाटलीपुत्रः पतञ्जलिना दृष्ट इति तु खलु वक्तुं शक्यते, परं पाटलीपुत्रस्थ एवेदं भाष्यं व्यरचयदिति तु न कदापि वक्तुं युज्यते। अथैतच्च भाषितं तेनैव— "यया देवदत्त इह भूत्वा पाटलीपुत्रे भवति, सा नूनं क्रिया (१ अ० ३ पा० १ आ०)"-इति, पुनस्तत्रैव किञ्चिदग्रे-"स इहस्थः पाटलीपुत्रस्थं देवदत्त मुपदिशति,—अङ्गदी कुण्डली व्यूढोरस्को वृत्तबाहुर्लोहिताक्षस्तुङ्गनासिको विचित्राभरण ईदृशो देवदत्त इति (१अ० ३पा० १आ०)"-इति च; एवमादिप्रयोगदर्शनाच्च कः खलु प्रज्ञावान् मनसापि शङ्कितुं समर्थः पाटलीपुत्रनगरे स्थित एव पतञ्जलिः प्रणिनायैतद्भाष्य मिति। किञ्च प्रदर्शितयोरुदाहरणयोर्यथा किल देवदत्तो भाष्यकृत्कल्पित एव जनः, ततः प्रख्यातास्याप्यपि दृश्यन्त एव बहवो देवदत्ताः; यथा च "पश्य देवदत्त कष्टं श्रितो विष्णुमित्रे गुरुकुलम् (२अ० १पा० १आ०)"इत्यत्र च देवदत्त-विष्णुमित्रौ कल्पितौ, तथैव तत्र पुष्यमित्र-चन्द्रगुप्तावित्यपीत्यत्र च नास्त्येव सन्देहलेशोऽपीति।

प्रतिपादितञ्च पुरस्तात्,— अप्रचलितमहाभारतात् पूर्वजत्वं त्वेतन्महाभाष्यस्य (५८ पृ०); तस्माद्वेतस्य खीष्टजन्मतो द्विशता-

ष्टीपूर्वोद्भूतत्वन्तु पाश्चात्त्यैरपि स्वीकार्य्यम्; महाभारतस्यास्य हि ख्रीष्टजन्मतो हिशताब्दीपूर्वप्रणीतत्वे सर्वेषा मेव तेषां मतैक्यात् *। पुष्यमित्रस्य राज्यारम्भकालस्तु तैः ख्रीष्टजन्मतः शताब्दीपूर्वं मित्येव निर्णीतम्; तथाच स्वकृतसिद्धान्तव्याकोपभियापि तेषां स्वीकार्य्यं मेवास्य पतञ्जलेः तत्पुष्यमित्रतोऽतिपूर्वजत्वम्, तथा तादृशोदाहरणे श्रुतस्य तस्य कल्पितव्यक्तित्वञ्च। स्वीकृते त्वेवं तत्तुल्यतया 'चन्द्रगुप्तसभा'–इत्यत्र चोदाहरणे चन्द्रगुप्तेत्याख्यव्यक्तेरपि भाष्यकृत्स्वकपोलकल्पितत्वं ध्रुवच मेवेत्यल मतिजल्पनेनेति।

(ग) अस्ति चैकं सूत्रम्— "अनद्यतने लङ् (पा० ३.२. १११.)" –इति। तद्भाष्ये च वार्त्तिकोदाहरणतया द्वे वाक्येऽवलोक्येते, — "अरुणद् यवनः साकेतम्, अरुणद् यवनो माध्यमिकान्"– इति। अत्र कश्चित् धीमान् माध्यमिकानिति नागार्ज्जुनमतानुगतबौद्धसम्प्रदायविशेषस्थितानेव मत्वा पतञ्जलिकालनिर्णये यतितवान्, तदपि भ्रमसङ्कुल मिवैवाभाति; राजतरङ्गिणी-पर्यालोचनया हि स्फुट मेवावगम्यते नागार्जुनोऽसावभिमन्युसमकालिक एवेति। तथाहि (१. १७४—१७८.)—

"अथ निष्कण्टको राजा कण्टकोत्साग्रहारदः।
आबीर्ब्भूवाभिमन्युः शतमन्युरिवापरः।
स्वनामाङ्कप्रशाङ्काङ्कशेखरं विरचय्य सः।
परार्द्ध्यविभवं श्रीमानभिमन्युपुरं व्यधात्।
चन्द्राचार्य्यादिभिः ०—० व्याकरणं कृतम्।
तस्मिन्नवसरे बौद्धा देशे प्रबलतां ययुः।
नागार्जुनेन सुधिया बोधिसत्त्वेन पालिताः।

* W. W. Hunter's 'Brief History of the Indian People', p. 59.

ते वादिनः पराजित्य वादेन निखिलान् बुधान् ।
क्रियां नीलपुराणोक्तां मच्छिन्दन्नागमद्विषः”–इति ।

अभिमन्युसमये एव च चन्द्राचार्यादिभिर्बह्वन्वेषणतो ह्येकं महाभाष्यपुस्तकं दाक्षिणात्यादानीत मिति तु सर्ववादिसम्मत मवेत्युक्तम् (६४ पृ॰) । तत्कथ मभिमन्युतो बह्वग्रजस्य पतञ्जलेः किलाभिमन्युसमकालोत्पन्नमाध्यमिकज्ञानसम्भवो यतश्च तादृशानां माध्यमिकाना मवरोधदर्शन मपि तस्य सम्भाव्येत नःमेति सुधीभिरेव विभाव्यताम् ।

अस्मन्मते त्विह भाष्ये माध्यमिकशब्दात् मध्यदेशप्रभवा एव ग्रहणीयाः । मध्यदेशस्तु मन्वादौ परिभाषित एव,—

“हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत् प्राग् विनशनादपि ।
प्रत्यगेवप्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्त्तितः (२. २१.)”–इति ।

पातञ्जलेश्चैतन्मनूत्तरभवत्वं पुर एव प्रतिपादितम् (६१ पृ०); तथाचेतन्मनूक्तमध्यमदेशभवाना मेव माध्यमिकत्वं तदभिमतं सम्भाव्यते । बृहत्संहितायाः समालोचनाच्च मध्यदेशजनामपरतयापि भवन्ति माध्यमिका इति बुध्यते । तथाहि—

“भद्रारिमेदमाण्डव्यसाल्वनीपोज्जिहानसङ्ख्याताः ।
मरुवत्सघोषयामुनसारस्वतमाध्यमिकाः (१४. २.)”–इति ।

वस्तुतो यवनावरोधानुसारत एव भाष्यकालनिर्णयस्तु सर्वथा असम्भव एव; भारते हि चिरादेव विद्यन्ते यवनोत्पाताः । महाभारतपाठादवगम्यत एव यौधिष्ठिरीयेऽपि काले क्वचित्क्वचित् यवनप्राबल्यसंवादः, हरिवंशपाठात् जरासिन्धुकालेऽपि यवनराजस्य कालयवनाभिधस्यातिबलत्वं विज्ञायत एव (हरि॰ वि॰ प॰ १०९—११४ अ०) । एव मन्यत्रान्यत्रापि भारते यवनो-

त्यातद्दत्तान्ता बहव एव वर्णिता दृश्यन्ते ; तत्र ग्रीकभूपत्यादीना मपीह पदार्पण मसङ्गदेवाभूत्। तदेवं यवनावरोधानुसारतो भाष्यरचनाकालनिर्णये प्रवर्त्तनं नूनं दैवविड़म्बन मिति न तदा- लोचनेऽप्यस्मन्मति: प्रसरतीति दिक्।

(घ) यश्च कश्चित् "तथाच सूत्र्यते हि भगवता पिङ्गलेन पाणिन्यनुजेन"-इति षड्गुरुशिष्योक्तं दृष्ट्वैव पाणिनिसमकालि- कत्वं पतञ्जले: स्वीकर्त्तु मिष्टे, पतञ्जले: पिङ्गल इति नामा- न्तरश्रवणात्। तस्य खल्वनुत्तमधिय: शंसावादा: कथन्नु सम्भ- वेयुरेकमुखेन ? यतोऽनुद्भूतपूर्व मेवैतत्तेन निर्णीतं हिमवद्- विन्ध्ययोर्मिलन मिवातीव चित्रम् ! पाणिनि-पतञ्जल्यो: प्रायोऽष्टा- दशशताब्दान्तरितत्वावगमात्। अत एव भगवता पतञ्जलिना क्वचित् क्वचित् पाणिनि-काले व्यवहृतं लौकिकं किञ्चिद् बोध- यितुं 'पुराकल्पे'-इति तदुल्लेख: कृत:। तथाहि— "पुराकल्पे एतदासीत् ०—० शब्दा उपदिश्यन्ते ०—० एवं विप्रतिपन्नबुद्धि- भ्योऽध्येतृभ्य आचार्य इदं शास्त्र मन्वाचष्टे (१अ० १पा० १आ०)" -इति, "पुराकल्पे एतदासीत्— षोड़शभाषा: कार्षापणं षोड़शपलाश्च माषशंवद्य: (१ अ० २ पा० ३ आ०)"-इति चैवमादि। यद्यपि पाणिन्यनुजश्च पिङ्गल:, महाभाष्य- कारस्य च नामान्तरं पिङ्गल इति भवितु मर्हतीति सत्यम्; पर मनयोर्न चैक्यं स्वीकुर्मो वयम्; अपि तु बहुभिन्नकालि- कत्व मेव। वस्तुतोऽङ्गवर्णानुसारत एव कृष्ण-पिङ्गल-गौर-श्यामेति नामानि तदानी माख्यातानि भवन्ति स्म। छान्दोग्येऽपि श्रूयते चैकत्र पिङ्गल:। तथाहि— "अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ता: पिङ्गलस्याणिम्नस्तिष्ठन्ति (८. ६. १.)"-इत्यादि। न चात्रापि

पिङ्गलनाम्नः पाणिन्यनुजस्यान्यस्य वा कस्यचित् मते इत्येव मर्थो गम्यते ; 'शुक्लस्य'-इत्यादेः, 'आदित्यः पिङ्गलः'-इत्यादेश्चोत्तरत्र तत्रैव श्रवणात्, छान्दोग्यस्य तस्य पाणिनिपूर्वजत्वावधारणाच्च ; दृश्यते हि छान्दोग्ये ऽनेकत्र शौनकः कापेयः (पा० ४. ३. ५, ६, ७.), प्रत्युदाहरणञ्च तदेव पद मनुभूयते "कपिबोधादाङ्गिरसे (४. १. १०७.)"-इति पाणिनिसूत्रस्येतीह दिक्।

(ङ) अपि दृश्यते चात्र महाभाष्ये (पा० ४. २. ६०.) आख्यायिकात्वेन वासवदत्ताया ग्रहणम्। "आख्यायिका— वासवदत्तिकः"-इति। सुबन्धुकृतैवाख्यायिका सेति प्रसिद्धा स च सुबन्धुकविः रामायणस्य, महाभारतस्य, तत्परिशिष्टरूपस्य हरिवंशस्य, विक्रमादित्यस्य च परभव एव। तथाहि— "रामायणेनेव सुन्दरकाण्डचारुणा"-इति, 'भारतेनेव सुपर्वणा'-इति 'हरिवंशैरिव पुष्करप्रादुर्भावरमणीयैः'-इति, 'सा रसवत्ता विहता नवका विलसन्ति चरति नो कं कः। सरसीव कीर्तिशेषं गतवति भुवि विक्रमादित्ये"-इति च। तदेव मस्य ।ह महाभाष्यस्य वासवदत्ता-परभवत्वस्वीकारपूर्वकं रामायणादिपरभवत्व मपि मन्तव्य मित्येव मपि कश्चित् शङ्कितु मुत्सहेतैव। पर मवश्यं तस्येमानि च त्रीणि वितर्क्याणि भवेयुः,— यदि हि स्वर्गते च विक्रमादित्ये स्थितस्य सुबन्धोः समनन्तर मेव प्रणीतं स्यात् पातञ्जलं नाम महाभाष्यम्, तर्हि काश्मीरराजाभिमन्युसमये विक्रमादित्यजन्मतो बहुपूर्व मपि चन्द्राचार्यादिभिः कथं तद्भाष्यपुस्तक मवाप्त मिति प्रथमम्। सर्वैरेव पुरातत्त्वानुसन्धित्सुभिर्महाभाष्यस्यास्य खीष्टजन्मपूर्वप्रणीतत्व मेक-

वाक्यतो निर्णीत मेव ; स सर्वसिद्धान्तोऽपि कथं न व्याकुप्येतै-वेति द्वितीयम्। अपि यदि हि नाम महाभाष्यकारः खल्वि-दानीं प्रचलितान्महाभारतादपि परभवः स्यात् , तर्हि महाभाष्ये-ऽत्र प्रदर्शितं द्यवकुमार्य्युपाख्यानं (५८ पृ०) प्रचलितमहाभारती-यानुरूप मेव कथं न दृश्येतेति तृतीयम्।

अस्मन्मते तु कालान्नष्टाक्षरताङ्कते तन्महाभाष्यपुस्तके सुबन्धुपरज एव कश्चित् तत्र 'वासवदत्तिकः' प्रभृत्यभिनिवेश्य तस्य नष्टाक्षरत्व मुद्दधारेति। अत एव प्रवादोऽपि 'यत्र लालायितः फणी''-इति।

महाभाष्यकृतो भगवतः पतञ्जलेः सुबन्ध्वादिबहुपूर्वभवत्वे , अपरा चैषोपपत्तिः समालोच्या ,— यो हि नाम वासवदत्ता-कृतः सुबन्धोरप्युत्तरभवः , तेन चावश्यं कालिदासस्य कवेरप्यु-त्तरभवेन भवितव्यम् ; स्वीकृते च तथा कालिदासकृतान् प्रयो-गानप्यवेक्ष्यावश्यं तत्र भाष्ये तद्वैवेष्टयः प्रणीता दृश्येरन् ; न च तथा दृश्यन्ते , नापि तेषु भाष्यकृता कश्चन विचारः कृत इति पश्यामः ; प्रत्युत सिद्धान्तकौमुद्यादौ तादृशप्रयोगाना मप-प्रयोगत्व मेव निर्णीत मवलोक्यते। तथाहि— 'अवेहि-इति वृद्धि-रसाधुरेव'-इति (सि०कौ०अ०पु०) ; किञ्च— 'कथन्तर्हि शार्वरस्य तमसो निषिद्धये इति कालिदासः , अनुदितौषसरागा इति भारविः , समानकालीनम् , प्राक्कालीनम् ,-इत्यादि च ? अप-भ्रंशा एवैते इति प्रामाणिकाः'-इति (तद्धि० शे०)। अपर मप्यत्रेदं विवेच्यम् ,— महाभाष्यप्रयुक्तानां पाणिन्यादिविरुद्धाना मपि प्रयोगानां साधुत्वं मन्यते ; कालिदासादीनां तु तत्पूर्वजत्वे तत्तत्प्रयुक्तानां कथ मुच्यतेऽसाधुत्व मिति ? यथा दृश्यत एव हि पाणिनीयधातुपाठविरुद्धः प्रयोगोऽसौ भाष्यकारस्य— "आदित्य-

श्चाभिप्राये सज्जते"–इति (३अ० १पा० २आ०)। न चेदृश-प्रयोगस्यासाधुत्व माशङ्कित मपि केनचित्; प्रत्युताह हि कैयटः —"सज्जते इति, भाष्यकारवचनादात्मनेपदम्"–इति। तत उत्तर मिदानीं तु भागवतादावपि बहुत्रैव प्रयुक्तं दृश्यते 'सज्जते' –इति। तद्यथा— "प्रायेण सज्जते भ्रान्त्या पेशलेषु च वाग्मिषु" –इति भाग० पु० ४. १८. २५.। महाभारतीयभीष्मपर्वान्तर्गत-गीतापर्वान्तिमाध्यायीयसप्तदशश्लोकव्याख्यानावसरे श्रीधरस्वामि-नापि प्रयुक्तम् "यस्य बुद्धिर्न लिप्यते, इष्टानिष्टबुद्ध्या कर्मसु न सज्जते"–इति। ततो वय मपि तथा प्रयोक्तुं सदैव सज्जामहे एव। एवं "भाष्यकारस्तु त्वकत्पितृको मकत्पितृक इति रूपे इष्टापत्तिं कृत्वेदं सूत्रं प्रत्याचख्यौ"–इत्येवमादयश्चोक्ता दीक्षिता-दिभिः (वै० सि० कौ० अ० पु०)। अहो मतप्राबल्यं तस्य भगवतो व्याकरणेषु! अस्ति सूत्रं पाणिनीयम्— "अवाद् ग्रः (१. ३. ५१.)"–इति, एतेन पाणिनिमते ऽनुभूयत एव 'अव-गृणाते'–इत्येवमादीना मपि प्रयोगानां साधुत्वम्; पर मत्र भाष्यकृता "गृणातिस्त्ववपूर्वो न प्रयुज्यत एव"–इत्युक्तम्; एतस्मा-देव शासनाद्य 'अवगृणाते'–इत्येवमादीन् प्रयोक्तुं न क्षमते कश्चिदपि। तदेवं कालिदासादीना मपप्रयोगानवेक्ष्य तेषां साधु-त्वाख्यापनाय पातञ्जले महाभाष्ये कस्याप्येकस्य यत्नस्यानुपला-भात्, पाणिन्यादिमतविरुद्धाना मपि भाष्योक्तानां प्रयोगानां शिष्टगृहीतत्वोपलाभात्, पाणिनिमतसिद्धाना मपि प्रयोगाणां पतञ्जलिवारितानां व्यवहारादर्शनाच्चावश्य मेव महाभाष्यकारस्य भगवतः पतञ्जलेः कालिदासादितो बहुप्राचीनत्वं मन्तव्य मिति किं तस्य शुङ्गस्थपूर्वजत्वविचारेणेत्यलम्।

अथ पतञ्जलिविषये ऽपर मपि किञ्चिद् समालोचयितव्य मस्ति, तदिदम्— 'अय मेव पतञ्जलिः वैद्यशास्त्रप्रणेतापि, योगशास्त्रप्रणेतापि'–इत्येव मस्ति प्रवादः; वयन्त्वत्र नामैक्य मेव वीज मनुगच्छामो नान्यत् किञ्चनेति।

"योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य तु वैद्यकेन।

योऽपाकरोत् तं प्रवरं मुनीनां पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि"

–इत्येष श्लोकोऽपि नूनं प्रणीतो नामैक्यहेतुक एवेति।

यत्तु चेत, वैद्यशास्त्रेऽप्यासीदस्य महाभाष्यकारस्यावगम इति तु प्रतीयत एव; भाष्ये बहुत्र तथाविधप्रयोगदर्शनात्। तद्यथा— "वातिकम्, पैत्तिकम्, श्लैष्मिकम् ०—० सान्निपातिकम् (५अ० १ पा० १ आ०)"–इति, "दधित्रपुसम्प्रत्यक्षो ज्वरः ०—०। नड्वलोदकं पादरोगः ०—०। आयुर्घृतम् ०—०। (६अ० १पा० २आ०)"–इति, "घृतभोजन मारोग्यस्यादिः (६ अ० ४पा० ४ आ०)"–इत्यादि चेति। अत्र ब्रूमः,— न हि वैद्यकशब्दादि-विज्ञत्वेनैव वैद्यकसूत्रकर्तृत्व मुपपद्यते, अपि चेत एव यदि कश्चित् तस्य वैद्यकभाष्यविशेषकर्तृतां च स्वीकर्तु मुत्सहेत, स्वीकरोतु नाम, तत्र नो न क्षतिः। एवं योगशास्त्रीयमूल-सूत्रकर्तृत्व मप्यस्य नैव स्वीकार्यम्; नापि ह्यत्र क्वापि योग-विषयकोदाहरणानि दृश्यन्ते, येन चास्य योगशास्त्रज्ञत्वस्यापि परिचय उपलभ्येतेति।

एवं षड्गुरुशिष्यलेखोऽपि नामविभ्रममूलक एव। इन्त यदा नु तेनालेखि— "यत्प्रणीतानि वाक्यानि भगवांस्तु पतञ्जलिः।

व्याख्यायोद्घाटनीयेन महाभाष्येण हर्षितः।

योगाचार्यः स्वयं कर्ता योगशास्त्रनिदानयोः"–इति (प०भा०),

तदेतन्न स्मृतं किमस्ति व्यासकृतं भाष्यं तस्य योगशास्त्रस्येति ? पाणिनिसूत्राणां भाष्यस्य कर्तुः पतञ्जलेः पाणिनिपरभवत्वे काऽस्ति वक्तव्यता !— "पाराशर्यशिलालिभ्याम् (पा० ४. ३. ११०.)"– इति सूत्रदर्शनात् पाणिनेश्च पारशर्यव्यासपरजत्वं व्यज्यत एव । तदत्र कथयतु नाम नामैक्यश्रवणादेव व्यक्त्यभिन्नवादी भवान् योगशास्त्रं खलु पाणिनिपरभवश्चेत् कथं तद्भाष्यकारत्व मुपपद्येत तत्पूर्वजस्य तस्य व्यासस्येति ?

अस्मन्मये तु ,— योगशास्त्रस्य पातञ्जलस्य भाष्यकारो व्यासः, भिक्षुसूत्रकृतो व्यासाद् विभिन्नो बहुपरभवश्चेति ; "भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात् (पात० ३. २४.)"–इति सूत्रीयभाष्येऽनतिप्राचीनपुराणादिसम्मतभुवनवर्णनदर्शनात् तस्य अद्यप्रचलितमहाभारतकारादेरिवानतिप्राचीनत्वावगतेः , लिपेरार्षत्वानवगमादिभ्यश्च । एवं बभूव च कश्चिदपरः पतञ्जलिर्योगसूत्रकृत् दर्शनशास्त्राविर्भावकालिकः , पाणिनितोऽपि प्राचीनः । तथाच पातञ्जलं नाम योगशास्त्रं पाणिनितो बहु प्रागेव प्रणीतम् ; प्राचीनतमे भिक्षुसूत्रेऽपि "एतेन योगः प्रत्युक्तः (२. १. ३.)"–इत्येवमादिदर्शनात् । अत एव सम्पृचानुरुधा० (३. २. १४२.)"–इति पाणिनीयसूत्रेण पातञ्जलशास्त्रविहितयोगाभ्यासकारिण्येवार्थे साध्यते 'योगी'-पदम् ; न हि पातञ्जलात् पुरातनं किमप्यस्ति आसीद्वा योगशास्त्रम् । अत एव व्यक्तिविशेषनामत्वादव्युत्पन्नप्रातिपदिकमिति पाणिनिना उपेक्षितस्यापि पतञ्जलिशब्दस्य कात्यायनकृतेन "शकन्ध्वादिषु पररूपम् (पा० ६. १. ८४.)"–इति वार्त्तिकेन व्युत्पादनं सङ्गच्छते ; न हि परजस्य पतञ्जलेर्नाम तत्पूर्वजस्य कात्यायनस्य सम्भवेन्नामेति । गणपाठोऽपि पाणिने-

रिति ध्वनितं पूर्वापरेति (पा० २. १. ५८.) सूत्रभाष्ये। अपि वा येन केन चित् कृतः स्यात् गणपाठः, पर मस्मान्महाभाष्यकारात् प्राचीनतरेणैव केनचित् कृत एवेत्यत्र तु नैवास्ति संशयः; तत एवोक्तम्— "सिद्धन्तु रौढ्यादिषूपसङ्ख्यानात्। ०-०। के पुनरौढ्यादयः? ये क्रौड्यादयः (पा० ४. १. ७९ सू० भा०)"-इत्येवमादि।

आदिमीमांसाचार्यात् काशकृत्स्नेराप्ययं परभव एव, इहापि नास्ति संशयः। अत एवोक्त मिह—"काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी (४अ० १अ० १आ० पुनः ३पा० २आ०)"-इति। इह प्रोक्तत्वोल्लेखदर्शनादस्य च काशकृत्स्नेः पाणिनितो बहु पूर्वजत्व मपि ध्वन्यते; तत्पूर्वजस्यैव हि तेन प्रोक्तत्वेन ग्रहणोपदेशात्। अद्यप्रचलितमीमांसाशास्त्रसूत्राणां कर्त्ता खलु जैमिनिस्तु स्यात् पाणिनिसमकालिकः; व्यासशिष्यत्वात्, वैशम्पायनादिवत्। अतो जैमिनेश्चार्वाचीनोऽयं पतञ्जलिरिति च सुवचम्।

वेदान्तसूत्राणां प्रणेतुर्व्यासाचार्यं परभवः। यदस्यैतत् सूत्रं पाणिनीयम्— "पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः (४. ३. ११०)" -इति, अत्र पाराशर्यशब्देन वेदान्तसूत्रकृतो व्यासस्यैव बोधात्; अद्य वेदान्तेतिप्रसिद्धाना मेव हि सूत्राणां पाणिनिकाले भिक्षुसूत्रेति व्यपदेश आसीत्, न चान्यत् किञ्चन भिक्षुसूत्रं नामेति। अत एव वेदान्तसूत्रभाष्यवार्त्तिककृत् बालकृष्णानन्दोऽपि सर्वेष्वधिकरणेषु भिक्षुसूत्रकृत मित्याद्युक्त्या पाराशर्यं व्यास मेव प्रणनाम विविधप्रकारेण वर्णयन्। तथाहि, आत्माधिकरणभाष्यवार्त्तिकारम्भे (सू० ४. १. २.)—

"पाराशर्यः प्रथयतु परं भाव मव्याहतं स्वम्,

सूत्रे स्वीये सकलविदुषां मोदमूलस्वभावम् ।
शिष्यैर्विश्वैरपि परिवृतः पैलपूर्वैः प्रतीतैः,
आचूडं मे सजलजलदाकारदायादमूर्त्तिः"–इति ।

तथाऽध्यत्त्वाधिकरणभाष्यवार्त्तिकारम्भे च (सू० ४. २. ३) —

"भिक्षुयोगकृतं व्यासं शङ्करञ्च गुरुं परम् ।
स्मृत्वा व्याकुर्महेऽध्यक्षसूत्रभाष्यस्य वार्त्तिकम्"–इति ।

एवञ्च यान्यखिलसूत्राणि भिक्षुसूत्राणीति पाणिनिकाले प्रथितानि, तान्येवेदानीं ब्रह्मसूत्राणीति वेदान्तसूत्राणीति च कथ्यन्त इति स्फुटम् । सङ्ग्रहकारस्तु व्याडिः पतञ्जलेरस्मात् पूर्वतन इति तु "सङ्ग्रहेऽस्त मुपागते (६४ पृ०)"–इति वाक्यपदीयवचनादिभ्यश्च सिद्ध मेव; तस्मिन् व्याडिकालेऽप्यस्य वेदान्तदर्शनस्य ब्रह्मविद्येति प्रसिद्धिरासीत् । तथाहि विकृतिवल्ल्यारम्भे श्लोकित मेतत् स्वय मेव व्याडिना,— "ब्रह्मविद्यागुरुं श्रेष्ठं भारद्वाजं बृहस्पतिम् (१. ३.)"–इति । तदेतस्य ग्रन्थस्य पातञ्जलात् प्राक्तनत्वस्य तु का कथा ? व्याडितः, पाणिनितश्चापि प्राक्तनत्व मेवेति ।

न्यायवैशेषिककाराभ्या मप्ययं पतञ्जलिःपरभव एव । दृश्यत एव हि नैयायिकाद्यनुमानप्रणाल्यादिकं तत्कृते महाभाष्ये । तथाहि— "धूमं दृष्ट्वा अग्निरत्रेति गम्यते (२अ० १पा० १आ०)" –इत्यादि । वैशेषिक-न्यायकारयोः कणभक्षाक्षचरणयोश्च वेदान्तसूत्रकार-पाराशर्य-समकालिकत्वञ्चैवानुपदं प्रतिपादयिष्यामः ।

साङ्ख्याचार्यात् कपिलाच्चायं परभवः । अत एवात्रोक्तं गम्यते कापिलमतम्— "अथवा भवति वै कश्चित् जाग्रदपि वर्त्तमानं कालं नोपलभते । तद्यथा । वैयाकरणानां शाकटायनः

रथमार्ग आसीनः शकटसार्थं यान्तं नोपलेभे। किं पुनः कारणं जाग्रदपि वर्त्तमानं कालं नोपलभते? मनसा संयुक्तानीन्द्रियाण्युपलब्धौ कारणानि भवन्ति, मनसोऽसान्निध्यात् (३ अ० २पा० २आ०)"–इति। अपरत्र चैवम् "षड्भिः प्रकारैः सतां भावाना मनुपलब्धिर्भवति। अतिसन्निकर्षात्, अतिविप्रकर्षात्, मूर्त्यन्तरव्यवधानात्, तमसावृतत्वात्, इन्द्रियदौर्बल्यात्, अतिप्रमादादिति (४ अ० १ पा० १ आ०)"–इति। तदेव मादीनां दर्शनात् कापिलशास्त्रप्रचारात्परभवत्वं चास्य पतञ्जलेः सुव्यक्तम्। अपि वास्य कपिलपरभवत्वविचारस्तु दूरे आस्ताम्, तत्सम्प्रदायीयद्वितीयपुरुषादासुरेश्चायं पतञ्जलिर्बहर्वाचीन एव; एतत्पूर्वजेनापि हि वार्त्तिककारेण कात्यायनेन "आसुरेरुपसङ्ख्यानम् (पा० ४. १. २८.)"–इत्युक्तत्वात्। आसुरिर्हि साङ्ख्याचार्येषु द्वितीय इति दृश्यते। तथाह्युक्त मीश्वरकृष्णेन— "पुरुषार्थज्ञान मिदं गुह्यं परमर्षिणा समाख्यातम्।०—०। एतत् पवित्र मग्र्यं मुनिरासुरये ऽनुकम्पया प्रददौ (सा० त० कौ० ६८, ७०)"–इति। 'परमर्षिणा कपिलेन'–इति च तत्र वाचस्पतिमिश्रकृता टीका। प्रवचनभाष्येऽप्युक्तम्— "आदिविद्वान् निर्माणचित्त मधिष्ठाय कारुण्याद् भगवान् परमर्षिरासुरये जिज्ञासमानाय तन्त्रं प्रोवाच (१. २५.)"–इति।

पाशुपतदर्शनकाराच्चासौ भाष्यकारः कनीयान्। अत एव तत्कृतेऽत्र महाभाष्ये दृश्यते— "शिवभागवतः (५ अ० २ पा० १ आ०)"–इति पदम्। "भगवान् भक्तिरस्य भागवतः, शिवस्य भागवतः इति षष्ठीसमासः"–इति च तत्र व्याख्यातं कैयटेन। एव मिह "शौर्यभगवता उक्तम् (८अ० २पा० २आ०)"–इति

दर्शनाच्चावगम्यतेऽस्य पतञ्जलेः सौरसम्प्रदायारम्भाच्च परभवत्व मेव ; सौर-सौर्ययोर्न ह्येव भेदः। वस्तुतः सौरसम्प्रदायः खलु शैवसम्प्रदायादपि बहुपुरातन एवेति प्रामाणिकाः।

चार्वाकादिनास्तिकदर्शनशास्त्राणि तु बहुपुरातनान्येव न वेत्यत्र स्यात् विचार्यम्, परं नास्तिकभावः खलु पाणिनिकालेऽपि स्थित एव। अत एव स हि सूत्रयामास— "अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः (४. ४. ६०.)"-इति। मनुसंहितायां मपि नास्तिकशासनवचनानि सन्त्येव, तानि चानुपदं प्रदर्शयिष्यामः। पतञ्जलिनापि स्वस्य नास्तिकमतज्ञता प्रकाशितैव। तथाहि— "किञ्च भोः श्लोका अपि प्रमाणम् ? किञ्चातः ? यदि प्रमाणम्, अय मपि प्रमाणं भवितु मर्हति—

"यदुदुम्बरवर्णानां घटीनां मण्डलं महत्।
पीतं न गमयेत् स्वर्गं किन्तु क्रतुगतं नयेत्'-इति।

प्रमत्तगीत एषः। भवतो यस्त्वप्रमत्तगीतः तत् प्रमाणम् (१ अ० १ पा० १ आ०)"-इति। "यदुदुम्बरेति। अयं श्लोकः सौत्रामणीयागे सुरापानस्य दुष्टत्व मुद्भावयति। प्रमत्तगीत इति। प्रमादेन विप्रतिपन्नत्वेन गीत इत्यर्थः"-इति च तत्र कैयटः। अस्मन्मते तु 'उदुम्बरवर्णानाम्' उदुम्बरकाष्ठनिर्मितानाम्, 'घटीनाम्' ग्रहेतिप्रसिद्धानां सोमपात्राणां 'यत् महत् मण्डलम्' शुक्र-मन्थ्यादिसमूह माध्वर्यवे प्रसिद्धम्, तत् 'पीतं' सत् पानकारिणं 'स्वर्गं न गमयेत्' 'किन्तु' 'क्रतुगतं नयेत्' क्रत्वनुष्ठानस्यैव पूर्णतां प्रापयेदिति तदर्थः। तदिदं श्लोकवचनं वक्तुः प्रमत्तता मेवावेदयति ; अनुष्ठान सिद्धित एव स्वर्गसिद्धेः। एवञ्चेहत्यः प्रमत्तशब्दो नास्तिकपर एव भाष्यकाराभिप्रेतः।

काश्मीरेन्द्रात् जलूकाख्याय मर्वाचीनः। यतो ह्युक्तम् "यत्तेन क्षतं न च प्रोक्तम्— वारकचं काव्यम्, जालूकाः श्लोकाः (४ अ० ३ पा० १ आ०)"-इति। एष च वररुचिः कात्यायन एव; स एव व्याकरणस्य वार्त्तिककारः; पतञ्जलेरस्य तत्परभवत्वे कोऽस्ति विचारः; परं जलूकेन राज्ञा क्षताः श्लोका अप्यस्य महाभाष्यकारस्य पतञ्जलेरासीद् विदिता इतीत्थं ततोऽपि पराचीनत्वं व्यक्तम्।

वार्त्तिककार-कात्यायनात् परभवत्वमस्याविचारित मपि सिद्ध मेव, परं ततो बहुकालकृतावरजत्व मस्येत्यपि प्रतीयत इति तु प्रदर्शनीयम्। तथाहि पठितश्चेदं वार्त्तिकम्,— 'ढ-ग्रहणे सानुबन्धस्योपसङ्ख्यानम्" (पा० ४. १. १५.)"-इति; "कथं स्त्री नाम सभायां साध्वी स्यात्"-इत्युक्ता च (४ अ० १ पा० २ आ०) खण्डितं तद्वार्त्तिकम्। "यज्ञसभायां विदुषा मेव पुरुषाणां साधुत्वाधिकारादिति भावः"-इति च तत्राह तट्टीकाकारः कैयटः। तथाचेदं सुव्यक्त मेव,— कात्यायनकाले यज्ञसभादौ स्त्रीणां गमनं न दोषावह मासीदिति तेन पठितं तथा वार्त्तिकम्; पतञ्जलिसमये तु यज्ञसभादौ स्त्रीणां गमनं दोषावह मेवेति परिहृतं तदिति। न चाल्पेनैव कालेन सामाजिकव्यवहारान्यत्वं सम्भवतीत्थं सिद्ध मेव वार्त्तिककाराद् बह्वर्वाचीनोऽयं पतञ्जलिरिति।

(मनुसंहिता) मनुसंहिता तु या खलु सूत्रनिबद्धा, सैवातिप्राचीना, मानवकल्पसूत्रादिभिः समानवयस्का, समानमाना च। महाभाष्ये (१ अ० १ पा० ७ आ०) यदुक्तं "नैव ईश्वर आज्ञापयति, नापि धर्मसूत्रकाराः पठन्ति"-इति, तस्मादृश-

मन्वाद्यभिप्रायेणैव। इदानीं प्रचलितो मनुसंहितेति प्रसिद्धो ग्रन्थस्तु भृगुप्रोक्त इति भृगुसंहितेत्येव व्यवहार्य्यः ; परं ज्योतिष-शास्त्रे भृगुसंहितेति ग्रन्थविशेषस्य, इतोऽपि प्राचीनस्य दृष्टचर-त्वात् न तथा व्यवहृतोऽयं लोकैः। एतस्य ह्युपक्रमे प्रत्यध्याया-वसाने चास्य भृगुप्रोक्तत्वं स्पष्ट मेवेति न च तत्रास्ति प्रमाण-प्रदर्शनापेक्षेति। तदुक्तं साङ्ख्यीयकौमुदीप्रभायां स्वप्नेश्वरेणैतत्, "पञ्चशिखः सूत्रकारः आसुरिशिष्यः ; कापिल मिति प्रसिद्धिस्तु सम्प्रदायप्रवृत्तेः ; भृगुप्रोक्तसंहिताया मिव मनुसमाख्या"–इति।

तस्यैतस्य मनुसंहितेतीदानीम्प्रसिद्धस्य भृगुसंहिताग्रन्थस्य विशेषतः प्रणयनकालनिर्णयोऽपि दुष्कर एव ; सामान्यतस्त्वेष संहिताकारः बौद्धधर्म्मप्रचारकात् शाक्यमुनेः, रामायणप्रणेतु-रादिकवेर्वाल्मीकाच्च प्राचीनतमः, वार्त्तिककारकात्यायनात्तु परा-चीन इत्येव वक्तुं शक्यते। यतश्चात्र संहितायां महाभारते इवाहिंसाधर्म्मो विशेषतो नोपदिष्टः, न च बौद्धधर्म्मप्रकाशित-निर्वाणमुक्तिप्रसङ्गश्च, अत एवास्याः बौद्धधर्म्मप्रचारात् प्राचीनत्व मवगम्यते। बौद्धधर्मसुप्रचारोत्तरप्रकाशिते हि महाभारतेऽत्राहिंसा-धर्म्मो निर्वाणमोक्षश्चेत्येतावप्युक्तौ स्याताम्। तदत्र—

"बहूनां यज्ञतपसा मेकार्थानां पितामह !
धर्म्मार्थं न सुखार्थार्थं कथं यज्ञः समाहितः ?"–इत्यादिः,
अहिंसा सकलो धर्म्मो हिंसाधर्मस्तथाहितः।
सत्यस्तेऽहं प्रवक्ष्यामि यो धर्म्मः सत्यवादिनाम्"–इत्यन्तश्च द्रष्टव्यः।

(महा० भा० शा० प० २७१ अ० १–२० श्लो०)।

अस्मिन्नध्याये यज्ञगतवधस्यापि दुष्कृतत्वं वधत्वञ्च वर्णितम्। तदेतन्महाभारतकारस्य बौद्धसंसर्गजफल मेवावबुध्यते।

मनौ तु— "मांसस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणवर्जने"-इत्युपक्रम्य त्रिंशच्छ्लोकेषु मांसस्य भक्षणवर्जने विहिते (५ अ० २६-५६ श्लो०)। तत्र वृथामांसभक्षणे प्रवृत्तिश्चेत् भक्षयतु, निवृत्तिश्चेत् महाफल मित्येव प्रतिपादितम् (५६)। देवपितृकृत्यादौ तु मांसभक्षणे न कोऽपि दोष उक्तः (३२); मधुपर्कादौ तु विहित मेव मांसभक्षणम् (४१), यज्ञादौ तु कृता हिंसा, अहिंसैवेत्यपि कथितम्। अत एव ब्रूमः,— अहिंसाविधेः प्रशंसनान्महाभारतस्य शाक्यबुद्धपरजत्वम्, तथैव हिंसाविधेर्विधानाच्च मनोस्तत्पूर्वजत्व मपीति। एवं भीष्मपर्वणि (२८अ० २६श्लो०)—

"कामक्रोधविमुक्तानां यतीनां यतचेतसाम्।
अभितो ब्रह्म निर्वाणं वर्त्तते विदितात्मनाम्"-इत्यादि ।

मनौ तु प्रथमाध्याये त्रिषु श्लोकेषु (१०४-१०६) यानि फलान्युक्तानि, न तत्रास्ति निर्वाणं नाम; तत्रैव द्वादशाध्यायेऽपि "प्राप्यते ह्यमृतं ततः (८५)"-इत्येव, "स्वाराज्य मधिगच्छति (८१)"-इति। "नैःश्रेयस मिदम् (१०७)" -इत्यादीन्येव च दृश्यन्ते, परं न क्वापि बौद्धप्रचारितं निर्वाणपद मिति। तदेवं शाक्यस्य ज्ञानलाभात् पूर्व मेवेदं शास्त्र मिह प्रथित मित्यत्र नैव संशयः।, शाक्यज्ञानलाभस्तु खी० पू० ५८८ वर्षेऽभूदित्येव निर्णीतम्। न खलु कस्य चिदपि धर्म्मशास्त्रस्य शतवर्षान्यूनकाले एव भवेदभ्युदयः, नापि तन्न्यूनतौ वा भवेत् प्रभावाल्पत्वम्, न च तत्प्रभावाल्पत्व मन्तरा अन्यधर्मे मतिर्भवति कस्यचिदपीत्यन्यधर्म्मशास्त्रोत्थानसम्भवः। अतः शाक्यमुनिकालादन्यूनशताब्दीद्वयपूर्वं मेवेदं मानवं धर्मशास्त्रं समुत्पन्न मिति च सुतरां सम्पद्यते।

अपि नाम रामायणलिपिषु शाक्यमुनेर्जन्मतः पुरैवेति अध्यापक-लासेनादीना मपि सम्मतम्। तत्र मनुवचनोद्धृतिदर्शनात् मनुसंहितायाश्चास्यास्तत्पूर्वकालिकत्वञ्च सुव्यक्तम्। तद्यथा तत्र किष्किन्धाकाण्डे (१८, ३०–३२.)—

"श्रूयते मनुना गीतौ श्लोकौ चारित्रवत्सलौ।
गृहीतौ धर्म्मकुशलैस्तथा तच्चरितं मया।
राजभिर्धृतदण्डाश्च कृत्वा पापानि मानवाः।
निर्म्मलाः स्वर्ग मायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा।
शासनाद्वापि मोक्षाद्वा स्तेनः पापात्प्रमुच्यते।
राजा त्वशासन् पापस्य तदवाप्नोति किल्बिषम्"–इति।

राजभिर्धृतदण्डाश्चेत्यादौ श्लोकौ तु मनुसंहिताया अष्टमाध्याये (३१६. ३१८.) दृश्येते एव। तदेव मपि प्रतीयते मनुसंहितायाः समुत्पत्तिर्नूनं शाक्यबुद्धजन्मतो बहुपूर्व मेवेति।

किञ्च H. H. उइल्सन्-महोदयस्य विचारतो ज्ञायत एवैतत्,— जलूकाख्यो नरपतिरासीत् खीष्टजन्मतः पूर्वं सप्तमशताब्द्या मिति; राजतरङ्गिणी-प्रथमतरङ्गीयत्रयोदशश्लोकदर्शनाच्चावगम्यते आसीत् स शैव इति। तथाहि –

"विजयेश्वरनन्दीशक्षेतज्येष्ठेशपूजने।
तस्य सत्यगिरो राज्ञः प्रतिज्ञा सर्वदाभवत्"–इति।

तदेवं जलूककाले विजयेश्वरादिलिङ्गनामस्मरणात् ततः पूर्वैव शैवधर्म्मः सुप्रचलित आसीदित्यपि व्यक्तम्। एवं हि शैवधर्म्मप्रचारोऽवश्यं खीष्टजन्मतो ऽन्यूनाष्टशताब्दीतोऽपि पूर्व मभवदित्यप्युक्ते न कश्चिद्दोषो लक्ष्यते। मनुसंहिताकालं यावत् नैव शिवोपासनोद्भूता; सत्यां हि तस्या मवश्य मेव मनौ शिवपूजाप्रका-

रादिक मुपदिष्टं दृश्येतैव; नात्र तु क्वचित् प्रसङ्गतोऽपि शिव-पूजाविधिराख्यातः; "मनसीन्दुं दिशः श्रोत्रे क्रान्ते विष्णुं बले हरम्। वाच्यग्निं मित्र मुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम् (१२०, १२१.)"–इतिदर्शनात्तु बलाधिष्ठातृत्वं हरस्येति मनुसंहिता-कारसम्मत मित्येव युज्यते, तथा चन्द्रादेश्च मनोऽधिष्ठातृत्वा-दिकम्; परं नैतं शिवलिङ्गस्थापनपूजनादीनि तत्समयं यावन्न प्रचलितानि ज्ञायन्ते। तथाच शैवधर्माविर्भावाच्च प्रागेव प्रणी-तैषा संहिता भृगुणा मनुप्रणीतधर्म्मसूत्रानुसारत इति स्फुटम्। एवं हि कलेरत्यधिकत्रयोविंशशताब्द्याम्, ख्रीष्टजन्मतोऽन्यूननवम-शताब्द्यां मनुसंहितायाः प्रणयनं सम्पन्न मिति।

यद्युच्येत,— मनुसंहितायाम् "पाषण्डिनो विकर्म्मस्थान् (४ अ० ३० श्लो०)"–इत्यस्य व्याख्यानावसरेऽवदत्तट्टीकाकारः कुल्लूकः— 'पाषण्डिनो वेदबाह्यव्रतलिङ्गधारिणः शाक्यभिक्षु-क्षपणकादयः'–इति; तथाच बौद्धधर्म्मप्रादुर्भावकालजत्व मेवास्याः संहितायाः सम्पद्यते? इति। अत्र ब्रूमः;— तयोक्तया तस्यैव कुल्लूकस्याधुनिकत्वं प्रकटितम्; किं तेन मूलकारस्य? मूले हि न क्वचिदपि तादृश आभासोऽपि दृश्यते। वस्तुतः कुल्लूक-भट्टकृता मनुटीका नातिप्राचीना, नैव समीचीना; ततः क्वचित् क्वचित् तत्र व्याख्यादोषोऽपि लक्ष्यत एव। तथाहि– मनुसंहितायाः सृष्टिप्रकरणे "मध्ये व्योम दिशश्चाष्टावपां स्थानञ्च शाश्वतम् (१, १३.)"–इति व्याख्यानावसरे तूक्तं तेन 'समु-द्राख्य मपां स्थानम्'–इति, पुनश्चाग्रे "सरितः सागरान् (१, २४.)"–इति व्याख्यानावसरेऽप्युक्तम् 'सागरान् समुद्रान्' –इत्येव। तदेवं कथिते पुनरुक्तिदोषो भवति; अपि पूर्वत्र 'मध्ये'

--इत्युक्तम् , दिगग्न्योरनयोः साहचर्यञ्चास्ति ; तदेतानि तेन नैवा-लोचितानि। अस्मन्मते तु पूर्वत्र माध्यमिकं जलस्थान मेवेष्टम्। मेधातिथिनाप्युक्तं तथैव "अपां स्थानम् = अन्तरिक्षे समुद्रम्"-इति (१. १३.)। इतोऽप्याश्चर्य मेतत् ,— प्रथमेऽध्याये "पाषण्डगणधर्म्मांश्च (११८.)"-इतिव्याख्याने सः स्वय मेवोक्तवान् कुल्लूकः— 'पाषण्डिनः = विकर्मस्थान्-इत्यादयः (४. ३०.), तेषां पृथग्धर्म्मानभिधानात्'-इति ; चतुर्थाध्याये तु पूर्वं मुक्तं विस्मृत्यैव किं व्याचष्टे 'पाषण्डिनः = वेदवाह्यव्रत-लिङ्गधारिणः शाक्यभिक्षुक्षपणकादयः , विकर्मस्थाः = प्रतिषिद्ध-वृत्तिजीविनः'-इति।

अपि नाम कुल्लूकभट्टकृत-प्रथमाध्यायीय-व्याख्यानानुसारत एवास्य चतुर्थाध्यायीयवचनस्य व्याख्यानं भवेच्चेत् , तथापि विकर्मस्थादीनां तच्छ्लोकाभिहिताना मेवात्र पाषण्डित्वेन ग्रहणं व्यज्येत ? न तु शाक्यादीनाम्। तत् तेनैवात्र कथ मुक्त मेव मिति च नूनं विचार्यम्। विचारिते चास्मिन् मेधातिथिकृतव्याख्यानानुसारित्व मेवात्र कुल्लूकस्येदृशे स्वोक्तविस्मरणे निदान मुपलभ्यते। मेधातिथिर्नाम मनुटीकाकारस्तु नूनं भागवतपुराणप्रचारादुत्तरभवः ; भागवत मपि तत् शाक्यबुद्धधर्म्मप्रचारात् पराचीन मेव। श्रीधरस्वामिना च बोधितं तत्र भागवते शाक्यादिमतानुगाना मेव पाषण्डित्वम्। तथाहि (भाग॰ पु॰ ४. १९. २३-२५.)—

"यानि रूपाणि जगृहे इन्द्रो हयजिहीर्षया।
तानि पापस्य षण्डानि लिङ्गं षण्ड मिहोच्यते।
एव मिन्द्रे हरत्यश्वं वैण्ययज्ञजिघांसया।
तद्गृहीतविसृष्टेषु पाषण्डेषु मतिर्नृणाम्।

धर्म्म इत्युपधर्म्मेषु नग्नरक्तपटादिषु।
प्रायेण सज्जते भ्रान्त्या पेशलेषु च वाग्मिषु"-इति।

"नग्नाः = जैनाः, रक्तपटाः = बौद्धाः, आदिशब्देन कापालिकादयश्च"-इति च तत्राह श्रीधरः। तदेतत् पाषण्डलक्षण मेवानुलक्ष्य भाषित मिह तेन मेधातिथिना — "पाषण्डिनो वाह्यलिङ्गिनो रक्तपटनग्नचरकादयः"-इति। कुल्लूकस्तु श्रीधरकृतां तां भागवतटीकां संस्मृत्य, मेधातिथिकृता मेताञ्च मनुटीकां संलक्ष्यैव विसस्मार मनुप्रथमाध्यायीयं स्वकृत मपि व्याख्यानम्,— तत एवोक्तम् 'पाषण्डिनो वेदवाह्यव्रतलिङ्गधारिणः शाक्यभिक्षुक्षपणकादयः'-इति।

वस्तुतो ये खलु लोकविमोहनार्थं यथासमयं यथेच्छधर्म्मचिह्नानि धारयन्ति, त एव पाषण्डाः; अत एवोक्त ममरसिंहेन— "पाषण्डाः सर्वलिङ्गिनः (२. ७. ३५.)"-इति। एवञ्च पाषण्डाः खलु नास्तिका एव गम्यन्ते। ते तु चिर मेव स्थिताः; ततश्चैतन्मनुसंहिताकालेऽपि तादृशनास्तिकाना मस्तित्वे कोऽस्ति शङ्कावसरः? नास्तिकानां ग्रन्थाश्च पुरा बहव आसन्नित्यपि प्रतीयते। अत एवोक्त मेवम्— "योऽनधीत्य द्विजो वेद मन्यत्र कुरुते श्रमम् (म० सं० २. १६८.)"-इत्यादि। 'अन्यत्र = नास्तिकादिशास्त्रे'-इत्येव मेवास्मद्गुरूपदेशः। पातञ्जले महाभाष्येऽपि दृष्टं प्रदर्शितञ्च पुरस्तात् "यद्दुम्बरवर्णानाम् (८७ पृ०)"-इत्यादि। स श्लोकोऽवश्यं कुतश्चिन्नास्तिकागमादेव पतञ्जलिना स्यादुद्धृतः। सर्वदर्शनकारसङ्गृहीताः चार्वाकदर्शन मिति प्रदर्शिताः 'न स्वर्गो नापवर्गो वा'-इत्यादयः श्लोका अपि नास्तिकागमनिदर्शनभूता एव। तादृशानां नास्तिकाना

मेव पाषण्डिन इति पदेन तत्र मनुश्लोके ग्रहण मिष्टम् ; अतिथि-भावापन्नानाञ्च तेषां वाङ्मात्रालापेनाप्यर्च्चनं न कार्य्य मित्येव तद्विधे-राशयः। ये तु न नास्तिकाः पर संसर्गदोषादिभिः विकर्म्मस्थाः, किञ्च ये केचित् आस्तिका अपि उदरपूरणाद्यर्थं वैडालव्रतिकादयः सम्पन्नाः ; तैश्च सम्बन्धः परित्याज्य एवेति च तच्छ्लोकाशयः। तदेव मत्र श्लोके शाक्यबुद्धगन्धो ऽपि न लभ्यतेऽस्माभिस्तत्किं कुर्मो वदाम एवैतद्यपि शाक्यजन्मतो बहुपूर्व मेव जातोऽयं मनु-संहिताकार इति ॥

एतत्संहितासमालोचनादेतदप्यवगम्यते ,— सोऽयं भृगुः, योग-सूत्रकृतः आदिपतञ्जलेः, वेदान्तमतपोषकभिक्षुसूत्रकृतः पारा-शर्य्याद् व्यासात्, मीमांसादर्शनीयादिसूत्रकृतः काशकृत्स्नेरपि जैमिनेश्च, वैशेषिकसूत्रकृतः कणादात्, न्यायसूत्रकृतो गौत-मात्, साङ्ख्यसूत्रकृतः कपिलात्तच्छिष्यादासुरेश्चावरज एवेति। समासतः प्रदर्शयामश्चैतत् क्रमेण।—

षष्ठेऽध्याये यतिधर्म्मप्रकरणे— 'अह्ना रात्र्या'-इत्यादिचतुर्द्दश-श्लोकानाम् (६८-८२), विशेषतश्च तेष्वेव 'प्राणायामैर्दहेद् दोषान् धारणाभिश्च किल्बिषम्। प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्याने-नानीश्वरान् गुणान् (७२)'-इत्यस्य, पुनः सप्तमेऽपि— "इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिशम् (४४)'-इत्यस्य च दर्शनात् ज्ञायत एव,— आदिपतञ्जलिकृताद्योगशास्त्रात् परस्तात् प्रणीतेयं संहितेति।

तत्रैवाग्रे "आध्यात्मिकञ्च सततं वेदान्ताभिहितं च यत् (८३)'-इति, 'वेदान्तं विधिवच्छ्रुत्वा (८४)'-इति, पुनः सप्तमे ऽपि— 'आत्मविद्याम् (४३)'-इति, पुनर्द्वादशेऽपि 'सर्व मात्मनि

सम्पश्येत् सच्चासच्च समाहितः। सर्वं ह्यात्मनि सम्पश्यन् नाधर्मे कुरुते मनः। आत्मैव देवताः सर्वा सर्वं मात्मन्यवस्थितम्। आत्मा हि जनयत्येषां कर्मयोगं शरीरिणाम्'-इति (११८, ११९) च। तदेवमादीनां दर्शनात् ज्ञायत एव,— पाराशर्यव्यासकृताद् वेदान्तशास्त्राच्च परस्तात् प्रणीतेयं संहितेति।

मीमांसामूलिकाया एवास्या धर्मसंहिताया मीमांसापरजल्पप्रमाणाय त्वल मायासेनेति।

अस्ति सप्तमेऽध्याये 'आन्वीक्षिकीञ्च (४३)'-इति, द्वादशे 'तर्की (१११)'-इति च। एवमादीनां दर्शनात् ज्ञायते वैशेषिकसूत्रेभ्यो न्यायसूत्रेभ्यश्च परस्तात् प्रणीतेयं संहितेति।

प्रथमेऽध्याये षष्ठ-चतुर्दश-पञ्चदश-षोड़शश्लोकानां दर्शनात्, द्वादशाध्याये पुनः साङ्ख्योक्तप्रमाणत्रयाणा मेव स्मरणाच्चावगम्यते संहितेय मवश्यं साङ्ख्यशास्त्रात् परं प्रणीतेति च। इह च द्वादशाध्याये दशावरापरिषद्विधौ (१११ श्लो०) यद् दृश्यते 'हैतुकः'-इति पदम्, तत् साङ्ख्यविद एव बोधकम्; साङ्ख्यस्यैव हेतुशास्त्रत्वात्। दृश्यते हि— "मूले मूलाभावादमूलं मूलम् (सा० प्र० १. ६७)"-इति (१. ६१) साङ्ख्यसूत्रम्, 'प्रकृतिरिह मूलकारणस्य सञ्ज्ञामात्रम्'-इति च विज्ञानभिक्षुकृतं तत्सूत्रीयम् भाष्यम्, "मूलं प्रकृतिरविकृतिः'-इतीश्वरकृष्णवचनञ्च; एवमादीनां दर्शनात् साङ्ख्यशास्त्रस्य मौलिकत्वं प्रतीयते सम्यगेव। अत्रैवैकं सूत्रम् "ईश्वरासिद्धेः (१. ९२)"-इति; तदेवमादीनां पर्य्यालोचनया नास्तिक्यसम्पादन मपि सुकर मिति मत्त्वैवोक्त मिह भृगुप्रोक्तायां मनुसंहितायाम्— "योऽवमन्येत ते मूल हेतुशास्त्राश्रयाद् द्विजः। स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः (२. ११.)"

-इति । अपरञ्चैकं सूत्रं साङ्ख्यस्य— 'सिद्धरूपबोद्धृत्वाद्वाक्यार्थोपदेशः (१. ९८.)'-इति , 'तस्मादपि चासिद्धं परोक्ष माप्तागमात् सिद्धम्'-इति च तदनुगता ऐश्वरकृष्णीयकारिका ; तदेवमादिभ्यः प्रतीयत एव साङ्ख्यदर्शनस्य वेदानुगतत्वञ्च । अत एव मनुसंहितायां दशावरायां साङ्ख्यविदोऽपि नियोगो विहितो 'हैतुकः'-इति (१२. १११) । पाणिनिवार्त्तिककाराच्च कात्यायनात् परभवत्व मस्याः अनुपद मेव प्रतिपादयिष्यामः ; तेन च कात्यायनेनोक्तं वार्त्तिकम्— 'आसुरेरुपसङ्ख्यानम्'-इति (पा० ४. १. १८. वा०)"-इति ; ततश्चास्यासुरिपरभवत्व मविचारित मपि सम्पद्यते । तदेवं प्रदर्शितनामभ्यः षड्भ्योऽपि दर्शनशास्त्रेभ्योऽर्वाचीनैशा मनुसंहितेति स्फुट मवगम्यत एवेति ॥

एषाञ्च षण्णां दर्शनानां पौर्वापर्यविषये बहव एव वादा उपलभ्यन्ते । अस्मन्मते तु साङ्ख्यदर्शनस्यैवास्तिकदर्शनेषु प्राथम्यम् ; साङ्ख्यप्रथमाचार्यस्य कपिलस्यैव "आदिविद्वान्"-इति प्रसिद्धेः । तादृशप्रसिद्धौ चाय मेव हि हेतुरुपलभ्यते ,— यद्यपि सर्वविद्यानिधानेषु वेदेषु दार्शनिकभावा अपि चिरादेव स्थिताः , परं पृथक्त्वेन दर्शनशास्त्रस्य प्रचारस्तु तेनैव विदुषा प्रथमं प्रारब्ध इति । भागवतादौ भगवदवतारेषु वर्णितक्रमदर्शनाच्चावगम्यते— "आन्वीक्षिकी"-नाम-पदार्थविद्यायाः प्रथमोपदेशकात् आत्रेयाचार्यजोऽयं हि कपिल इति । तथाहि भाग० पु० १. ३. १०, ११—

"पञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविप्लुतम् ।
प्रोवाचासुरये साङ्ख्यं तत्वग्रामविनिर्णयम् ।
षष्ठ मत्रेरपत्यत्वं वृतः प्राप्तोऽनसूयया ।
आन्वीक्षिकी मलर्काय प्रह्लादादिभ्य ऊचिवान्"-इति ।

सैषान्वीक्षिकी विद्यैव इदानीं प्रचलितानां न्यायवैशेषिक-वेदान्तसूत्राणां वीज मिवेत्यनुमीयते ; स्मर्यते हि जैमिनीयमीमांसायां वादरायणनामकीर्त्तनात् पुर एवात्रेयनाम। तथाहि—

"मुख्यानन्तर्य मात्रेयः ०—०।

अन्ते तु वादरायणः ०—०"–इति मी० द० ५. २. १८, १९।

वादरायणस्तु वेदान्तसूत्रकृदित्येव प्रसिद्धः। वेदान्त-न्याय-वैशेषिक-जैमिनीय-मीमांसासूत्राणाञ्च समकालिकत्वञ्चाभ्युपगम्यते। अतो निरवद्य मेवैतदुक्तं साङ्ख्यदर्शन मेव सर्वप्रथम मिति।

अत एव स्मोक्यते च श्वेताश्वतरोपनिषदि (५. २ ; ६. १३.)—

"ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्त मग्रे, ज्ञानैर्बिभर्त्ति०"–इत्यादि,

"नित्योऽनित्यानां चेतनश्चेतनाना मेको बहूनां यो विदधाति कामान्।
तत् कारणं साङ्ख्ययोगाधिगम्यं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः"–इति।

"न वयं षट्पदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत् (१अ० २५ सू०)"–इति साङ्ख्यसूत्रन्तु द्वितीयकपिलस्य वा पञ्चशिखाचार्यस्य वा भवितु मर्हति। तथा चैतत्सूत्रदर्शनात् साङ्ख्यशास्त्रीयषड्ध्याय्या एव वैशेषिकादि परजत्वं सिध्यति, न तु साङ्ख्य दर्शन तत्पूर्वजस्य। उक्तं हि कौमुदीप्रभायाम्— "पञ्चशिखः सूत्रकार आसुरिशिष्यः। कापिल मिति प्रसिद्धिस्तु सम्प्रदायप्रवृत्तेः भृगुप्रोक्तसंहिताया मिव मनुसमाख्या"–इति। किञ्च "य माहुः कपिलं साङ्ख्याः परमर्षिं प्रजापतिम्। स मन्ये तेन रूपेण विस्मापयति हि स्वयम् (शा० मो० प० २१८ अ० ९श्लो०)"–इतिमहाभारतीयश्लोकव्याख्याने नीलकण्ठोऽप्याह— "स कपिलः, तेन पञ्चशिखसञ्ज्ञेन तच्छिष्यत्वात् तत्तुल्यत्वम्"–इति। तत्त्वसमासव्याख्यायां सर्वोपकारिण्यां तु सुस्पष्ट मेवोक्तं कपिल-

हिकादिकम्। तथाहि– "अथाज्ञानादिक्लेशकर्मवासनासमुद्र-निपतितानाथदीनानुद्दिधीर्षुः परमकृपालुः स्वतःसिद्धतत्त्वज्ञानो महर्षिर्भगवान् कपिलो द्वाविंशति सूत्राणि उपादिक्षत्। ०—०। सूत्रषड्ध्यायी तु वैश्वानरावतारभगवत्कपिलप्रणीता; इयन्तु द्वाविंशतिसूत्री तस्या अपि बीजभूता नारायणावतारमहर्षिभगवत्कपिलप्रणीतेति वृद्धाः"–इति। विज्ञानभिक्षुकृतसाङ्ख्यप्रवचनभाष्याच्चैव मेवावगम्यते। तथाहि – "तत्त्वसमासाख्यं हि यत् सङ्क्षिप्तं साङ्ख्यदर्शनम्, तस्यैव प्रकर्षेणास्यां निर्वचनम्"–इत्यादि।

आदिपतञ्जलिनापि कृतं योगशास्त्र मादिसाङ्ख्यपरज मेव। अत एवोक्तं दृश्यते साङ्ख्यप्रवचनभाष्ये— "तत्त्वसमासाख्यं हि यत् सङ्क्षिप्तं साङ्ख्यदर्शनम्, ०—०, षड्ध्याय्यां तत्त्वसमासाख्योक्तार्थविस्तरमात्रम्; योगदर्शने त्वाभ्या मभ्युपगमवादप्रतिषिद्धस्यैवेश्वरस्य निरूपणेन न्यूनतापरिहारोऽपीति"–इति। वेदान्तदर्शने तु "एतेन योगः प्रत्युक्तः (२. १. ३.)"— "योगिनः प्रति च स्मर्यते (४. २. २१.)"–इत्यादिदर्शनात्, तस्य योगशास्त्रादप्यवरजत्वं सुव्यक्त मेव।

कणादगौतमकृतयोः सूत्रात्मकयोर्वैशेषिकन्यायशास्त्रयोः समानतन्त्रत्वन्तु सर्वसम्मत मेव। तत्त्वतो न्यायशास्त्रे २. ६८; ४. २५; ८७ सूत्रेषु वेदान्तमतपरिदर्शनात् वेदान्ते च २. २. ११,* १३, १४ सूत्रेषु न्यायवैशेषिकमतदर्शनात्,— तथा वेदान्ते "साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः (१. २. २८.)"–इत्यादिषु जैमिनेर्नामकीर्त्तनात्, मीमांसायाञ्चाद्यप्रचलितायां "औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः०—० बादरायणस्यानपेक्षत्वात् (१. १. ५.)" –इत्यादिषु बादरायणस्योल्लेखात् न्यायवैशेषिक-वेदान्त-मीमांसा-

सूत्रकाराणां समकालिकत्व मेव गम्यते। तत्रापि आत्रेयकृता आन्वीक्षिकी, काशकृत्स्नकृता मीमांसा च एभ्यो बहुप्राचीनैव; तयोर्विरलप्रचारकाले एवाद्यप्रचलितानां वेदान्तादीनां जैमिनीय-मीमांसायाश्च प्रयोजनीयत्वात् ।

सिद्ध मित्थम् साङ्ख्यदर्शनाविष्कर्त्तुः कपिलस्यैव दर्शनकारेषु प्राचीनतमत्वम्; आदिपतञ्जलेस्तत्परजत्वम्; आत्रेयस्य, काशकृत्स्नेश्च ततोऽवरजत्वम्; कणभक्षाक्षचरणपाराशर्य्यजैमिनीनां ततोऽप्यर्वाचीनत्व मिति ॥

(कात्यायनः) सैषा शैवमतप्रभवात् पाशुपतदर्शनादग्रजा, प्रदर्शितसाङ्ख्यादिदर्शनेभ्यश्चानुजा, मनुसंहितेति प्रथिता, भृगु-संहिता, कात्यायनकृताद् वार्त्तिकसूत्राच्चावरजेवेत्यसकृदुक्तं पुर-स्तात्, क्रमप्राप्तं तदेवेहोपपादयामः ।

तथाहि—"शूद्राणा मनिरवसितानाम्"-इति (२. ४. १०.) सूत्रस्य भाष्ये, "पृषोदरादीनि यथोपदिष्टं तथैव साधूनि" -इति (६. ३. १०९.) सूत्रीयभाष्ये च दृश्यते तावदेतदार्या-वर्त्तलक्षणम्— "प्राक् आदर्शात्, प्रत्यक् कालकवनात्, उत्त-रेण हिमवन्तम्, दक्षिणेन पारियात्रम्"-इति । एतच्च लक्षणम्, सङ्ग्रहग्रन्थकारेण भगवता व्याडिनोपदिष्टम्, वार्त्तिककारकात्या-यनसम्मतञ्च पतञ्जलिनोद्धृत मिति वृद्धोपदेशः। एतल्लक्षणे विन्ध्यगिरेः पश्चिमस्थः पारियात्र एवार्यावर्त्तदक्षिणसीमेति गम्यते, अपि च सिन्धुसङ्गमात् पश्चिमसमुद्राद् बहुपश्चिमस्थ आदर्श एव पश्चिमसीमेति गम्यते, मगधराज्यस्य प्रत्यक् स्थितं वकासुरनिलय-मद्य 'वक्सर्'-इति प्रसिद्धं कालयवनाश्रितं कालकवन मेव पूर्वसीमे-त्यपि गम्यते। मनूक्तार्यावर्त्तलक्षणे तु सिन्धुसङ्गमपश्चिमे न आर्या-

र्त्तः; अपि गङ्गासागर सङ्गमान्तश्चार्यावर्तः; सत्येवं मनुकाले मगधापर पर्यायः कीकटोऽप्यार्यावर्त्तान्तर्गत एव। तथाहि— "आ समुद्रात् तु वै पूर्वादासमुद्राच्च पश्चिमात्। तयोरेवान्तरं गिर्योः (विन्ध्यहिमागमयोः) आर्यावर्त्तं विदुर्बुधाः (२. २२.)"–इति मनुः। तथाचेद मेवावधार्यते यावन्नामार्यावर्त्तोऽयं न हि पूर्वस्यां विस्तृतो नापि पश्चिमतः सङ्कुचितः, तावदेव जातः कात्यायनः, तदुत्तरभवश्च मनुसंहिताकारः स्वानुभूतानुरूप मेवार्यावर्त्त लक्षणञ्चकार पूर्वोक्त मिति।

शिष्टलक्षणद्वयदर्शनाच्चानयोस्तथैव पौर्वापर्य मवगम्यते। तथाहि— "धर्मेणाधिगतो यैस्तु वेदः सपरिबृंहणः। ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः (१२. १०९.)"–इति मनुः। सङ्ग्रहकारलिखितं कात्यायनसम्मतन्त्वेवं दृश्यते शिष्टलक्षणम्— "एतस्मिन्नार्यावर्त्ते निवासे ये ब्राह्मणाः, कुम्भीधान्याः, अलोलुपाः, अगृह्यमाणकारणाः किञ्चिदन्तरेण, कस्याश्चिद् विद्यायाः पारङ्गताः, तत्र भवन्तः शिष्टाः (६अ० ३पा० ३आ०)"–इति। एवञ्च कात्यायनकाले आर्यावर्त्तवासादेव शिष्टत्व मपि तदानीन्तनानां ब्राह्मणानां कुम्भीधान्यादित्वञ्च साधारणो धर्म इति गम्यते; मनुकाले तु विशेषतोऽध्ययनेनैव शिष्टत्व माप्यं स्थित मिति। तदेतल्लक्षणद्वयपर्यालोचनया चावगम्यते कात्यायनस्यैतन्मनुसंहिताकारात् पूर्वजत्वम्,— तत्रापि बहुपूर्वजत्वम्; न ह्यल्पपौर्वापर्यत एव एतादृशी साधारणाचारभिन्नता सम्भवेन्नामेति।

नास्तिकलक्षणद्वयालोचनेनाप्येव मेवावबुद्ध्यते पौर्वापर्यम्। तथाहि— अस्त्येकं पाणिनिसूत्रम्— "अस्ति-नास्ति-दिष्टं मतिः" –इति (४. ४. ६०.)। "अस्तीत्यस्य मतिः— आस्तिकः,

मास्तीत्यस्य मतिः – नास्तिकः, दिष्ट मित्यस्य मतिः-- दैष्टिकः”
–इति च तद्भाष्यम् (४ष० ४पा० ४आ०)। दिष्टम्= भाग्यम् ।
एतदेव साधारणं लक्षणं कात्यायनकालेऽपि स्थितं सर्वसम्मतम् ।
ततः परं क्रमात् शिथिलिते वेदविश्वासे पुनस्तद्धार्य्यायैवेदं
समुद्भूतं लक्षणान्तरम्— “योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद्
द्विजः। स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः (म० सं०
२. ११.)”–इति। यदि हि नाम कात्यायनोऽयं मनुसंहिता-
काराच्चास्मादवरजः स्यात्, तर्हि एतदनुगतं वार्त्तिकस्य नास्ति-
कादिविधायकसूत्रे उच्येतैव; नच तथोक्तम्; तदेव मध्यगम्यते
वार्त्तिककारकात्यायनस्यैतन्मनुसंहिताकारात् प्राचीनत्व मिति।

एव मिह मनौ आचारपर्यायो वृत्तशब्दः (५. १६६.); पूर्वं
मृतेत्यर्थे ‘पूर्वमारिणी’ (५. १६७, १६८.)–इति; एवमादयश्च
दृश्यन्ते, परं नैवमादिषु वार्त्तिककारस्यैतस्य कानिचिन्नूतन-
शासनान्युपलभ्यन्ते; यदि हि नामैतन्मनुसंहितातः परभवः स्यात्
कात्यायनः, तर्ह्यवश्य मवश्यदेव तथैव वार्त्तिकानि यथा सिध्ये-
युरेव वृत्तादीनि आचारादर्थेष्वपीति। अतश्च सिध्यत्येवैतन्मनु-
पूर्वजत्वं कात्यायनस्य।

एवं “वृषो हि भगवान् धर्मः, तस्य यः कुरुते ह्यलम्।
वृषलं तं विदुर्देवास्तस्माद्धर्मं न लोपयेत् (८. १६.)”–इत्येतच्च
मनूक्तं निर्वचनं यास्कस्य त्वविदित मेव, कात्यायनवार्त्तिकपाठा-
दपिपरस्तादुत्पन्नम्; अन्यथा हि नैवं ब्रूयाद् यास्कः,—
“वृषलो वृषशीलो भवति, वृषाशीलो वा (३. ३. ४.)”–इति;
न चेह मौन माचरेत् कात्यायनो ऽपिति। तदेवं मनुसंहि-
तेतिप्रथितायाः किल भृगुसंहिताया अन्यूनशताब्दीत्रयपूर्व मेवा-

भवत् कात्यायनीयो वार्त्तिकपाठ इति सुवचम् ; न हि ततो न्यूनेन कालेन देशसीमपरिवर्त्तन माचारपरिवर्त्तनं नास्तिकलक्षणपरिवर्त्तनादिकञ्च सम्भाव्य मिति। सिद्ध मित्यम्-- कलेर्विंशशताब्द्याम्, खीष्टजन्मतः पूर्व मन्यूनद्वादशशताब्द्यां चाभवत् व्याकरणवार्त्तिककारो भगवान् कात्यायन इति ॥

अपर मप्यत्रेह तावत् किञ्चिद् विचारयितव्यम् ।—केश्चित् पुरातत्त्वानुसन्धित्सुभिः दाक्षिणात्येषु पाण्ड्यराज्यस्थापनं खीष्टजन्मतः पुरा षष्ठ्या मेव शताब्द्यां बभूवेति निर्णीतम् ; अस्ति च कात्यायनवचनम्— "पाण्डोर्ड्यन्"–इति (पा० ४. १. १६८. वा०); तथाचैतस्य कात्यायनस्य खीष्टजन्मतोऽप्यधिकपञ्चशताब्दीपूर्वजत्व मेव सम्पद्यते। नैतच्चतुरस्रम् ; खीष्टपूर्वाष्टमशताब्द्यां शैवमतं प्रचरित मित्यत्र तेषा मपि सम्मतिदर्शनात् । तादृशशैवमतप्रचारतोऽपि प्राचीनात् किल मनुसंहिताकारात् प्राचीनोऽयं वार्त्तिककारः कात्यायनः, कथङ्कारं स्यात् खीष्टपूर्वषष्ठशताब्दीतोऽपि परज इति ? अतः पाण्ड्यराज्यस्थापन मवश्यं बभूव खीष्टजन्मतो द्वादशाब्दीतोऽपि प्रागेव ; अथ वा "पाण्डोर्ड्यण्"–इत्यादिवचनानि नैव कात्यायनीयानि, अपि भाष्यकाराद्युक्तान्यनतिप्राचीनान्येवेति सर्वैर्मन्तव्यम् ; अन्यथा हि सर्वमत एव सर्वं भवेत् पिण्डीभूत मिति धीमद्भिरेव विचार्यं पूर्वापरदर्शिभिः समन्तादिति ॥

(यास्कः) तस्मादेतस्माच्च कात्यायनात् प्राचीनोऽयं यास्कः । तदत्र चत्वारो हेतवः ।— "अरण्यानी अरण्यस्य पत्नी"–इत्युक्त मिह निरुक्ते (९. ३. ८.) ; यदि हि नाम वार्त्तिकग्रन्थात् पुरातनं न स्यादेतन्निरुक्तम्, तर्ह्यवश्य मेवैवं निरुच्येत

"अरण्यानी महदरण्यम्"-इति; "हिमारण्ययोर्महत्त्वे"-इति (४. १. ४९. पा० वा०) वार्त्तिकानुरोधात्। एवञ्च ज्ञायत एव निरुक्तप्रणयनकालं यावत् नाभवद् वार्त्तिकग्रन्थ इति। यदा चाभूत् वार्त्तिकग्रन्थः, तदा तु अरण्यपत्नीत्यर्थे अरण्यानीति व्यवहारो दूरङ्गतः, समुत्पन्नश्च महदरण्य मित्यर्थे अरण्यानीति; तत एव प्रणीतं तत्कालानुगतं लक्षण मिदं 'हिमारण्ययोर्महत्त्वे'-इतीति प्रथमः।

वेदे "सुकिंशुकम् (ऋ० सं० ८. ३. १३. ५.)"-इत्येवमादौ श्रुतस्य 'सूर्या'-इति पदस्य पुंयोगानुगता सूर्यस्य पत्नीति व्याख्या नासीत् पाणिनिकाले प्रचलिता, ततो बहुकालेऽतीते तादृशव्याख्याने प्रचलिते जातोऽयं यास्को वेदे सर्वविधिर्बाहुल्यं पाणिनेरपि सम्मत मेवेत्यालोच्य निरवोचत् "सूर्या = सूर्यस्य पत्नी"-इति (१२. १. ७.); तद्दृष्ट्वेदं वार्त्तिक मारचितम् "सूर्याद् देवतायाम् चाप् (पा० ४. १. ४८ वा०)"-इति। इतश्चोभयं गम्यते— अस्य पाणिनितो बह्वर्वाचीनत्वम्, कात्यायनात् प्राचीनत्वञ्चेतीति द्वितीयः।

अस्त्येव मत्र निरुक्ते जरयितेत्यर्थकं जारशब्दव्युत्पादनम्— "आदित्योऽत्र जार उच्यते, रात्रेर्जरयिता"-इति (३. ३. ४.)। नून मेतद् दृष्ट्वेदं वार्त्तिक मारब्धम्—"दारजारौ कर्त्तरि णिलुक् च"-इति (पा० ३. ३. २०. वा०)। एवमादिभ्योऽपि प्रतीयते यास्कस्य कात्यायनपूर्वजत्व मिति तृतीयः।

चतुर्थस्त्वय मतिप्रबलः— पाणिनिसूत्रेषु ऋणशब्दे परे वृद्धिविधानं न विद्यते, ततश्च पाणिनिकाले 'प्रर्णम्', 'अपर्णम्' — इत्यादयः प्रयोगा एवेष्टा इति गम्यते। ततो बहुकालान्तरे

जातोऽयं यास्कः, तदानीं क्वचित् क्वचिद् वृद्धियुक्तः प्रयोगोऽपि ऋणशब्देऽवश्यं प्रचलित इत्येवास्मिन् निरुक्ते लभ्यते "अपार्णम्" -इति (६. १. ८.) प्रयोगः। ततोऽतीते बहुकाले जातः कात्यायनः, तदानीं तेन हि षट्स्वेव स्थानेषु ऋणशब्दे वृद्धिः प्रचलिता दृष्टा, तथैवेमे वार्त्तिके पठिते— "प्रवत्सतरकम्बलवसनानां चर्णे"-इति, "ऋणदशभ्यां च"-इति च (पा० ६. १. ८९. वा०)। एताभ्या मेव वार्त्तिकाभ्यां सिद्ध्यन्त्येव प्रार्ण मित्यादीनि; परमपार्ण मितिपदस्य साधनाय न कश्चिद्यत्नस्तेन कृतो दृश्यते, ततोऽवगम्यते तदानीं तथा व्यवहारो लुप्त एवेति। अतएवावश्य मेवं मन्तव्यम्— यास्कोऽयं पाणिनितो बह्वर्वाचीनः, कात्यायनतस्तु बहुप्राचीन इति; नान्यथा ह्यपार्ण मिति नैरुक्त मुपपद्यते। यदि ह्ययं यास्कः कात्यायनतोऽप्यर्वाचीनः स्यात्, तर्ह्यवश्यं वदेदपर्ण मिति, सूत्रवार्त्तिककारयोस्तथैवानुशासनात्; यदि ह्ययं पाणिनितोऽपि प्राचीनः स्यात्, तर्ह्यवश्य मेव पाणिनिस्तथैव सूत्रं विदध्यात्, यथा च सिद्धं भवेदपार्ण मिति। तदेतदेक मेव पदम् यास्कसमयनिर्णये बहु मन्यतेऽस्माभिः "अपार्णम्— अपार्णम्— अपार्णम्"-इति॥

(पाणिनिः) यास्कस्य पाणिनिपरजत्वे त्वन्येऽपि हेतवः समुपलभ्यन्ते। तथाहि— (१) निरुक्तस्यास्य प्रथमेऽध्याये एव (१. ६. १.) "परः सन्निकर्षः संहिता (पा० १. ४. १०९.)" -इति पाणिनीयं संहितालक्षण मुद्धृतं दृश्यत इति प्रथमः। (२) पाणिनिपरजन्मनो बह्वृक्प्रातिशाख्यकृतः शौनकाच्चायं यास्कः पराचीनः सुतरां पाणिनितो बह्वर्वाचीन इति द्वितीयः। यथाच स शौनको यास्कात् पूर्वभवः, पाणिनिः खलु ततोऽपि

पूर्वभवः, तदनुपद मेव स्फुटीभविष्यति। (३) उक्तञ्च निरुक्ते — "नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च; न सर्वाणीति गार्ग्यो वैयाकरणानाञ्च"-इति (१. ४. १.)। इह, वैयाकरणशब्देन पाणिनीयविदा मेव ग्रहणं भवितु मर्हति; पाणिन्यष्टके एव हि तादृशमतनिदानसूत्रद्वयदर्शनात्। तथाहि — "अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्, कृत्तद्धितसमासाश्च" -इति (१. २. ४५, ४६.)। एते एव सूत्रे अवलम्ब्य 'प्रातिपदिका व्युत्पन्ना अव्युत्पन्नाश्च'-इति पाणिनिमतं वर्णितं महाभाष्यादौ; न त्वन्यत्र (प्रातिशाख्यादौ) नाम्नां तादृशोभयविधत्व मुपदिष्टं क्वचिदपीति। एवञ्चेह पाणिनीयविदा मेव मत मुपन्यस्तं यास्केन "वैयाकरणानाम्'-इतीदं सुवच मिति तृतीयः। नन्वेवं पाणिनीयः प्रातिपदिकशब्दः कुतो न व्यवहृतो यास्केनेति चेदत्र वक्तव्यं स्यादेतत् पाणिनिपूर्वजानां शाकटायनादीनां व्यवहारानुरोधप्राधान्यादेव नामशब्दव्यवहारतस्तस्य बाध इति। (४) निरुक्तेऽत्र (४. ४. ४.) यद् दृश्यते 'अस्याः', 'अस्य' -इत्यनयोर्निर्वचनादिकम्, तत्तु "इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ (२. ४. ३२.)"-इत्यस्यैव पाणिनीयसूत्रस्य व्याख्यानपर मिति चतुर्थः। (५) अयञ्च हेतुः, पञ्चमः,— उक्त मिह "आपनीफणदिति फणतेश्चर्करीतवृत्तम्"-इति (२. ७. ६.); "चर्करीतम् = अभ्यस्तम्"-इति महाभाष्यम् (७ अ० १पा० १ आ०); न हि चर्करीतवृत्तस्य ज्ञानं भवितु मर्हति शाकटायनीयादिभ्य ऋक्तन्त्रादिभ्य इति। (६) तत्रैवाध्याये (२. १. ४.) "तद्धितसमासेषु"-इति च दृश्यते; महाभाष्यकारेण तूक्तं पस्पशायाम्— "न चान्तरेण व्याकरणं कृतस्तद्धिता वा

शक्या विज्ञातुम्"–इति ; इह महाभाष्यवाक्ये व्याकरणपदेन पाणिनीयस्यैव ग्रहण मन्यथा तत्प्रयोजनान्वाख्यान मेव व्याकुप्येतेति सोऽयं षष्ठः। (७) तथैवाग्रे – "निर्ब्रूयाद्यावैयाकरणाय (२. १. ६.)"–इति, इतश्च ज्ञायते निरुक्तादस्मात् पूर्व मेव व्याकरणम् ; व्याकरणज्ञानपूर्वक मेव निरुक्तज्ञानं यास्काचार्यस्याभिमत मिति। न हि तद् व्याकरणं सर्वतोमुखं पाणिनीय मन्तरेणान्यत् कि मप्यासीदादिम मित्यवश्य मेवैवमादिषु सर्वत्रैव निरुक्ते पाणिनीय मेवेष्टं यास्कस्येति सप्तमः। (८) अपि चाय मष्टमः — निरुक्तप्रयोजनकथनावसरे यास्कः स्वय माह — "व्याकरणस्य कार्त्स्न्यं स्वार्थसाधकञ्च"–इति (१. ५. १.)। ततः सिद्ध मस्य निरुक्तस्य व्याकरणपरिशिष्टरूपत्वम् ; यतश्चायं ग्रन्थो व्याकरणपरिशिष्टरूपः, अतो व्याकरणपरभव एव ; तच्च व्याकरण मिह पाणिनीय मेवेत्यप्यस्माकम् ; दृश्यते ह्यत्र "पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्"–इति (६. ३. १०६.) पाणिनिसूत्र मेव प्रपञ्चितं लोपागमवर्णविकारादिप्रदर्शनपरेण नैरुक्तभागेन (२. १. १–६.)। अत एव तत्र महाभाष्ये उक्तम् — "पृषोदरादीनीत्युच्यते, कानि पृषोदरादीनि ? पृषोदरप्रकाराणि। कानि पुनः पृषोदरप्रकाराणि ? येषु लोपागमवर्णविकाराः श्रूयन्ते, न चोच्यन्ते"–इति (६ अ० ३ पा० ३ आ०)। अत एवेहैव चैषा हरिकारिका—

"वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ।
धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्"–इति ॥

अपि नाम व्याकरणं तु सर्वतोमुखं पाणिनिनैव प्रथमं प्रणीत मिति वैयाकरणानां सिद्धान्तः। अत्र च बहूनि प्रमाणानि देदीप्यन्ते ; किञ्चिदिहोपवर्णयामः।—

प्रथमं तावत्, नन्दिकेश्वरकारिकायाम्— "नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्चवारम्। उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धानेतद् विमर्शे शिवसूत्रजालम्॥ अत्र सर्वत्र सूत्रेषु अन्त्यवर्णचतुर्दशम्। धात्वर्थं समुपादिष्टं पाणिन्यादीष्टसिद्धये"—इति। "धात्वर्थं धातुमूलकशब्दशास्त्रप्रवृत्त्यर्थम्"—इत्यादि च तत्र नागेशभट्टः। तदेवमादीनां समालोचनयोपलभ्यत एव पाणिनेरादिव्याकरणकर्तृत्वम्।

द्वितीयन्त्विमानि पाणिनीयशिक्षावचनानि— "शङ्करः शाङ्करीं प्रादात् दाक्षीपुत्राय धीमते। वाङ्मयेभ्यः समाहृत्य देवीं वाच मिति स्थितिः॥ येनाक्षरसमाम्नाय मधिगम्य महेश्वरात्। कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः॥ अज्ञानान्धस्य लोकस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया। चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै पाणिनये नमः॥"—इति। पाणिनेरादिव्याकरणकर्तृत्वे इतोऽपि स्फुटतरं मानं किं भवितु मर्हतीति।

तथैव फणिभाषितभाष्याब्धेः पस्पशाह्निकं प्रायः सर्व मेवात्र मतेऽनुकूलम्। तथाहि— "अथ शब्दानुशासनम्"—इति प्रतिज्ञालक्षणाधिकारवचनपर्यालोचनेनैव प्रतीयते,— इतः पूर्वं नासीदेवं लौकिकवैदिकोभयविधसर्वशब्दानां लघुनोपायेनानुशासन मपरं किञ्चिच्छास्त्रं व्याकरणं नामेति। अन्यच्च— "अनभ्युपाय एष शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः। एवं हि श्रूयते— 'बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच, न चान्तं जगाम'। बृहस्पतिश्च वक्ता, इन्द्रश्चाध्येता, दिव्यं वर्षसहस्र मध्ययनकालः, न चान्तं जगाम; किम्पुनरद्यत्वे? यः सर्वथा चिरञ्जीवति, स वर्षशतं जीवति। चतु-

भिश्च प्रकारैर्विद्योपयुक्ता भवन्ति— आगमकालेन, स्वाध्याय-कालेन, प्रवचनकालेन, व्यवहारकालेनेति। तत्र चागमकाले-नैव कृत्स्न मायुः पर्युपभुक्तं स्यात्। तस्मादनभ्युपाय एष शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः। कथं तर्हीमे प्रतिपत्तव्याः? किञ्चित् सामान्यविशेषवल्लक्षणं प्रवर्त्यम्; येनाल्पेन यत्नेन महतो महतः शब्दौघान् प्रतिपद्येरन्"–इत्यादेः भगवत्पतञ्जलिविर-चितायाः पाणिनीयव्याकरणावतरणिकायाः पाठादेवावगम्यते नैतत्पूर्व मेवं सर्वतोमुखं सर्वावयवसम्पन्नं कि मपि व्याकरणं स्थित मिति तृतीयम्।

श्रूयन्ते च सर्वेष्वेव वेदेषु पदसंहिताः। "अग्निम्। ईळे। पुरः ऽहितम्"–इत्येवं मन्त्रश्रुतपदविभागादिकं कुर्वन्त एव ता अध्यापयन्त्याचार्याः। तादृशपदपाठग्रन्था एव महाभाष्योक्तप्रतिपद-पाठश्रेणीगताः स्युरिति च सम्भाव्यते। तादृशप्रतिपदपाठाश्च तदेव शोभन्ते स्म, यदा नासीत् सामान्यविशेषवल्लक्षणात्मकं किञ्चिदपि सर्वतोमुखं व्याकरणम्। ईदृशपदपाठानां चाविष्कर्त्तारः शाकल्यादय एव। "वायः ०—० वेति च य इति च चकार शाकल्यः"–इति (६. ५. ५.) यास्कोक्तेः। एका मेवेमा मृक्पद-संहिता मभिलक्ष्याह महाभाष्यकारः— "शाकल्यस्य संहिता मनु प्रावर्षत्"–इति (१ अ० ४ पा० ४ आ०)। स एष हि शाकल्यो नाम ऋषिः, पाणिनितः पुरातन एव; तदीयाष्टा-ध्याय्याम् "सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे (पा० १. १. १६.)"–इत्यादौ शाकल्यनामस्मरणात्। तदेवं ज्ञायते नासीदेव पाणिनेः पूर्वं शाकल्यसमयेऽपि पाणिनीयसदृशं सर्वतोमुखं व्याकरणं कि मपीति चतुर्थम्।

एव मस्ति च सर्वेषां वेदानां क्रमपाठो नाम ग्रन्थ एकैकः ; त एव क्रमसंहिता उच्यन्ते। एतत्क्रमपाठनियमस्तु यद्यपि शाकल्यस्य पदपाठप्रवृत्तेः परकालभव एव, सति कुड्ये चित्र मिति न्यायात् ; परं पाणिन्यष्टकात् पुरैवाविरासीदित्यपि सत्यम् ; तत्र हि क्रमाध्येत्रर्थे क्रमक इति पदसाधनायैव "क्रमादिभ्यो वुन्"-इति (पा० ४. २. ६१.) सूत्रस्य दर्शनात्। क्रमस्यै-तस्यादिप्रवक्ता, एतादृशाध्ययनविधेः प्रवर्त्तकः खलु बाभ्रव्य ऋषिः। तच्चोक्तं ऋक्प्रातिशाख्ये— "इति प्र बाभ्रव्य उवाच च क्रमम्, क्रमप्रवक्ता प्रथमं शशंस च"-इति (११. ६१.)। "इत्येवं बभ्रु-पुत्रः भगवान् पाञ्चालः, क्रमस्य वक्ता शिष्येभ्यः, क्रमं प्रथमं प्रोवाच प्रशशंस च हिताय"-इत्यादि च तत्र तद्व्याख्यान मुव्वट-कृतम्। महाभारतेऽपि शान्तिपर्वान्तर्गतमोक्षधर्म्मणि तथैवोक्तम्— "पाञ्चालेन क्रमप्राप्तस्तस्माद् भूतात् सनातनात्। बाभ्रव्यगोत्रः स बभौ प्रथमं क्रमपारगः"-इति (३४२ अ० १०० श्लो०)। एष बाभ्रव्योऽपि, पाणिनेः पूर्वभवः ; अष्टके "मधुबभ्रोर्ब्राह्मण-कौशिकयोः"-इति (पा० ४. १. १०६.) सूत्रस्य दर्शनात्। एतस्य च क्रमाध्ययनस्य प्रयोजनकथनावसरे चोक्त मिदं बह्वृक्-प्रातिशाख्यभाष्ये "भवति चात्र श्लोकः— 'शरदुज्ज्वलो वितिमिरो विभाति भगवान् यथांशुमान्। सत्यवचनवित्तमः क्रमकः क्रमते हि संशयं तमस्तथात्मवान्"-इति (११. २७.)। एवञ्च वेदसंहितासु श्रुतानां मन्त्राणा मर्थबोधोपयोगिपदच्छेदादिविष-यकसंशयनाशायैव क्रमग्रन्थाः प्रादुर्भूताः पुरा इत्येव क्रमहेतु-सारम्। तादृशसंशयस्तु भवेन्नामेदृशसर्वतोमुखव्याकरणाविर्भावात् प्रागेव ; आविष्कृते ह्येतादृशे व्याकरणे नैव तादृशसंशयस्य प्रसर-

तेति। इतश्च ज्ञायते पाणिनेः पूर्वं बाभ्रव्यकालेऽपि नासीदेवं सर्वतोमुखं सर्वाङ्गसम्पन्नं व्याकरणं नाम किमपीति पञ्चमम्।

बाभ्रव्यः खलु ऋग्वेदस्य क्रमकारः; अतो बह्वृक्प्रातिशाख्ये तस्यैव नामग्रहणम्; तथा हयग्रीवो यजुर्वेदस्य। स एव चैतस्याः पद्धतेः प्रथमोद्भावकः। अत एवोक्तं महाभारते तत्पूर्वमेव— "यत्तद्धयशिरः पार्थ समुदेति वरप्रदम्। सोऽहमेवोत्तरे भागे क्रमाक्षरविभागवित्। वामादेशितमार्गेण मत्प्रसादान्महात्मना"–इति; एतदुत्तरमुक्तं तु प्रदर्शितं पुरस्तादिहैव "पाञ्चालेन०—० क्रमपारगः"–इति (११०पृ०)। एवं कण्डरीको गालवर्षिः सामसंहितायाः छन्दोविभागस्य क्रमकृत्, ब्रह्मदत्तश्चाथर्वसंहितायाः। ताविमौ बाभ्रव्यस्यावरजाविति चास्ति तत्रैव महाभारते तदुत्तरम्— "नारायणाद् वरं लब्ध्वा प्राप्य योगमनुत्तमम्। क्रमं प्रणीय शिक्षाञ्च प्रणयित्वा स गालवः। कण्डरीकोऽथ राजा च ब्रह्मदत्तः प्रतापवान् (महाभा० शा०मो० प० ३४२ अ० १०१, १०२ श्लो०)"–इति। अपि च गालवश्चायं बाभ्रव्यपरजोऽपि पाणिनितः पूर्वज एव; तदीयाष्टके हि "इको ह्रस्वो ऽङ्यो गालवस्य (पा० ६. ३. ६१.)"–इत्यादौ गालवनामस्मरणात्। तथाच गालवकालेऽपि नाविष्कृतमेवं सर्वतोमुखं व्याकरणमन्यथा कृतं नाम सामयोनिक्रमपाठेनेति षष्ठम्।

अस्ति चैको ग्रन्थो वैदिकानां "चातुर्ग्रानम्"–इति। ततश्च ऋक्संहितायन्ये विसर्गसन्धीनां, सन्ध्यक्षरसन्धीनाम्, नात्मपदानाम्, समस्तासमस्तानां च बोधो भवति। तथाहि— ऋग्वेदसंहितायाः प्रथमेऽष्टके अग्निमीळे–इति वर्गे— "सुता विश्वा दधाना अजोषा इद्रुताः सोमपा इमा जुष्टा मत्सरा दृप्ता घृत-

पृष्ठा यजत्रा द्रविणोदा धामाः शुभ्राः पञ्चदश। तुविजाती दधानाइन्द्रे योगे चक्षे महाधने ये महते हमहे यज्ञे सुजिह्वौ श्रियत एकादश; य एकश्चर्षणीनां कक्षीवन्तं य इति वर्जयित्वा। अवीवृधन् दृहन् आदित्यान् विश्वान् पर्वताम् पञ्च। पावकासने तदिमं द्वैपदम्, दृहम् रोहयन्तेष आशुत्वर्णैकपदम्, सहस्रसातमं द्वितीयं नेष्टरिति दीद्यग्नी इति दीद्यग्नी ऋतेन द्वैपदम्"–इति (१. १. १.)। पदगाढ़ादयो वैदिकग्रन्था अद्यैव मेव। एतादृशाश्च ग्रन्थाः स्युस्तावदेव कृतार्थाः यावन्नैवाविर्भूतं पाणिनीयसदृशं किमपि सर्वतोमुखं व्याकरणम्; प्रचलिते चैतादृशे व्याकरणे विसर्गसन्ध्यादिसंशयानां प्रसरतैव कथमिति सुधीभिरेवाकल्यतां समन्तादिति सप्तमम्।

एवमस्ति चापरो ग्रन्थो वैदिकानां यत्र वेदसंहितायाः प्रतिवर्गस्य पदानाम्, इतिकरणानाम्, द्विःखण्डानाम्, विसर्गाणाम्, मकारान्तानाम्, नकारान्तानाम्, तकारान्तानाञ्चेति सप्तविधसङ्ख्याः अक्षरैर्निर्दिष्टाः। तथाहि— "अयं देवाय" –इति-प्रथमाष्टकीयद्वितीयाध्यायीयाद्यवर्गे "४३।२।८।१४।८।२।०।"–इति (२. १. १.)। एतेन तु निःसंशयं विज्ञायत एतत्;— तत्र वर्गे त्रिचत्वारिंशदेव पदानि; द्वे एव इतिकरणे ('हरी इति', 'पुनरिति'); अष्टौ एव द्विःखण्डानि ('रत्नऽधातमः', 'वचःऽयुजा', 'परिऽज्मानम्', 'सुऽखम्', 'सवःऽदुघाम्', 'सत्यऽमन्त्राः', 'ऋजुऽयवः', 'राजऽभिः')। द्विखण्ड मित्युक्ते समस्तस्यासमस्तस्य चावग्रहस्यान्तःपदस्य पदस्य बोधो भवति। तथाहि— "अन्तः पदं येषां स्याद् विकारोऽनन्यकारितः। एतानि परिगृह्णीयाद् बहुमध्यगतानि च (ऋ० प्रा० १०. ८८)"

-इत्याह शौनकः। 'अवग्रह्याणि द्विःखण्डानि पूर्वोत्तरपद्य-भूतानि'-इत्यादि च नवोव्वटः। प्रदर्शितेष्विह तु 'रत्नऽधा-तमः'-इत्यत्र 'रत्नानां धातमः'-इत्येवं समास इष्टः पदकारस्य शाकल्यस्य, तथैवान्येषा मपि पाणिनिपूर्वजानाम्; किञ्च राज-भिरित्यत्र अन्तःपद-कार्यस्य न-लोपस्य कर्त्तव्यत्वात् तस्यापि द्विःखण्डत्व मन्तःपदत्व मिति। एवं तत्र वर्गे सन्ति चतुर्दशैव विसर्गाः; नवैव मकारान्तानि पदानि; द्वे एव स्तो नकारान्ते पदे; तकारान्तं पदन्तु नास्त्येक मपीति। तदेवमादीनां ग्रन्था-नाञ्च प्रादुर्भावदर्शनात् गम्यत एवास्मात् पाणिनीयाष्टकात् पूर्वं नासीदेव कि मपि व्याकरणं सर्वतोमुखं सर्वाङ्गसम्पन्न मीदृ-शम्, यथा चैवमादीनां ग्रन्थानां प्रादुर्भाव एव न स्यादिति; को हि नामाधीतपाणिनीयः पदच्छेदप्रभृतिज्ञानाय, विशेषतो द्विःखण्ड-ज्ञानाय चैतादृशस्यापि ग्रन्थस्याध्ययने यतते साम्प्रत मित्यष्टमम्।

एवं सन्ति च विविध-'लक्षण'-ग्रन्थाः प्राचीनतमाः। तत्त-दनुगतान्येव सङ्केताक्षराणि दृश्यन्ते वर्गादिना मन्तेषु। तादृशाक्षर-सन्निवेशैश्च तत्तद्वर्गादिषु प्रगृह्यसङ्ख्यादीनां निश्चयतावगम्यते। तथाहि— अध्येतारश्चाद्यापि "अग्निमीळे (ऋ० स० १. १. १.)" -इत्यस्य वर्गस्यान्तेऽधीयत एव "ङै"-इति सङ्केताक्षरम्। एतेन हि ज्ञायते— तत्र वर्गे नान्त-विसर्गान्त-पदानां विषमत्वम्, द्विः-खण्डानां तु समत्वम्, प्रगृह्याभावः, स्वन्तवैषम्यञ्चेति। वस्तुतः सन्ति तत्र वर्गे विसर्गान्तानि सप्तदश, द्विःखण्डान्यष्टौ; अस्ति च एक मेव नान्तम्, स्वन्तञ्चैकम्, प्रगृह्याभावश्चेति। एवं "घृतवती (ऋ० स० ५. १. १४.)"-इत्यस्य वर्गस्यान्तेऽधीयत एव खलु 'ध्रु'-इति सङ्केताक्षरम्। एतेन च तत्र वर्गे नान्त-

स्यन्त-द्विःखण्डानां वैषम्यम्, विसर्गान्तानां साम्यम्, प्रग्रह्या-श्चैकत्रिंशत्,— इत्येवं बोधितं भवति ; किञ्च नास्ति तत्र नाम्नं स्यन्तं वा पद मेक मपि ; सन्ति च द्विःखण्डानि सप्तविंशतिः, विसर्गान्तानि च प्रदानि चतुर्दश, प्रग्रह्याख्यपदानि चैकत्रिंश-देवेति । तदेवमादीनां ग्रन्थानां तदैवोपयोगो विशेषत आसीत्, यदा नासीत् पाणिनीयसमानं सर्वतोमुखं व्याकरणं किं मपि ; सति हि पाणिनीये व्याकरणे, पाणिनीयसमानापरव्याकरणे वा तत्र व्युत्पन्नानां किं मेतादृशसङ्केतावराभ्यासेन ; ननु ते हि मन्त्रान् प्रपठ्यैव किमु नावगच्छेयुः प्रग्रह्यादीनि ? अवगच्छेयुरिति चेदवश्यं मन्तव्यं नासीत् पाणिनीयात् पूर्वं पाणिनीयसमानं किं मपि सर्वतोमुखं व्याकरण मित्यत एवैवंविधसङ्केतोपदेशाः समुद्भा-विताः, समादृताश्च ते तदानीन्तनैरिति नवमम् ।

यश्चैष वोपदेवकृतस्य कविकल्पद्रुमस्य भूमिकाया मिन्द्रादीनां शाब्दिकाना मुल्लेखो विद्यते— "इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः ॥ मतानि तेषा मालोच्य सर्वसाधारणः स्फुटः । ०—० । कवि-कल्पद्रुमो नाम पद्यैर्निबध्यतेऽत्र च ॥"—इति, तेनापि व्याकरणेषु पाणिनीयस्यादिमत्ता न विहन्यते ; शाब्दिकत्वव्याकरणकर्तृत्वयोः-सामानाधिकरण्यनियमाभावात् ;— न ह्येवं कश्चिन्नियम उप-लभ्यते, ये ये शाब्दिकाः, स्युरेव ते ते व्याकरणकर्त्तार इति ; व्याक-रणकर्तृत्वाभावे हि शाब्दिकत्वं न भवतीत्येवं नियमो नैव विचार-सहः । तदेव मवगम्यते,— अत्रोक्तेषु शाब्दिकेषु इन्द्रस्य प्रतिपद-पाठाध्येतृत्वेन शाब्दिकत्वं महाभाष्ये वर्णितम्, प्रदर्शितञ्च तत् पुरस्तादिहैव (१०८ पृ०) । चन्द्रस्तु व्याकरणकर्त्तेति मतम्,

परं न स पाणिनितः प्राचीनः ; पाणिनिभाष्यानुसारत एव तेन व्याकरणान्तरं प्रणीतं यतः । तथाहि राजतरङ्गिण्याम्— "चन्द्राचार्यादिभिर्लब्ध्वा देशं तस्मात्तदागमम् । प्रवर्तितं महाभाष्यं स्वञ्च व्याकरणं कृतम् (१. १. ७६.)"–इत्युक्तं पुरस्तात् प्रदर्शित मेव । काशकृत्स्नस्तु शाब्दिक इति सत्यम्, परं न वैयाकरणः ; अपि तु मीमांसकः । तथाहि महाभाष्ये— "काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी"–इति (४ अ० १पा० १आ०) । शाब्दिकाना मन्यतमः खल्वापिशलिर्यतो "वा सुप्यापिशलेः (६. १. ९२.)"–इत्युक्त्या पाणिनिना सम्मानितो दृश्यते, अतः पाणिनिसमकालिकः तत्पूर्वकालिको वेति प्रतीयते च, परं नैतावता तस्य व्याकरणकर्तृत्व मप्यङ्गीकर्तव्यम् ; न ह्युपलभ्यते इदानीम् नापि प्रतीयते कदाप्यासीत् तद्व्याकरणस्य सत्तेति ; सामतन्त्रस्य प्रणेता आपिशलिरिति प्रवादोऽपि क्वाचित्कः । शाकटायनस्य तु कृतकृतन्त्रं व्याकरण मद्यापि विद्यते, परं न ततः समासतद्धितादीनां सर्वथा बोधः समुत्पद्यते ; नापि ततः सुदुरपास्य इत्यादिपदानां साधनिका ज्ञायन्ते ; न च तस्यात निरुक्ते व्याकरणत्वेन ग्रहण मिष्टं गम्यते ; यास्केन हि प्रायः सर्वत्रैव वैयाकरणेभ्यः पृथक् कृत्वैव तन्नामग्रहणं कृत मिति । तथाहि— "नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च ; न सर्वाणीति गार्ग्यो वैयाकरणानां च"–इति (१. ४. १.) । अमरोऽपि न व्याकरणकृत्, नापि पाणिनेः पूर्वभव इति तु सुप्रसिद्ध मेव । जैनेन्द्रस्तु सत्य मभवत् सर्वतोमुखस्यैकस्य व्याकरणस्य प्रणेतेति ; दृश्यत एव हि तद्व्याकरण मद्यापि, परं तस्य पाणिनिपरजत्वं तु सर्वसम्मत मेवेति दिक् ॥

यश्चैष प्रवादः,— आसीत् पुरा माहेशं नाम व्याकरणं पाणिनीयतोऽपि बृहत्तरं पुरातनञ्चेति । तथाचाय मुद्गटश्लोकः—

"यान्युज्जहार माहेशाद् व्यासो व्याकरणार्णवात् ।
किं तानि पदरत्नानि सन्ति पाणिनिगोष्पदे"–इति ।

तदेतस्य मातृपितृनिर्णयहीनत्वादप्रामाण्यमेवेति विदुषाम्परामर्शः । मधुसूदन-सरस्वती-नामा भिक्षुः प्रस्थानभेदे पाणिनीय मेव माहेश्वर मित्याह । तथाहि– "तच्च वृद्धिरादैजित्याद्यष्टाध्यायात्मकं महेश्वरप्रसादेन भगवता पाणिनिनैव प्रकाशितम्; अत्र कात्यायनेन मुनिना पाणिनीयसूत्रेषु वार्त्तिकं विरचितम्; तद्वार्त्तिकस्योपरि च भगवता मुनिना पतञ्जलिना महाभाष्य मारचितम् । तदेतत् त्रिमुनि व्याकरणं वेदाङ्गं माहेश्वर मित्याचक्षते"–इति । "अइउण्"–इत्यादिषु चतुर्दशसु सूत्रेषु पुरासीत् बृहद् व्याख्यानं नन्दिकेश्वरकृतम्, तदेव माहेश मिति व्यपदिष्ट मिति च वृद्धाः । अस्मन्मते तु केनचिदतिक्षुद्रव्याकरणाध्यायिना पाणिनीयद्वेषिणैवैष श्लोकः प्रणीतः, आसीन्माहेशं नाम अतिबृहद् व्याकरण मिति प्रवादोऽप्येतदनुगत एव; माहेशन्तु वस्तुतः खपुष्प मिव त्रैकालिकाभावसम्पन्न मेवेति ॥

किञ्चेह पाणिनीये अत्रि–शाकल्य–काश्यप–भृगु–कुत्स–वसिष्ठ-गोतम–कौण्डिन्य–जावाल–वडवा–यस्क–शाकटायन–कौरव्य-मण्डूक–मधु–बभ्रु–पैल–कलापि–वैशम्पायन–तित्तिरि–वरतन्तु-कौशिक–शौनक–गालव–भारद्वाज–चाक्रवर्म–स्फोटायन–आपिशलि–आङ्गिरस–छागलि–कठ–चरक–पाराशर्य्य–शिलालि–प्रभृति-बह्वाचार्यनामस्मरणात् तेभ्यो ह्यवरजत्व मस्य पाणिनेः स्फुट मेवेत्यवश्यं स्वीकार्यम्; परं न तथा स्वीकारे स्वीकृतं भवेत्,— एतस्मात्

पूर्व मपि कश्चिदासीद् व्याकरणग्रन्थः सर्वतोमुख इति। एवञ्चेमु ये केचिदाचार्याः पाणिनिसमकालाः, तेषां भाषाव्यवहारतो ज्ञातानि तेन भगवता तेषां शाब्दमतानि ; ये केचन तत्पूर्वभवाः, तेषा मपर-शास्त्रीयग्रन्थादिदर्शनादपि सम्भवेन्नाम तदीयशाब्दमतज्ञानम् ; ये तु व्याकरणकर्त्तारोऽपि, तेषां तान्यपि व्याकरणानि , न ह्येतादृशानि सर्वतोमुखानि सर्ववेद-लोक-विषयाणीति चावश्य मुररीकर्त्तव्य मस्मत्प्रदर्शितहेतुभिरिति।

गरुडपुराणोक्तस्य कुमारव्याकरणस्य तु वोपदेवकृतात् मुग्ध-बोधादप्याधुनिकत्वम् "तिप्तसन्ति प्रथमो मध्यमः सिप्थस्थोत्तम-पूरुषः। मिव्वस्मसः परस्मै तु पदानाञ्चात्मनेपदम्"–इत्यादि-पाठादेव सुव्यक्तम्। अग्निपुराणाद्युक्तानि व्याकरणानि तु वाल-क्रीड़नानीव। कार्त्तिकेयोक्त-व्याकरणादीन्यपि पाणिनीयप्रवेशाय कृतान्येवेत्यल मिहानल्पजल्पनेनेति।

तदेवं पाणिनीयस्यैवादिव्याकरणत्वात् यास्कीयेऽत्र निरुक्ते यत्र क्वचित् व्याकरणनामोल्लेखो विद्यते, तत्सर्व मेव यास्कस्य पाणिनीयपरभवत्वे विनिगमकम् ; न हि यास्कीयनिरुक्तात् पूर्वं किञ्चन सर्वतोमुखं व्याकरणं पाणिनीय मन्तरेण स्थित मिति पाणिनेर्यास्कपूर्वजत्वं सुवचम् ॥

यत्तूक्तं केन चित् पाटलाविजय-जम्बूवतीविजय-काव्ययोः प्रणेताऽप्यय मेव पाणिनिरिति, तदप्यश्रद्धेय मेव सर्वेषाम् ; न हि व्याकरणाचार्यस्य पाणिनेः रचनायां व्याकरणाशुद्धिः सम्भवेन्नाम, नापि हि महाभाष्यकृत्पतञ्जलिकालपर्यन्ताविर्भूतेन केनचिद् वैयाकरणेन प्रयुक्तं कि मपि पद मशुद्ध मिति गणयितुं शक्यते तत्परजातैः कालिदासादिभिस्र प्रयोगपटुभिः। अस्ति च व्याक-

रणाशुद्धिदोष: पाटलाविजये; उदाहृतश्च स बद्रटकृतकाव्यालङ्कार-टीकाकृता नेमिसाधुना च्युतसंस्कृतिदोषोदाहरणप्रसङ्गे "सन्ध्या-वधूं गृह्य करेण"-इति। तत्र गृहीत्वेति वक्तव्ये गृह्येति प्रयोग एवाशुद्ध:। अत्रेदं विचार्यम्;— अशेषशेमुषीसम्पन्नस्य, महेश्वरवरप्रसादात्प्राप्तव्याकरणविद्यस्य, सिद्धवाग्विभवस्य, व्याकरणसृष्टुस्तस्य पाणिनेर्व्याकरणाशुद्धि: कदापि सम्भवेत् किमु? इति। यदि नाम गृह्येति पदं तेनैव पाणिनिना प्रयुक्तं स्यात्, तर्हि तत्प्रयोगबलादेव साध्विति कथं न मन्येतेति च; प्रयोगा अपि हि पाणिनि-कात्यायन-पतञ्जलिनां साधुत्वनियामका भवन्त्येवेत्युररीक्रियत एव सर्वै:। तदेवं, यत इदं गृह्येति पदं न कोऽपि साधु मन्यते; अतोऽपि ज्ञायते नेदं व्याकरणाचार्य्येण तेन पाणिनिना प्रयुक्तम्, न च पतञ्जलिपूर्वकालीनेनापि केनचिदिति। केचिदाहु:,— व्याकरणकृदेष पाणिनि: महाकवेर्वाल्मीकेश्च बहुपूर्वभव:; वाल्मीकीयाद्रामायणात् पूर्वमेव सूत्रकालो गत इति। तेषां नये तदोपज्ञात्यादिवृत्तानां कथा तु स्याद् दूरपराहता, आनुष्टुभेनापि छन्दसा कश्चिल्लौकिको ग्रन्थो रचितो न वेति महान् संशय एवेति।

सोऽयं भगवान् पाणिनि: खलु युधिष्ठिरवासुदेवार्जुनेभ्य: परभव एव; तदीयेऽष्टके "गवियुधिभ्यां स्थिर: (८. ३. ९५.)"-इत्यस्य, "वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् (४. ३. ९८.)"-इत्यस्य च सूत्रस्य विद्यमानत्वात्। पारिक्षिताद् जनमेजयाच्चायं किञ्चिदुत्तरभव:; एतदीये ह्यष्टके जनमेजयपदसाधनायैव "एजे: खश् (३. २. २८.)"-विधानदर्शनात्। जनमेजयस्तु युधिष्ठिर-तृतीयभ्रातुरर्जुनस्यैव पौत्र:। स च अर्जुन: "शतेषु षट्सु सार्द्धेषु

त्वाधिकेषु च भूतले। कलेर्गतेषु वर्षाणा मभवन् कुरुपाण्डवाः (१. ५०.)"–इति राजतरङ्गिणीलेखदर्शनात् कलेः सप्तमशताब्द्यां स्थितः। ततो जनमेजयः कलेरष्टमशताब्दीज इत्येव सम्भाव्यते। व्यासोऽपि कश्चित् तदानी मासीदिति च महाभारताख्यानादिभिर्ज्ञायत एव; तस्य व्यासस्य पुत्रः शुकोऽपि तच्छताब्दीज एव भवितु मर्हति, परं यतश्च व्यासपुत्रशुकवाचकवैयासकि-पदसाधनाय न कश्चिद् योगोऽस्ति पाणिनीयः, अस्ति तु "व्यासवरुण० (पा० ४. ३. ८१ वा०)"–इति वार्त्तिकम्, अतोऽवगम्यते वैयासकिपरिचयो नैव विदित आसीत् पाणिनेरिति। तदित्थं व्यासपुत्रस्य शुकस्य लोके ख्यातिप्रतिपत्तिलाभात् पूर्व मेव प्रणीत मिद मष्टकम्पाणिनीय मिति कलेरष्टम्या मेव शताब्द्यां ख्रीष्टजन्मतश्च प्राक् चतुर्विंशशताब्द्या मिम मार्यावर्त्त भूषयामास स पाणिनिरिति ध्रुवम्॥

[व्याडिः] उक्तं पुरस्तात् (१०५ पृ०) ऋक्प्रातिशाख्यकृतः शौनकस्य पाणिनिपरजत्वम्, यास्कस्य तु ततोऽपि परजत्व मिति; तदेवावसरप्राप्त मिदानीं निर्णेतु मिह व्याडिविषयेऽपि किञ्चिद् ब्रूमः। तथाहि— अस्ति पाणिनेरष्टके स्वरप्रकरणे "आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी (६. २. ३६.)"–इति सूत्रम्; अत्र च कृतः सन्देहो वार्त्तिककारेण— "आचार्योपसर्जने ऽनेकस्यापि पूर्वपदत्वात् सन्देहः"–इति; "आपिशल-पाणिनीय-व्याडीय-गौतमीयाः, एकं पदं वर्जयित्वा सर्वाणि पूर्वपदानि, तत्र न ज्ञायते कस्य पूर्वपदस्य स्वरेण भवितव्य मिति"–इत्येवं च तद्भाष्ये तत्सन्देहोपपादनम्। अत्र हि सन्देहोदाहरणे आपिशलादीनां नूनम् "अभ्यर्हितश्च"–इति (पा० २. २. ३४ वा०) शासनात्

अभ्यर्हितक्रमेणैवास्ति सन्निवेशः; अभ्यर्हितत्वञ्च स्यात् तेषां स्वस्वाचार्यपौर्वापर्यमूलक मेवेति । तथा च आपिशलितः पराचीनः पाणिनिः, पाणिनितश्च पराचीनोऽयं व्याडिरिति तु व्यक्त एव; अपीह कात्यायनीयोदाहरणे व्याडीयशब्ददर्शनात् कात्यायनात् खलु प्राचीनोऽयं व्याडिरित्यत्र च कास्ति वक्तव्यता? तदेतस्मादेकस्मादेवोदाहरणविन्यासाद् द्वे एव विज्ञाते,— व्याडेः पाणिनितोऽवरजत्वं कात्यायनतः पूर्वजत्वञ्चेति ।

स एव व्याडिः, 'सङ्ग्रह'-नामकस्य पाणिनीयव्याख्यानविशेषस्य प्रणेता । तत एवोक्तं महाभाष्ये पस्पशायाम्— "सङ्ग्रहे एतत् प्राधान्येन परीक्षितम्,— नित्यो वा स्यात् कार्यो वेति । तत्रोक्ता दोषाः, प्रयोजनान्यप्युक्तानि । तत्र त्वेष निर्णयः— यद्येव नित्यः अथापि कार्यः उभयथापि लक्षणं प्रवर्त्त्यमिति" -इति । "सङ्ग्रहे = ग्रन्थविशेषे"-इति च तद्व्याख्यायां कैयटः । "सङ्ग्रहो व्याडिकृतो लक्षश्लोकसङ्ख्यो ग्रन्थ इति प्रसिद्धः"-इति च तद्विवरणे नागेशभट्टः । तदेतस्मादेकस्माद्द्वेमे विदिते— व्याडिरेव सङ्ग्रहस्य कर्त्तेति, स हि पाणिनितोऽवरजश्चेति ।

स एव दाक्षायण इत्यप्युक्तः । अस्ति पाणिनिसूत्रम्— "उभयप्राप्तौ कर्मणि"-इति (२. ३. ६६.) । "शेषे विभाषा" -इति च तत्र कात्यायनस्य वार्त्तिकम् । "शोभना खलु पाणिनेः सूत्रस्य कृतिः, शोभना खलु पाणिनिना सूत्रस्य कृतिः; शोभना खलु दाक्षायणस्य सङ्ग्रहस्य कृतिः, शोभना खलु दाक्षायणेन सङ्ग्रहस्य कृतिः"-इति च तदुदाहरणानि । तदेतदामूलसमालोचनया च त्रीणि विज्ञातानि भवन्ति,— दाक्षायण इति सङ्ग्रहकर्त्तुर्व्याडेरेव नामान्तरम्, स च पाणिनितोऽवरजः, कात्यायनतोऽग्रजश्चेति ।

ये केचिदाहुः,— दाक्षायण इति युवप्रत्ययदर्शनात् तस्य हि व्याडेः दाक्षीपुत्र-(पाणिनि)-समकालिकत्वम्, तदसङ्गत मेव ; न हि समकालिकग्रन्थे कस्यापीदृशी श्रद्धा समुत्पद्येत, यत् तत्र लक्षश्लोकात्मकं व्याख्यान मारचयेदिति । नापि हि पाणिनि-काले एव पाणिनीयसूत्राणा मेवं व्याख्यानं प्रयोजनीयं भवितु मर्हति ; तदानीन्तनानां सर्वेषा मेवातिबुद्धित्वात् ; किञ्च सूत्र-काले एवैवं व्याख्यानं प्रयोजनीयं चेत्, तादृशसूत्रप्रणयनं सूत्र-काराणा मसङ्गत मेव स्यात ; न हि लोकहितचिकीर्षुभिः पाणिन्यादिभिः लोकविडम्बनायैव दुर्बोधसूत्ररचनं सम्भाव्यते। अतोऽस्मन्मते तु पाणिनिजन्मतोऽन्यूनद्विशताब्दान्तरे जातोऽयं व्याडिः, तदानीन्तनानां पाणिनीयावगमे कष्ट मेवानुभूय सुहृद्-भूत्वैवान्वाचचक्षे तद्व्याख्यानं सङ्ग्रहं नाम ; न हि द्विशताब्दी मन्तरा तथा मन्दबुद्धित्वं सम्भाव्यते, यथा च सूत्रबोधाय तादृश मतिबृहद् व्याख्यान मपि प्रयोजनीयं भवेदिति ।

आदिदक्षस्यैवापत्यं युवा स्याद् दाक्षायणो नान्यः, एव मपि न नियमः ; दक्षगोत्रीयस्य शततमस्यापि यस्य कस्याप्यपत्यं युवा भवितु मर्हत्येव दाक्षायण इति ; तत्र बाधादर्शनात्, जीवद्वंश्यत्वमात्रस्यैव युवसञ्ज्ञानिदानत्वाच्च । जीवद्वंश्यत्वन्तु शत-तमस्याप्युपलभ्येत चेत्, तत्रापि युवसञ्ज्ञया भवितव्य मेवेति ।

किञ्च युवप्रत्ययस्तु जीवद्वंश्यादावेव भवति नान्यत्रेति न नियमः, अपि जीवद्वंश्यादौ भवत्येवेति च नियमः ; वार्त्तिक-कार-कात्यायनेन हि "वृद्धस्य च पूजायाम्" युवसञ्ज्ञा विहिता, "यूनश्च कुत्सायां गोत्रसञ्ज्ञा" इतीवेति युवसञ्ज्ञा मधिकृत्य महाभाष्ये सिद्धान्तितम्, लघुशब्देन्दुशेखरे चैतत् सुव्यक्तम्।

तदेवं दक्षगोत्रजो माघ्यः कश्चिदयतनीयोऽपि दाक्षायण इत्युच्यतेव, किं सङ्ग्रहकारस्य व्याडेः दक्षगोत्रविभूषणस्य ? इति।

अन्यच्च ; यदि हि नाम स व्याड़िः पाणिनेः समकालिको मातुलपौत्रश्च स्यात्, तर्ह्यवश्यं दृश्येत सूत्रं तदष्टके 'व्याड्यादयः शालायाम्'-इत्येव ;— न च "छात्र्यादयः शालायाम्"-इति (६. २. ८६.) ; व्याडिशालाया एव पाणिनेर्मनसि पूर्वोदय-सम्भवात्। तत्र छात्र्यादिगणे व्याडिशब्दस्य पाठ एव व्याडेः पाणिनिसमकालिकत्वं बोधयतीत्यपि वक्तुं न युज्यते ; गणपाठे हि काले काले शब्दाः सन्निवेश्यन्ते,-इति तु सर्वैरङ्गीकर्त्तव्य मेवेति। सिद्ध मित्थं सङ्ग्रहकृतो व्याडेराचार्यस्य व्याकरणाचार्यात् पाणिनितो बहुकालपरजत्वं वार्त्तिककाराच्च कात्यायनात् बहु-पूर्वजत्व मपीति ॥

[शौनकः] प्रातिशाख्यकृत्-सङ्ग्रहकृतोः शौनक-व्याड्योश्च सम-कालिकत्व मवगम्यते। अस्ति हि शौनकीये ऋक्प्रातिशाख्येऽसकृद् व्याडेरुल्लेखः, अस्ति च व्याडिकृतायां विकृतिवल्ल्या मसकृच्छौन-कस्यावगमश्च। तद्यथा, प्रातिशाख्ये व्याडेरुल्लेखः (३. ८.)—

"परिग्रहे त्वनार्षान्तात्तेन वैकाक्षरीकृतात्।

परेषां न्यास माचारं व्याडिस्तौ चेत् स्वरौ परौ"-इति।

"अनार्षादितिकरणात् परेषा मक्षराणां न्यास मनुदात्तत्व माचारं मन्यते व्याडिराचार्यः"-इत्येवमादिकञ्च तत्रोव्वटकृतं भाष्यम्।

तथा "उभे व्याडिः समस्वरे"-इति (३. १३.)। "व्याडिस्त्वाचार्यः"— इत्यादि च तद्भाष्यम्।

"व्याडेः सर्वत्राभिनिधानलोपः"-इति (६. २१.)।

"व्याडेराचार्यस्य"-इत्यादि च भाष्यम्। अपरञ्च (१३. ३८.)—

"समापाद्यं नाम वदन्ति षत्वं तथा णत्वं सामवशांश्च सन्धीन् ।
उपाचारं लक्षणतश्च सिद्ध माचार्या व्याडिशाकल्यगार्ग्याः"–इति ।

"तथा वदन्ति के ? आचार्याः ,— व्याडिशाकल्य-गार्ग्याः"–इत्यादि च तद्भाष्यम् । अपर मपि (१३ प० ४४.)—

"व्याडिर्नासिक्य मनुनासिकं वा"–इति ।

"व्याडिराचार्यः"–इत्यादि च तत्र भाष्यम् । तान्येवमादीनि व्याडिमतानि तु पाणिनीयव्याख्यानरूपात् सङ्ग्रहग्रन्थादेव शौनकेन सङ्गृहीतानीत्यपीह ध्येयानीति ।

एवं व्याडिकृतायां विकृतवल्ल्याञ्च शौनकस्यावगमः—"अनुलोमे यथाक्रमम् (वि० व० १. ८.)"–इत्यत्र "यथाक्रम-शब्देन प्रातिशाख्योक्ता अन्तस्थप्रादयो द्रष्टव्याः"–इत्याह विकृतिकौमुदीकृत् । तथा 'व्युत्क्रमे क्रमवत् सन्धिः (१. ११.)"–इत्यत्र च "विपर्ययक्रमसन्धौ शौनकोक्ताः चैप्रादिसन्धयो भवन्तीत्यन्वयः"–इत्यादि चाह स एव कौमुदीकृद्दाचार्यः । तत्रैव "डकारादिविधानम्"–इत्यस्य व्याख्यायमुक्तम्—"डकारस्य ळहकारादेशः शौनकोक्त एव"–इत्यादि । तथाग्रेऽपि "एकारौकार-परस्तु अकारोऽभिनिहन्यते (१. १३.)"–इत्यस्य कौमुद्याम् "उद्ग्राहसन्धौ शौनकाचार्यैः प्रकृतिभावनिमित्तं प्रापितः 'प्रकृत्यान्तः (पा० ६. १. ११५.)'–इत्यनेन सूत्रेण"–इत्यादि । स्पष्टं चास्ति तत्र शौनकनामोल्लेखः "उदात्तादिविधानं तच्छौनकोक्तं भवेदिह"–इति (वि० व० १ प० १५ श्लो०) ।

अतो मन्यते सुष्ठ्वनुमितं शौनकव्याड्योः समकालिकत्व मिति । तत्र च प्रथमं तावत् व्याडिराचार्यः पाणिनेरष्टक मवलम्ब्य सङ्ग्रह मारब्धितवान् ; ततः शौनकाचार्यः शाकलसंहितायां विशे-

शाख्यापनाय प्रातिशाख्यं प्रणीतवान्; ततश्च तत्परिशिष्टस्थानीया अष्टप्रकरणा विकृतिवल्ली कृता पुनस्तेनैव व्याडिनेत्यपि प्रतीयते तत्तद्ग्रन्थसमालोचनादिभिरिति॥

अप्येतौ शौनक-व्याडी गुरुशिष्यौ,— इत्येतदपि विज्ञायते, तत एव विकृतिवल्लीग्रन्थात्। तथाहि तन्मङ्गलाचरणे—

"नत्वादौ शौनकाचार्यं गुरुं वेदमहानिधिम्।

मुनीन्द्रं सर्ववेदज्ञं ब्रह्मज्ञं लोकविश्रुतम्"–इति (२)।

एवमपि सिद्धमेतयोः शौनकव्याड्योः समकालिकत्वम्। सिद्धश्चास्मादून मसौ प्रातिशाख्यकृच्छौनकः पाणिनेः परभव इति॥

ननु शौनकस्य पाणिनिपरभवत्वं सत्य मेवेति चेत्, कथं न तत्कृते ऋक्प्रातिशाख्ये पाणिनेर्नामोल्लेखः? अत्रेदं सम्भाव्यते,— यथा च सम्प्रति भट्टोजिदीक्षितकृता वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी नाम वृत्तिः प्रचलिता, अत एवाविशेषेण 'पाणिनीयव्याकरण मधीते'–इत्युक्ते तद्वृत्तिसमन्वितस्यैवाध्ययनस्य बोधो भवति, 'कौमुदी मधीते'–इत्युक्ते च पाणिन्यष्टकान्विताया एव तस्या वृत्तेरध्ययनं प्रतीयते, अपि च व्याकरणकारोल्लेखप्रसङ्गे तद्वृत्तिकर्त्तुः दीक्षितस्यापि नामोल्लेखः क्रियत एव; तथैव शौनककाले अपि ससूत्रसङ्ग्रहस्यैव व्याकरणत्वेन प्रसिद्धिरासीत्, सङ्ग्रहकारस्य च तस्य व्याडेर्व्याकरणकर्तृत्वेनेति। तदुक्त मस्ति हैमचन्द्रीये चाभिधानचिन्तामणौ— "ससूत्रवृत्त्यर्थपदं महार्थम्"–इत्यादि (१२. २८.) सङ्ग्रह-विवरणम्। एवञ्च व्याडेरुल्लेखादेव पाणिनेरुल्लेखः सिद्धः। सत्येवं शौनकीयप्रातिशाख्यादौ यत्र क्व च व्याकृतिविषये व्याडेराचार्यस्य नामोल्लेखो दृश्यते, तत्सर्व मेव पाणिनिमतज्ञापकम्; व्याडेः खलु

पाणिनीयव्याख्यातृत्वेनैव वैयाकरणत्वसिद्धेः ; न हि व्याड़िर्व्याकरणसूत्रकारः। तथाच— यद् दृश्यते ऽत्र "व्याड़िर्नासिक्य मनुनासिकं वा"–इति (व० प्रा० १३ प० ४४.), तदिदं "मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः (१. १. ८.)"–इत्यस्य पाणिनीयस्य सूत्रस्यैव व्याड़िकृतं व्याख्यानं शौनकेन संसत्योल्लिखित मित्येव गम्यते। एव मन्यत्रापि। भाष्यकृताप्युक्तं पस्पशायाम्— "अथ व्याकरण मित्यस्य शब्दस्य कः पदार्थः ? सूत्रम्। •—०। न हि सूत्रत एव शब्दान् प्रतिपद्यन्ते। किन्तर्हि ? व्याख्यानतश्च। ननु च तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं भवति, न केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानम्— 'वृद्धिः, आत्, ऐच्'–इति। किन्तर्हि ? उदाहरणम्, प्रत्युदाहरणम्, वाक्याध्याहारः, इत्येतत्समुदितं व्याख्यानं भवति"–इति। अत एव चोक्तं दृश्यते वृत्तौ— "ससङ्ग्रहं व्याकरण मधीते"–इति (पा॰ ६. ३. ७८.)। अपि च शौनकीये हि तत्र प्रातिशाख्ये आचार्यपदेनापि पाणिनेः स्मरणं बहुत्र लभ्यते। तथाहि (१. ४. १.)—

"अष्टावाद्यानवसानेऽप्रगृह्यानाचार्या आहुरनुनासिकान् स्वरान्। तन्निमाते शाकला दर्शयन्त्याचार्यशास्त्रापरिलोपहेतवः"–इति।

अत्रावश्यं पाणिनिकृतम् "अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः (८. ४. ५७.)"–इत्येव सूत्रं लक्ष्यीभूतं तस्येति स्वीकार्यं मिति॥

किञ्च पाणिनीयप्रणयनात् पूर्वं कस्यापि प्रातिशाख्यग्रन्थस्य प्रचारः समभवदित्यपि न प्रतीयते ; क्वचिदपि पाणिनीयसूत्रे प्रातिशाख्यशब्दादर्शनात्, प्रातिशाख्यशब्दव्युत्पत्तये वार्त्तिककृत्कृतयत्नस्योपलाभाच्च। तथाहि— "गम्भीराञ्ञ्यः"–इति (४. ३. ५८.) सूत्रे उक्तं कात्यायनेन "अव्ययीभावाच्च परिमुखादिभ्य उपसङ्ख्यानम्"

-इति ; तत्र परिमुखादिगणे च दृश्यते "प्रतिशाख"-इति। परिषच्छब्दस्तु हि: दृश्यते पाणिनीयेऽपि, परं न तत्रैकत्रापि प्रातिशाख्यार्थोऽवगम्यते ; अपि तु गायकाद्यर्थ एव। तथा "पार्षकृतिरेषा तत्र भवतां नैव लोके नान्यस्मिन् वेदे अर्द्ध एकारोऽर्द्ध ओकारो वास्ति"-इति (१ अ० १ पा० ७ आ०) महाभाष्यवचनस्य नागेशादिकृतं व्याख्यानं चेहालोच्यम्।

वस्तुतस्तु शाखाविशेषेषु व्याकृत्यादिविशेषबोधनपरा एव प्रातिशाख्यग्रन्था:, सामान्यत: सर्वशब्दानुशासनाय प्रवृत्तात् पाणिनीयाद्व्याकरणादवरजा एव भवितु मर्हन्ति। अतस्तथैवोक्तं बह्वृक्प्रातिशाख्यशास्त्रप्रयोजनश्लोकव्याख्यानावसरे तत्तृतीयवृत्तिकृतोव्वटेन, कृतञ्च तत्र पाणिनिसूत्रोद्धरणम्। तथाहि— "तथा व्याकरणे यत् सामान्येन, यथा— 'ऋचि तु-नु-घ-मक्षु-तङ्-कु-त्रोरुष्याणाम्'-इति (पा० ६. ३. १३३.), तद् व्यवस्थापयितु मिद मारभ्यते ; न सर्वत्रैतानि पदानि अस्यां शाखायां दीर्घा भवन्ति। यथा—"-इत्यादि। एव माथर्वणप्रातिशाख्येऽप्युक्तं स्वयं सूत्रकृतैव— "एव मिहेति च विभाषाप्राप्तं सामान्येन"-इति। सामान्येन लक्षणेन पाणिनीयेन यद् विकल्पेन प्राप्तम्, तदेव मस्यां शाखायां व्यवस्थितं भवतीति च तदर्थ:। अत एवोक्तं महाभाष्यकारेण च— "अवश्यं खल्वप्यस्माभिरिदं वक्तव्यम्, बहुल मन्यतरस्या मुभयथा वा एकेषा मिति। सर्ववेदपारिषदं हीदं शास्त्रम्, तत्र नैक: पन्था: शक्य आस्थातुम्"-इति (२ अ० १ पा० ३ आ०)।

अथ केषाञ्चिन्मते प्रातिशाख्यकृच्छौनक एवैक: सूत्रद्रष्टा, मण्डलद्रष्टा, कल्पकृत्, शाखाप्रवक्ता चेति। पूर्वप्रदर्शितानि षड्-

गुरुशिष्यवचनाद्येवात्रैकं प्रमाण मुपलभ्यते ; तत्रापि नाम्नैक्य मेव बीजम्, नान्यत् किञ्चनेत्यस्माकम्। समासतः खण्डितश्चैतत् पुरस्तादेव (५५ पृ०)। वस्तुतस्तु शुनकवंशीयाः अद्यतनीया अपि शौनका एव ; तस्मान्नामैक्यबीजकं तादृश मद्भुतमतं त्वति-भ्रमविजृम्भित मिवैव प्रतिभाति ; न हि तत्र किमपि मानं लभ्यते, प्रत्युत लभ्यन्त एव वादा बहवः। तेषां कतिचित् पुरस्तादेव ध्वनिताः प्रदर्शयिष्यामश्चोपरिष्टादपि (वेदसमा-लोचने) कतिचिद्। इह च किञ्चित् प्रकटयामः।—

प्रातिशाख्यकारस्य शौनकस्य तु मुनित्वेन व्यवहारदर्शनात् ऋषिकालात् परभवत्व मद्ययुगीयत्वञ्च। तथाहि— "नत्वादौ शौनकाचार्यं गुरुं वन्दे महानिधिम्। मुनीन्द्रं सर्ववेदज्ञं ब्रह्मज्ञं लोकविश्रुतम्"–इति विकृतिवल्ल्यां व्याडिवचनम् (२) ; न हि तेन तत्रोक्तम् ऋषीन्द्र मिति। पाणिन्यादीनां पतञ्ज-ल्यन्ताना मद्ययुगीयाना मेव हि मुनित्वेनैव व्यवहारो दृश्यते प्रधानतः सर्वत्र, ऋषित्वेनापि व्यवहारस्त्वौपचारिकः ; पाणिनि-पूर्वजाना मापिशलि–शाकटायन–गार्ग्य–शाकल्य-कल्पकच्छौनक-माण्डव्य-पाराशर्यप्रभृतीनां त्वाचार्यत्वेनैव व्यवहारो दृश्यते प्रधा-नतः सर्वत्र, ऋषित्वेन व्यवहारस्त्वातिदेशिकः ; तेभ्योऽपि प्राचीनतमानां पुराकल्पश्रुतानां वसिष्ठ-वामदेव-सूक्तमण्डलदृक्-शौनकादीनां मन्त्रद्रष्टृणा मेव ऋषित्वं मुख्य मिति तु प्रतिपादितं पुरस्तादेव (३२–४४ पृ०)। तदेवं प्रातिशाख्यकृच्छौनको नून मद्ययुगीयः ; तत्रापि व्याडिसमकालिक इति पाणिनिपरजश्चातो नास्य कथ मपि युज्यते सूक्तद्रष्टृत्वादिक मितोऽप्यपास्तं षड्-गुरुशिष्यस्याभिमत मिति ॥

एवञ्च यद्यपि बहूना मेव वैदिकग्रन्थानां प्रणेतृनाम शौनक इत्येवं श्रूयत एव, परं न हि तन्मात्रेणैव तेषां सर्वेषा मेक एव प्रणेतेति प्रामाण्य मुपगन्तु मर्हतीति शौनकानां विभिन्नव्यक्तित्व मसमकालिकत्वञ्च सुतरां सम्पद्यत एव। वर मनुमीयते,— शिक्षाविशेषकृत् शौनकाचार्यः पाणिनेः पूर्वजः; शौक्ताधिकारे "शौनकादिभ्यश्छन्दसि (४. ३. १०६.)"-इतिसूत्रीयशेखरे "छन्दसि किम्? शौनकीया शिक्षा"-इतिप्रत्युदाहरणदर्शनात्। कल्पकृत् शौनकाचार्यस्तु ततोऽपि पुरातनः; तत्रैव तद्ग्रन्थस्यैवोदाहरणत्वेन बोधनात्; छन्दस्त्वसामानाधिकरण्येन प्रोक्तृत्व मेव हि तादृशोदाहरणत्वे बीजम्। यस्तु कल्पकृत्, स एव कर्त्ता शाखाप्रवचनस्यापि। तथा ह्युक्तं विकृतिकौमुद्यां गङ्गाधरभट्टाचार्येण— "शाकलाः शौनकाः सर्वे कल्पं शाखां प्रचक्षते"-इति (१. ४.)। तत्त्वतः पाठभेदकल्पभेदावेव शाखाभेदहेतू। मण्डलद्रष्टुः शौनकर्षेस्तु द्रष्टृत्वेन व्यवहारात् ततोऽपि प्राचीनत्व मन्त्रयुगीयत्वञ्च; न हि एतद्युगीयस्य कस्यापि द्रष्टृत्वेन परिचयः क्वाप्युपलभ्यते; अस्ति चैतस्य शौनकस्य द्रष्टृत्वेनैव व्यपदेशः,— "द्वितीयं मण्डल मपश्यत्"-इति (३३ पृ०)। मण्डलशब्दस्तु वैदिकमन्त्रसूक्तानां सङ्घविशेषस्यैव वाचकः; तदाह सर्वानुक्रमणीकृच्छौनकोऽपि— "तत्तदृषिदृष्टानां बहूनां सूक्ताना मेकर्षिकर्तृकः सङ्घो मण्डलम्"-इति, "सम्पूर्ण मृषिवाक्यन्तु सूक्त मित्यभिधीयते"-इत्यादि च। ततस्तस्माच्च तादृसङ्घकारात् शौनकात् प्राचीनोऽन्य एव शौनकर्षिः सूक्तकारः,— इत्याप्यविचारित मेव सिद्धम्। तत्त्वतः सर्वत्रैव ग्रन्थकालनिर्णये स्मर्त्तव्य मेतत्,— प्राचीनार्याणां गोत्रनाम्ना मेव व्यवहार आसीन्न पुनर्व्यक्तिनाम्ना

मिति; यथाद्यापि दृश्यते सपितृनामसनामव्यवहारो दाक्षिणा-त्यानां भारतीयानां तथा इलण्डीयादीना मपि। अतएव व्यासाश्वलायनपाणिनिशौनकयास्कादीनां बहुत्वात् तत्तत्कृतेष्व-वश्यम्भावी पौर्वापर्यविभ्रमो भवत्येव ?

दश 'आर्षानुक्रमणी'-प्रभृतीनां दशाना मेवर्ग्वेदीयग्रन्थानां प्रणेता बभूव चैकः शौनक इत्याह सर्वानुक्रमणीवृत्तौ षड्गुरुशिष्यः—

"शौनकीया दशग्रन्थास्तु ऋग्वेदस्य गुप्तये।
आर्षानुक्रमणीत्याद्या छान्दसी दैवती तथा।
अनुवाकानुक्रमणी सूक्तानुक्रमणी तथा।
ऋक्पादयोर्विधाने च बार्हद्दैवत मेव च।
प्रातिशाख्यं शौनकीयं स्मार्तं दशम मुच्यते"—इति।

एतदपि तादृशभ्रमादेव। तत्त्वतो बृहद्देवताकृच्छौनकस्तु प्रातिशाख्यकृतः शौनकात्, निरुक्तकृतो यास्काच्च बह्ववरः; तत्र बहुत्रैव तयोर्नामोल्लेखदर्शनात्। तथाहि बृ० दे० २, ११३—

"पद मेकं समादाय द्विधा कृत्वा निरुक्तवान्।
पुरुषादः पदं यास्को वृचे-वृचे इति त्वृचि॥"—इति।

दृश्यते चात्र निरुक्ते 'पुरुषानदनाय'—इति (२, २, २,)।

"कात्तीवतं सर्व मिति भगवानाह शौनकः।"—इति च बृ० दे० ३, १५२,। लभ्यते चैवं शौनकीयानुक्रमणिकातोऽपि। न हि कोऽपि विज्ञः स्वं भगवानिति वक्तु मुत्सहेतेति नून मनुक्रमणीकृच्छौनको बृहद्देवताकृच्छौनकात् प्राचीन इत्येवाव-गम्यते। तथा च षड्गुरुशिष्यकृतः 'शौनकीया दश ग्रन्थाः'—इति सिद्धान्तः कथं न विलीनो जलमध्यस्थमसीक्षोदवदिति सुधीभिर्विभाव्य मेव। एवञ्च य एव प्रातिशाख्यकृत् स एव

मार्ष्यनुक्रमण्यादीना मपि नवानां प्रणेतेति कथं स्वीकुर्महे वयम् ? पर मेतावत्त्वस्माकं भवेत् स्वीकार्यम् ,— सर्वं एवैते ग्रन्थाः पाणिनीयतो बह्वन्तरभवाः ; प्रातिशाख्यकृत्सङ्ग्रहकृतो गुरुशिष्यत्वेन समकालिकत्वप्रतीतेरिति (१२४ पृ०)।

यच्चाह षड्गुरुशिष्यः— "आसीद् गृहपतिर्यो वै नैमिषारण्यवासिनाम्। शतानीकाय राज्ञे वै जनमेजयसूनवे"–इत्यादि। तदपि न ; बह्वृक्प्रातिशाख्यकृतः शौनकस्य व्याडिसमकालिकत्वात् , व्याडेर्हि पाणिनितोऽन्यूनद्विशताब्दीपरजत्वं प्रतिपादितं चेतः पुर एवेति (१२१पृ०)। तदेवम् सर्वानुक्रमणीभाष्ये दृष्टानि षड्गुरुशिष्योक्तानि शौनकपरिचायकवचनानि सर्वाण्येवास्मान् विस्मापयन्ते एव। तत्त्वतो सर्व एवैते शौनका नूनं विभिन्नकालजा इति बहुपूर्वापरीभावान्विताः ; तत्रायं बह्वृक्प्रातिशाख्यकारः खल्वेष शौनको यतो व्याडिसमकालिकः , तत एव कलेरन्यूनैकादशशताब्द्यां स्त्रीष्टजन्मतश्च द्विसहस्राब्दीतः प्रागिहाक्रीडदित्येवोपलभ्यत इति॥

[यास्कः] निरुक्तकारोऽयं यास्कस्तु तस्मादस्माच्च शौनकात् पराचीनः। दृश्यते ह्यत्र निरुक्ते (१. ६. १.) शौनकीयप्रातिशाख्यसूत्र मुद्धृतम् — "पदप्रकृतिः संहिता (ऋ० प्रा० २. १.)" –इति। उक्तञ्चेह — "पदप्रकृतीनि सर्वचरणानां पार्षदानि"–इति (१. ६. १.)। अतोऽस्मान्निरुक्तात् पूर्व मेव प्रणीताः प्रायः सर्व एव प्रातिशाख्यग्रन्था इत्यप्यनुभवामः॥

यत्तु केन चित् "न दाशतय्येकपदा काचिदस्तीति वैयास्कः"–इतिप्रातिशाख्योक्तिदर्शनात् यास्कस्यैतस्य शौनकाग्रजत्वं निर्णीतम् ; तस्य तन्निर्णयस्य तु मूले एव कुठाराघातः कृतः पुरस्तात् (२८पृ०)॥

एवं हि निरुक्तकारोऽयं यास्काचार्यः शौनकपरशताब्दीज इत्यपि वक्तुं शक्यते, सम्पद्यते च तथा पाणिनितः त्रिशताब्दीपरजत्व मस्य; नापि हि त्रि-चतुः-शताब्दी मन्तरा मनुजाना मेतादृशं बुद्धिवैजात्यं सम्भाव्यते,— यत्रैकेनैव सूत्रेण कृतार्थो मुनिः, तदर्थ एवैवं बृहद्ग्रन्थः प्रयोजनीयो भवेत्;— पृषोदरादीनीति सूत्रेणैव साधितं पाणिनिमुनिना प्रायः सर्वनैरुक्तकार्य मिति तु बोधित मेव पुरस्तात् (१०, ११ पृ०)। एवञ्चेद मेव स्फुटं प्रतीयते पाणिनिकाले शिष्टानां भाषाव्यवहारत एव पदाना मर्थाः प्रतीयन्ते स्म, अत एव सूत्रयामास पृषोदरादीनीति; तत उत्तरकालम् जाते हि शिष्टाना मपभाषाव्यवहारबाहुल्ये, सञ्जाते च बुद्धिमालिन्ये ऽवश्य मेव विशेषतो निर्वचनादेर्वक्तव्यत्व मुपगत मत एव प्रवृत्त मिदं निरुक्तं यास्कीय मिति। तदेवं कलेर्द्वादशशताब्द्यां खीष्टजन्मतश्चोनविंशशताब्दीतोऽपि प्राक् समभवदयं यास्क इति सिद्धम्॥

पाश्चात्याध्यापकगोल्ड्ष्टूकरोद्भावितप्रणालीतो बोथ्लिङ्गीयं प्लव मारुह्य च अपारकालपारावारे विचरन्तो वय मिमं यास्क मपश्याम;--कस्यां नु वेलाया मासीनः स प्रणिनायेदं निरुक्त मिति।

साधवो येन गच्छन्ति तेन गच्छन् न दोषभाक्।
निन्दा वा यदि वा शंसा नानुगानां हि युज्यत इति शम्॥

———

(८)

अथेदानीं विचार्य्य मस्ति,— कैमर्थिक्येन प्रवृत्तिस्तस्य यास्कस्येति; "प्रयोजन मनुद्दिश्य न मन्दो हि प्रवर्त्तते"। किञ्च,

"सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वापि कस्य चित्।
यावत् प्रयोजनं नोक्तं तावत् तत् केन गृह्यते?"—इति।

न केनापीति भावः। अतोऽस्य च यास्कस्यात्र प्रवृत्तेः प्रयोजनं वक्तव्य मेव। न चात्र साङ्ख्यकर्तुः सृष्टिविषयकः प्रश्न इवायं विचारः स्वार्थः परार्थो वास्यारम्भ इति निर्णयायेति; न ह्यन्धप्रकृतिरिव कोऽपि केवलं परार्थं कि मपि कर्त्तु मुत्सहतेऽत्रेति धीमतां सिद्धान्त एव। अत एवाह भगवान् पतञ्जलिः— "नेह कश्चित् परोऽनुगृहीतव्य इति प्रवर्त्तते, सर्व इमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्त्तन्ते। ये तावदेते गुरुशुश्रूषवो नाम, तेऽपि स्वभूत्यर्थं प्रवर्त्तन्ते; - पारलौकिकञ्च नो भविष्यति, इह नः प्रीतो गुरुरध्यापयिष्यतीति। तथा य एते दासाः कर्मकरा नाम, एतेऽपि स्वभूत्यर्थं प्रवर्त्तन्ते; भक्तं चैलञ्च लप्स्यामहे, परिभाषाश्च न नो भविष्यन्तीति ("परिभाषाः= दण्डनादिकाः" कै०)। तथा य एते शिल्पिनो नाम, एते च स्वभूत्यर्थं प्रवर्त्तन्ते; वेतनञ्च लप्स्यामहे, मित्राणि च नो भविष्यन्तीति"—इति (३ अ० १ पा० २ आ०)। हरिणाप्युक्त मेव मेव—

"निमित्तेभ्यः प्रवर्त्तन्ते सर्व एव स्वभूतये।
अभिप्रायानुरोधोऽपि स्वार्थस्यैव प्रसिद्धये"—इति।

एष च विशेषाशयोऽस्य प्रश्नस्य— यथा च खलु ऋक्तन्त्रव्याकरणस्य ऋग्वेद एव विषयः, सामतन्त्र-व्याकरणस्य सामवेद

एव ; तथैवास्यापि शास्त्रस्य कश्चिद्वेद एवैको विषयतया निर्दिष्ट उत यथा पाणिनीयं नाम व्याकरणं लौकिकानां सर्ववेदगतानां च सर्वविधसाधुशब्दाना मविशेषेण व्युत्पादनाय प्रवृत्तम्, तथे-वेद मपि ?—इति। अत्र ब्रूमः,— नेद मृक्तन्त्रादिवदेकवेद-विषयम्, इह सर्ववेदीयाना मेव निगमानां दर्शनात्; नापि पाणिनीय मिवेदं लोकवेदयोरविशेषेण शासनम्, इह केवल-लोकविदितानां केवलब्राह्मणगतानाञ्च पदानां निर्वचनाना मना-लोचनात्; ततोऽयं ग्रन्थः तृतीयश्रेणीकः सर्ववेदमन्त्रव्याख्या-मार्गबोधनायैव प्रणीतः। अत एवाह यास्कः स्वय मेव— "अथा-पीद मन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यते ऽर्थ मप्रतीयतो नात्यन्तं स्वरसंस्कारोद्देशस्तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कार्त्स्न्यं स्वार्थ-साधकञ्च"—इति (१. ५. १.)। प्रपञ्चितश्चैतत्तत्रैव तदुत्तरत्र।

अपरञ्चास्य विशेषतः समालोचनयेद मपि लक्ष्यते,— यथा मन्त्राणा मर्थादिज्ञापनाय च प्रवृत्ता ब्राह्मणग्रन्थाः, तथैवेद मपीति। प्रथमं ब्राह्मणग्रन्थेष्वेव निर्वचनानि च समाम्नातानि, ततोऽनुब्राह्मणग्रन्थेषु तन्निर्वचनादिकम्, ततो निदानसूत्रादिग्रन्थेषु बहु लीलायितं तद् भगवता यास्केनाबद्धं पृथग् ग्रन्थरूपेणेति। ततश्च नेदं शास्त्रं ब्राह्मणग्रन्थीयपदादिव्याख्यामार्गबोधनाय प्रवृ-त्तम्; अपि नाम यदर्थं प्रवृत्तं ब्राह्मणम्, तदर्थ मेवेद मपीति सर्वेषां वेदानां मन्त्रगतपदादीना मेव व्याख्यानप्रकारबोधनायास्य प्रवृत्तिरिति। अतएव स स्वय मेवोक्तवान् ग्रन्थोपक्रमे— "छन्दोभ्यः समाहृत्य"—इत्यादि; छन्दस्त्वन्तु मन्त्राणा मेव मुख्य मिति सङ्क्षेपः॥

———

(८)

अथ कोऽयं वेदः ?— वेदशब्दस्य कीदृशी व्युत्पत्तिरिष्टा आर्याणाम्, तथा वेदस्य किं लक्षणम्, स्वरूपञ्च तस्य कि मिति त्रयः प्रश्नाः स्वत एव सर्वमनःसु समुत्पद्यन्त एव ; तत्समालोचनार्थैवेतर्हि किञ्चिदिह यतामहे इति यावत्।

[वेदः] "विद्यन्ते ज्ञायन्ते लभ्यन्ते वा एभिर्धर्म्मादिपुरुषार्था इति वेदाः"-इत्येतद् वेदशब्द-व्युत्पादनं कृतं दृश्यते देवमित्रपुत्रेण विष्णुमित्रेण ऋक्प्रातिशाख्यवृत्त्युपक्रमे। अन्यान्यविधानि च सन्ति बहूनि वेदशब्दव्युत्पादनानि, तानि चान्यत्रान्यत्र द्रष्टव्यानि।

"प्रत्यक्षानुमानागमेषु (प्रमाणेषु) अन्तिमो वेदः"-इति, "समयबलेन सम्यक् परोक्षानुभवसाधनं वेदः"-इति, "अपौरुषेयं वाक्यं वेदः"-इत्यादीनि च वेदलक्षणानि सायणीये ऋग्भाष्यादौ द्रष्टव्यानि। "इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरलौकिक मुपायं यो वेदयति स वेदः"-इत्येकेनैव वाक्येन च वेदस्य व्युत्पादन-लक्षणेऽप्युक्ते कृष्णयजुर्भाष्यभूमिकायां सायणेनैव। "प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते। एतं विदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदता"-इति वचनञ्च तत्र मानत्वेनोपन्यस्योक्तं च "स एवोपायो वेदस्य विषयः, तद्बोध एव प्रयोजनम्, तद्बोधार्थी चाधिकारी ; तेन सहोपकार्योपकारकभावश्च सम्बन्धः"-इति।

वेदस्वरूपञ्चोक्त मेवं बौधायनेन— "मन्त्रब्राह्मण मित्याहुः" -इति। आपस्तम्बेन च यज्ञपरिभाषायां स्फुट मुक्तम्— "मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्"-इति। सर्ववेदभाष्यकारेण सायणाचार्येणापि तदेवापस्तम्बीयलक्षण मवलम्ब्य प्रपञ्चित मृग्भाष्यभूमि-

कायां बहुधैव; सिद्धान्तितञ्चैतत् तत्र "मन्त्रब्राह्मणात्मकः शब्दराशिर्वेदः"-इति। उक्तञ्च भगवता जैमिनिमुनिनापि तथैव; तदनुश्लोकितञ्च सर्वानुक्रमणीवृत्तिभूमिकायां षड्-गुरुशिष्येण। तथाहि –

"मन्त्रब्राह्मणयोराहुर्वेदशब्दं महर्षयः ॥
विनियोक्तव्यरूपो यः स मन्त्र इति चच्यते।
विधिस्तुतिकरं शेषं ब्राह्मणं कथयन्ति हि ॥
विनियोक्तव्यरूपश्च त्रिविधः सम्प्रदर्श्यते।
ऋग्यजुःसामरूपेण मन्त्रो वेदचतुष्टये ॥
अहेबुध्नीय मन्त्रं मे गोपायेत्यभिधीयते।
ऋक् पादबद्धा, गीतन्तु साम, गद्यं यजुर्मन्त्रः ॥
चतुर्ष्वपि हि वेदेषु त्रिधैव विनियुज्जते।
वेदैरशून्य इत्यादौ मन्त्रे त्रैविध्य मुच्यते ॥
प्रस्तुतर्त्त्विग्विनियोग ऋचान्त्वो मन्त्रे यज्ञकारणे।
'सर्वब्रह्मा'-निरुक्तोऽपि चतुर्भिरिति निर्णयः ॥
ऋग्रूपमन्त्रबाहुल्यादृग्वेदः स्यात् तथेतरौ।
शान्तिपुष्ट्यादिकब्रह्मवर्गप्रणवविद्यया।
ऋचाञ्च यजुषां तुर्यौ बाहुल्येन विधायकः ॥
एकविंशत्यध्वयुक्तं मृग्वेद मृषयो विदुः।
सहस्राध्वा सामवेदो यजुरेकशताध्वकम्।
नवाध्वाथर्वणोऽन्ये तु प्राहुः पञ्चदशाध्वकम् ॥"-इति।

एतेन खलु सर्वेषा मेव वेदानां सर्वविधस्वरूपाण्युक्तान्येव समासतस्तेन धीमतैवेत्यत्रास्माकं नैव किञ्चिद्वक्तव्य मस्त्यवशिष्टम्;

शास्त्रं जैमिन्यादिभिर्महात्मभिः प्रपञ्चितं मीमांसासूत्रादिक मेव सुधीभिर्द्रष्टव्य मित्यलं चर्वितचर्वणेन वेदस्य पौरुषेयत्वा-पौरुषेयत्वादिकविचारेणेति॥

परन्त्वस्त्येतदालोच्यम्,— आपस्तम्बादिमतानुगाः सायणा-चार्यादयस्तु मन्त्राणां ब्राह्मणानाञ्च वेदत्वं चिरात् सिद्ध मिति मन्यन्ते। केचित्त्वयतना ब्राह्मणग्रन्थेषु बहुत्र 'य एवं वेद'-इति दर्शनादेव प्रथमं तावत् ब्राह्मणग्रन्थाना मेव वेदाख्या प्रच-लिता, ततः कालक्रमेण मन्त्रेष्वपि सा उपचरितेत्याहुः। वयन्तु तदुभयोरेव विपरीतं ब्रूमः;— पुरासीत् विद्यापरपर्याय एवायं वेदशब्दः; तथा यतश्च सर्वासा मेव विद्यानां निधानानीमे मन्त्राः प्रदृष्टाः, अतो मन्त्रकाले एव त्रिविधानां मन्त्राणां वाचकः सम्पन्नो वेद इति; ततो ब्राह्मणकाले ब्राह्मणेष्वपि ग्रन्थेषु मन्त्रमात्रपर एव व्यवहृतो वेदशब्दः; पश्चात् सूत्रकाले तु मन्त्रब्राह्मणयोरुभयोरेव विद्यानिधानत्वेनादरातिशयस्थितेरुभयो-रेव बोधकः सञ्जातो वेद इति। तदत्र त्रयः पक्षाः सम्पद्यन्ते;— (१) मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदत्वम्, (२) ब्राह्मणग्रन्थाना मेव मुख्यं वेदत्वम्, (३) सर्वविद्यानिधानानां हि मन्त्राणा मेव वेद इति व्यवहारो मुख्योऽतिपूर्वकालिकश्चेति। अथैषां कतमः पक्षो ज्यायान् इति पूर्वापरदर्शिभिर्माध्यस्थधिषणावद्भिः सूरिभिरेवालोच्यताम्।

श्रूयते हि शुक्लयजुषि मन्त्रे एव त्रयीपरो वेदशब्दः— "वेदेन रूपे व्यपिबत् सुतासुतौ प्रजापतिः"–इति (१९. ७८.)। "प्रजापतिः 'सुतासुतौ' सुतासुतयोः रूपे 'वेदेन' ज्ञानेन, त्रय्या विद्यया वा 'व्यपिबत्' विविच्य पीतवान्। सुतः= सोमः, असुतः= पयः परिस्रुच्च"–इति च तस्य व्याख्यानं भाषितं मही-

धरेण। तदत्र वेदेनेत्यस्य द्विविधोऽर्थः क्वतो दृश्यते— 'ज्ञानेन त्रय्या विद्यया वा'-इति। तत्र द्वितीयोऽर्थ एव युक्ततरोऽस्माकम्; मन्त्रे 'वेदेन'-इत्याद्युदात्तश्रवणात्। अस्ति हि वेदशब्दः उञ्छादिगणे (६. १. १६०. पा० सू०) पठितः करणव्युत्पाद्यो यौगिको ऽन्तोदात्तः; अस्ति चापरो वृषादिगणे (६. १. २०३.) पठितस्त्रय्यां रूढः आद्युदात्तो वेद इति। अत एव ऋक्संहितायां श्रुतस्य "यः समिधा"-इति (६. १. ५.) मन्त्रस्य व्याख्याने भाषितं सायणाचार्येण 'वेदेन = वेदाध्ययनेन'-इति। तैत्तिरीयसंहिताया मप्येव मस्ति त्रयीपरो वेदशब्द आद्युदात्तः (७. ५. ११. २.)। तथैवाथर्वणिका अप्यसकृदामनन्ति संहिताया मेव त्रयीपरं वेदशब्दम्। तथाहि— "यस्मिन् वेदा निहिता विश्वरूपास्तेनौदनेनातितराणि मृत्युम्"-इति (४. ७. ३. ६.); बुध्यत एवात्र हि वेदा इत्यस्यार्थं ऋगादय इति। तथा तत्रैवोनविंशकाण्डे ऽपि त्रिशः श्रुतो वेदशब्दस्त्रयीपर एव। तदेवं सर्वसंहितास्वेव त्रयीपरो वेदशब्दः श्रूयत एवेति मन्त्राणा मेव वेदत्वं सिद्धम्।

एवं ब्राह्मणेष्वपि सर्वत्र श्रूयत एव वेदस्त्रयीपरः। तथाहि, बह्वृग्ब्राह्मणे— "त्रयो वेदा अजायन्त ऋग्वेद एवाग्नेरजायत यजुर्वेदो वायोः सामवेद आदित्यात्; तान् वेदानभ्यतपत्"-इति (ऐ० ब्रा० ५. ५. ६.); एव मन्यत्रान्यत्र च तत्रैव (६. १५; ७. १८.)। तैत्तिरीयब्राह्मणेऽपि तृतीयकाण्डे (१०. ११. ४.) श्रूयत एव त्रयीपरो वेदशब्दः। तथा छान्दोग्यब्राह्मणे च— "स होवाचर्ग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेद माथर्वणं चतुर्थम्"-इत्यादि (८. १. २.)। अथर्वब्राह्मणेऽपि— "इमे सर्वे वेदाः"-इत्यादि (गो० ब्रा० १. २. ८.)। तदेवं सर्वब्राह्मणेषु

च त्रयीपरो वेदशब्दः श्रूयत एवेत्यस्माच्च सिध्यति मन्त्रमात्राणां वेदत्वम्।

किञ्च सर्वसंहितासु त्रयीपरवेदशब्ददर्शन मेव प्रमाणयति, आसीन्मन्त्रकालेऽपि मन्त्राणा मेव वेद इति व्यपदेशः; तदापि मन्त्रव्याख्यानार्थकानां ब्राह्मणग्रन्थाना मनाविर्भावात्। प्रदर्शित-ब्राह्मणवाक्यानि च तदेव द्रढयन्ति; ऋगादिशब्दानां मन्त्रेष्वेव मुख्यशक्तेः। अत एवोपपद्यन्ते तत्र गोपथे— "इमे सर्वे वेदाः" -इत्यत्र विशेषणानि "सब्राह्मणाः"-प्रभृतीनि। निरुक्ते ये चार्थस्य-प्रशंसनाय शाखान्तरीयमन्त्रा उद्धृता यास्केन, तत्र च श्रूयते त्रयीपर एवाप्युदात्तो वेदशब्दः— "अधीत्य वेदम्"-इति (१. ६. २.)। तदेतस्माच्च विज्ञायते मन्त्रकाले मन्त्रार्थक एव वेदशब्दः प्रसिद्ध आसीदिति। यास्को ऽप्याह— "कर्मसम्पत्तिर्मन्त्रो वेदे"-इति (१. १. २.)। स हि कर्मसम्पत्तिर्मन्त्रः क्वास्ति ब्राह्मणेषु संहितासु वा? संहितास्वेवेति वेदितोऽपि स्फुटं व्यज्यते संहितार्थं एव वेदशब्दो ऽभिमतः खलु निरुक्तकारस्यैतस्य यास्कस्यापीति॥

एव मपि ज्ञानार्थस्य विदधातो रूपं वेद इति विद्येव तस्य-यौगिकार्थः फलति। अनन्ताश्च विद्या इह जगति सन्ति चिरायाय; तत एव वेदस्य सनातनत्व मनन्तत्वञ्च मन्यन्ते सर्व आर्याः। आदिसभ्यकालेऽत्र भारते ये ऋषयः प्रादुर्बभूवुः, आसन्नेव ते विविधविद्याविभूषणाः साक्षात्कृतधर्माणः, अत एव तैर्दृष्टा मन्त्रास्तत्कालादेवोच्यन्ते वेदा इति। तथापि मन्त्रेष्वेव वेदशब्दस्य मुख्या शक्तिः। तथा ह्यामनन्ति—

"भरद्वाजो ह त्रिभिरायुर्भिर्ब्रह्मचर्य मुवास। तꣳ ह जीर्णिꣳ स्थविरꣳ शयानम्, इन्द्र उपव्रज्योवाच। भरद्वाज! यत्ते चतुर्थ

मायुर्दद्याम् , किमेनेन कुर्य्या इति । ब्रह्मचर्य मेवैनेन* चरेय मिति होवाच । तं ह त्रीन् गिरिरूपानविज्ञातानिव दर्शयाञ्चकार ; तेषां हैकैकस्मान्मुष्टि माददे । स होवाच भरद्वाजेत्यामन्त्र्य । वेदा वा एते , अनन्ता वै वेदाः , एतद्वा एतैस्त्रिभिरायुर्भिरन्ववोचथाः ; अथ त इतरदननूक्त मेव''-इति (तै० ब्रा० ३. १०. ११. ३, ४.) ।

छान्दोग्येऽपि श्रूयते वेदपर्यायो विद्याशब्दः । तथाहि— ''प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत् ०—० अग्नेर्ऋचो वायोर्यजूंषि सामान्यादित्यात् । स एतां त्रयीं विद्या मभ्यतपत्''-इत्यादि (४. १७. १—१०.) । एवं तत्रैवान्यत्रान्यत्रापि (४. २१. १ ; २३. २.) ।

अतः सुष्ठूक्त मस्माभिः 'पुरासीत् विद्यापरपर्याय एवायं वेदशब्दः'-इत्यादि (१३६ पृ०) ; तथा सम्भाव्यते चैष पक्षो युक्ततम एवोपन्यस्तो मन्त्रेष्वेव वेदशब्दस्य मुख्या वृत्तिरिति ॥

आपस्तम्बादिसूत्रप्रणयनकाले तु ब्राह्मणग्रन्थाना मपि वेदत्वं व्यपदिष्टम् ; ततः प्रभृति सिद्ध मेव ''मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्''-इति । अत एव मनुसंहितादावपि ''वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः (२. १६५.)''-इत्यादिषु वचनेषूभयोरेव ग्रहण मवगम्यते । अत एवैषा सङ्गच्छते (म० सं० २. १५.)—

''उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ।
सर्वथा वर्त्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः''-इति ।

''उदिते जुहोति''-इत्यादिविधयस्तु ऐतरेयादिब्राह्मणेष्वेव विश्रुताः । तथाहि-- ''वृषशुष्मो ह वातावत उवाच जातूकर्ण्यो वक्ता स्मो वा इदं देवेभ्यो यद्वैतदग्निहोत्र मुभयेद्युरहूयतान्येद्युर्वाव तदेतर्हि जुह्वत इत्येतदु हैवोवाच कुमारी गन्धर्वगृहीता वक्ता स्मो

वा इदं पितृभ्यो यद्देतदग्निहोत्र मुभयेद्युरहूयताऽन्येद्युर्वाव तर्हि-तर्हि हूयत इत्येतद्वा अग्निहोत्र मन्येद्युर्हूयते ; तदस्तमिते सायं जुहोत्यनुदिते प्रातरथैतदग्निहोत्र मुभयेद्युर्हूयते; यदस्तमिते सायं जुहोत्युदिते प्रातस्तस्मादुदिते होतव्यम्। ०—०। उद्यन् खलु वा आदित्य आहवनीयेन रश्मीन्सन्दधाति। स योऽनुदिते जुहोति, यथा कुमाराय वा वत्साय वाऽजाताय स्तनं प्रतिदध्यात् तादृक्; तद् ; अथ य उदिते जुहोति, यथा कुमाराय वा वत्साय वा जाताय स्तनं प्रतिदध्यात् तादृक् ०—०। तदेषाभियज्ञगाथा गीयते—

प्रातः-प्रातरनृतं ते वदन्ति पुरोदयाज्जुह्वति येऽग्निहोत्रम्।
दिवाकीर्त्य मदिवा कीर्त्तयन्तः सूर्यो ज्योतिर्न तदा ज्योतिरेषा मिति"

—इति (ऐ०ब्रा० ५.५.४, ५, ६.)। तथा "श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयः (म० सं०२. १०.)"—इत्यत्र च श्रुतिलक्षणे मन्त्राणां ब्राह्मणानाञ्च ग्रहण मिष्टं तस्येत्यपि प्रतीयत एव। ज्ञायते च तथा श्रुतिरिति वेदस्यैव नामान्तर मिति॥

[श्रुतिः] श्रवणात् श्रुतिरित्याख्या। "श्रुयजीषिस्तुभ्यः करणे —इति (पा० ३. ३. ९५. वा० २.) निष्पादितः श्रुतिशब्दस्तु श्रवणेन्द्रियपरः ; इह तु "स्त्रियां क्तिन्"—इति (पा०३. ३. ९४) भावार्थ एव क्तिनिष्टः। एष हि वेदश्चिर मेव श्रूयते गुरुपरम्परानुसारेण ;— केनापि कदापि एकस्यापि मन्त्रस्य प्रणयनकाल-निर्णये कथ मपि न समर्थः! अत एव वाय्वादिवद् अनादिरपौरुषेयश्चेति स्मूयत एवाय मिति वृद्धाः।

स एषः श्रुतिशब्दो वेदपरो व्यवहृतो नासीत् मन्त्रकाले ; मन्त्रसंहितासु क्वचिदपि वेदार्थश्रुतिशब्दस्य दर्शनाभावात्। अपि तु ऐतरेयादिब्राह्मणप्रचारात् पुरैव गाथाकाले व्यवहृतो भावसाधनः

प्रवादपरः। तथा ऐतरेयकम्— "तस्मादपत्नीको ऽप्यग्निहोत्र माहरेत्। तदेषाभियज्ञगाथा गीयते—

'यजेत् सौत्रामन्या मपत्नीको ऽप्यसोमपः।

मातापितृभ्या मनृणाद्यजेति वचनाच्छ्रुतिः'–इति।

तस्मात् सौम्यं याजयेत् (७. १. ९.)"–इति। ता मिमा मवलम्ब्येवाख्यातं ब्राह्मणम् "तदाहुर्वाचाऽपत्नीकोऽग्निहोत्रं ०—० स्वर्गाल्लोकान् जयन्तीति"–इति (७. १. १०.)। तदेवमादीनां दर्शनादिद मपि व्यक्तम्— आदौ मन्त्रकालः, ततस्तेषां यज्ञादिषु व्यवहारकालः, ततस्तादृशप्रवादश्रुतिकालः, ततो गाथाकालः, ततश्च ब्राह्मणकालः; गाथामूलान्येव हि बहूनि ब्राह्मणवचनानि इति॥

स एषः प्रवादार्थः श्रुतिशब्दो ब्राह्मणकालादुत्तरं मन्त्रब्राह्मणयोरुभयोरपि वाचकः सम्पन्नः। तत एवैतन्निरुक्तत्रयोदशाध्यायान्ते दृश्यते— "सेयं विद्या श्रुतिमतिबुद्धिः"–इति (१३. १. १३.)। तथा स्मर्यते च मन्वादिभिः—

"श्रुतिस्मृत्युदितं धर्म मनुतिष्ठन् हि मानवः"–इति (२. ९.),

"उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा।

सर्वथा वर्त्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः (२. १५)"–इत्यादि च।

वेदस्यानुश्रवनामापि श्रुतिमूलक मेव। तथाद्युक्तम्— "दृष्टवदानुश्रविकः"–इतीश्वरकृष्णीयसाङ्ख्यकारिकाव्याख्यानावसरे वाचस्पतिना— "गुरुमुखादनुश्रूयते इत्यनुश्रवो वेदः"–इति॥

लौकिकप्रवादवाक्याना मपि श्रुतिरितिव्यवहारो दृश्यते बहुत्र। तदेवं यस्य कस्यचिद् वचनस्य प्रचारकालस्यादिर्न निर्णीयते,— कदा केन कथित मिद मिति, अपि च प्रामाणिकतया गुरुपरम्परयोपदेशो लभ्यते, तत् किल वैदिकं वा लौकिकं वा वचनं श्रुति-

रित्युच्यते। कल्पयन्ति चानुमितश्रुती: मन्वादिभिर्वेदविद्भिर्विहितानां विधीनां मूलानि स्मार्त्तग्रन्थेषु; वेदार्थस्मरणमूलकत्वादेव च तेषां स्मृतित्वाख्यानात्। तदेवं यस्य च प्रामाणिकस्मृतिवचनस्य मूलं वैदिकवचनं साक्षान्नोपलभ्यते, तस्य मूलं तादृशवैदिकवचनं कल्पनीयं भवति, तत् कल्पितवचन मपि श्रुतिरिति व्यवहृतं रघुनन्दनादिभि:। परे तु श्रुतिकल्पनारीतिरयुक्तैवेत्याहु:; मीमांसाधिकरणमालायाम् 'औदुम्बरीं स्पृष्टोद्गायेत्'–इति विधान मनुसृत्य 'औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्या'–इति विधेर्लोभमूलकत्वेनाप्रामाण्याख्यापनात्। तदेवं मन्त्रभागानां श्रुतित्वं तु सर्ववादिसम्मतम्; ब्राह्मणभागानां श्रुतित्वं च मन्वादिभि: स्वीकृत मेव; प्रवादवाक्यानां लौकिकानाञ्च श्रुतित्वं व्यावहारिकं दुर्बलम्; कल्पितश्रुतयोऽपि सन्ति रघुनन्दनादीना मिति श्रुतिचातुर्विध्यं सुस्थिर मिति॥

[आम्नाय:] "श्रुतिस्त्री वेद आम्नायस्त्रयी"–इति। नामलिङ्गानुशासनात् श्रुति:, वेद:, आम्नाय:, त्रयी, इत्येतान्येकार्थान्येव पदानि। आम्नायसमाम्नायौ चाभिन्नार्थौ। अतएव "इति माहेश्वराणि सूत्राणि"–इति भट्टोजिदीक्षितप्रथमवचनव्याख्यानावसरे उक्तं नागेशेन लघुशब्देन्दुशेखरे— "आम्नायसमाम्नायशब्दौ वेदे एव रूढौ"–इति। वेदशब्देन तु आ सूत्रकालात् मन्त्रा ब्राह्मणवचनानि च गृह्यन्त इत्युक्त मेवानुपदम्। अत एव भगवता जैमिनिना कृते इदानीं प्रचलिते मीमांसादर्शने च बहुत्रैव मन्त्रब्राह्मणार्थपरो ह्याम्नायशब्दो दृश्यते। तथाहि — "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्य मतदर्थानाम् (१. २. १.)" –"उक्तं समाम्नायैदमर्थ्यं० (१. ४. १.)"–इत्येवमादयो द्रष्टव्या:।

"स्याद्वाम्नायधर्मित्वाच्छन्दसि नियमः (१. ४.)"-इत्येतस्य वाजसनेयिप्रातिशाख्यसूत्रस्य व्याख्यानावसरे च "आम्नायो वेदः'-इत्यारभ्य 'ब्राह्मणं विध्यर्थवादरूपम्, मन्त्रस्तु कर्माङ्गभूतद्रव्यदेवतास्मारकः'-इत्याद्युक्तं तद्भाष्यकृदुव्वटेनापि। तथा स्पष्टमोक्त मथर्ववेदीये कौशिकसूत्रे— "आम्नायः पुनर्मन्त्राश्च ब्राह्मणानि च"-इति।

यास्कीयेऽत्र निरुक्तेऽप्युभयोरेवाम्नायत्वं स्वीकार्यं गम्यते। तथाहि —"अथाप्यनुपपन्नार्था भवन्ति—'ओषधे त्रायस्वैनम्', 'स्वधिते मैनं हिंसीः'-इत्याह (य० वा० सं०४. १ ; ६. १५.) हिंसन्"-इत्याशङ्क्य (१. ५. १.), समाहितं तत्रत उत्तरम् "यथो एतदनुपपन्नार्था भवन्तीत्याम्नायवचनादहिंसा प्रतीयेत"-इति (१. ५. २.)। तदत्र मन्त्राणा माम्नायत्वेन ग्रहणं दृष्टम्। अन्यत्र तु "एषां लोकानां रोहेण सवनानां रोह आम्नातः (७. ६. ४.)"-इत्यत्र, इत उत्तर मेतन्निराक्ते "यथो एतद्रोहात्प्रत्यवरोहश्चिकीर्षित इति, आम्नायवचनादेतद् भवति (७. ७. १.)"-इत्यत्र च ब्राह्मणाना माम्नायत्वेन ग्रहणं दृष्टम। एवञ्च सुव्यक्तं निरुक्तकृन्मयेऽप्युभयोरेव मन्त्रब्राह्मणयोराम्नायत्व मिति।

मन्त्राणा माम्नायत्वं • मस्त्वेव ततः सङ्गृहीतस्य निघण्टोश्च समाम्नायत्व मुक्त मादौ तेनैव निरुक्तकृता— "समाम्नायः समाम्नातः, स व्याख्यातव्यः"-इति (१. १. १.)। अत एव तद्वृत्तिकृता दुर्गाचार्येणोक्तं भूमिकायाम्— "छन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समाम्नाता, सैषा छन्दोऽवयवभूता छन्दोधर्मिण्येव यथायथापन्नास्ता गौर्गोधर्म्मा इति"-इति॥

वेदाङ्गाना मप्याम्नायत्वं निरुक्तकृत्सम्मत मेव ; तत एवोक्तम्

—"समाम्नासिषुर्वेदञ्च वेदाङ्गानि च"–इति (१. ६. ५.)। तदत्र मन्त्राणाम्, मन्त्रेभ्यः सङ्गृहीतानां नैघण्टुकपदानाम्, वेदानाम् (मन्त्रातिरिक्तानाम्)= ब्राह्मणानाम्, वेदाङ्गानाञ्चा-म्नायत्व मुररीकृतं यास्केनेति स्फुटम्।

तथा लघुशब्देन्दुशेखरेऽपि प्रत्याहारव्याख्यानावसरे "ननु चतु-र्दशसूत्र्या मक्षरसमाम्नाय इति व्यवहारानुपपत्तिः?"–इत्यादिकं विचार मवतार्य पाणिनिव्याकरणादीनां वेदाङ्गाना मप्याम्नायत्वं प्रमाणीकृतं नागेशेनेति।

"तस्येदम्"–इति (४. ३. १२०.) पाणिनीयसूत्रे यदुक्तं वार्त्ति-कम्—"चरणाद्धर्माम्नानयोः (२)"–इति, तदनुसृत्यैव "छन्दो-गौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ज्यः"–इति (पा॰ ४. ३. १२८.) सूत्रतो नाट्यस्याप्याम्नायत्व मुररीकृतं दीक्षितेन। तथा ह्युक्तम्— "चरणाद् धर्माम्नानयोरित्युक्तं तत्साहचर्यान्नटशब्दादपि तयोरेव" –इति। एवञ्च शिलालिप्रभृतिकृतानां प्राचीनतमानां नटसूत्रा-दीना मप्याम्नायत्वं दीक्षितादिसम्मत मिति॥

वृद्धास्त्वाहुः—यतो हि 'म्ना अभ्यासे'–इति धातुत आम्नायपदं निष्पन्नम्, अतो यः कश्चन ग्रन्थोऽभ्यस्त उक्तः, स एवाम्नायः। एक-स्यैव पुनःपुनरुच्चारणादिना स्मृत्यनुगतकरण मेवाभ्यसनम्। युगा-वसानकाले प्रायः सर्वेष्वेव प्राण्यादिष्ववसन्नेषु ये केचिच्छिष्टा अवशिष्टा बभूवुः, तैः स्वस्वस्मृत्यनुरूपः साङ्गो वेदः प्रोक्तः स्वस्वान्तेवासिभ्यः, तैश्च बहुभ्य इत्येवं पुनर्विस्तृतः सः; पुनर्यु-गान्ते चोपगते पुनः सर्व एव ते ऽन्तर्हिताः, पुनर्नवयुगारम्भे तथावशिष्टैः शिष्टैः स्वस्वस्मृत्यनुरूपत एव प्रोक्तः स्वस्वान्तेवासिभ्यः। एव मेवाभ्यासः सम्पद्यते साङ्गस्य वेदस्य सदैवेति स साङ्गो वेदः

सर्व एव समाम्नाय इत्याख्यायते। अत एव ज्योतिषविषये सूर्य-सिद्धान्ते ज्योतिषोपनिषदध्यायेऽप्युक्त मेव मेव (१८ श्लो०)—

"युगे-युगे समुच्छिन्ना रचनेयं विवस्वतः।

प्रसादात् कस्यचिद्भूयः प्रादुर्भवति कामतः"—इति।

तत्र चायं विशेष उपलभ्यते,— मन्त्राणा मेव यथावत् स्वरवर्णमात्रादियुतानां यथाश्रुताना मभ्यासः क्रियते; स एव मन्त्रभागो दृष्ट इत्युच्यते। तत्रापि स्मृतिच्युत्यादिहेतुभिः पाठ-न्यूनाधिक्यं पाठान्तरत्वं क्रमान्यत्वञ्चानिवार्य मिति शाखान्तरत्वं सम्पद्यते। ब्राह्मणानान्तु तदर्थाद्यभिधानोपयोगित्वात्तच्चान्यथा-प्युपपद्येतेति न तत्र यथावत्पाठाभ्यासः स्वीकृतः प्रत्युत तदर्था-भ्यास एव कृतोऽपरग्रन्थप्रवचनेनेति; स एव ब्राह्मणभागः प्रोक्त इत्युच्यते। एवं वेदाङ्गग्रन्थाना मपि मूलतत्त्वाना मभ्यसनीयत्वे-ऽपि तत्तत्प्रयोगस्थानाना मस्ति देशकालाद्यपेक्षेति देशकालाद्यनु-सारेणैव विधान मुचित मिति प्रतिनवयुगे नवकल्पनैव कृता; स एव वेदाङ्गभागः कल्प इति चोच्यते। तदेवं सर्व एव वेदाङ्गाः तत्त्वतोऽभ्यस्ता अपि अक्षरशः प्रतियुगे नूतनाः कल्प्यन्ते—इति कल्पनासभाजः स्युः, परं शिक्षाप्रभृतीनां पञ्चानां कल्पनामतो व्यवहारो न दृश्यतेऽपि तु यागादिविधायकानां पैङ्गीप्रभृतीना मेव ग्रन्थाना श्रौतसूत्राणां कल्प इति प्रसिद्धिः; व्यवहार एवात्र निदा-नम्। तथाच वेदाङ्गग्रन्थेषु तेषा मेव श्रौतसूत्रग्रन्थानां प्राथम्य मनुमीयते; यथा हि शैशिरीयाणां पञ्चाना मेव शाकलत्वेऽपि आद्याया एव शाखायाः शाकल इति प्रसिद्धिः, यथा च सर्वेषां सामवेदीयार्च्चिकानां छन्दस्त्वेऽपि पूर्वभागस्यैव छन्द इति।

अत एव ब्राह्मणग्रन्थेष्वपि निरुक्तादिनामदर्शनं न विस्मयकरं

भवस्थार्याणाम्। नाट्यादिग्रन्थोऽपि नासीत् पुराकल्पे इति को वदितुं क्षमते? परं मन्त्रातिरिक्तानां केषा मपि प्रबन्धानां न हि यथावदक्षरशोऽभ्यसनं सप्रयोजन मित्यतिप्राचीननटसूत्रादीनां कृतकत्वेऽप्याम्नायत्व मव्याहत मेव। तदेवं नटशब्देनापि कात्यायनोक्तधर्माम्नानयोरभिसम्बन्धे को दोषः पाणिनिवृत्तिकृतः खलु भट्टोजिदीचितस्य।

परं मत्र चेद मवश्यं धार्यम्, यद् भवतु नाम मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य, मन्त्रोद्धृतपदसङ्घात्मकस्य निघण्टोः, षड्भागोपेतस्य वेदाङ्गस्य, अन्येषाञ्च नटसूत्रादीनां सर्वेषा मेव प्राचीनतमाना मार्य्यशास्त्राणा माम्नायत्वम्; परं मन्त्रभागस्यैवाम्नायत्वं मुख्यम्, प्रतिकल्पे मन्त्राणा मेवाक्षरश आम्नानात्; तथैव नैघण्टुकपदानाम्; तदनु ब्राह्मणभागस्य, तस्यापि तथा व्यवहारात्; तदनु वेदाङ्गानाम्, यास्कादिभिः स्वीकारात्; नटशास्त्रादीनान्तु तथात्वे प्रामाण्यं विप्रकृष्टत इतीति॥

[त्रयी] अमरसिंहोक्तेषु वेदनामसु त्रयीत्वेवावशिष्ट मालोचयितुम्; तदप्यालोच्यते यथाज्ञानम्।— रचनायास्त्रैविध्य मेव मन्त्राणां त्रयीत्वे वीजम्। अस्ति हि काचिद्रचना पद्यं नाम, सैव पुरा ऋगिति श्रुता; अस्ति काचिद्रचना गद्यं नाम, सैव पुरा यजुरिति श्रुता; अस्ति काचिद्रचना गानं नाम, सैव पुरा सामेति श्रुता। यतो हि गद्यपद्यगानातिरिक्तो नास्ति रचनाप्रकारः, अत एव ऋक्संहितासु, यजुःसंहितासु, सामसंहितासु, अथर्वसंहितासु वा ऋग्यजुःसामभ्योऽन्यो नैव दृश्यते कोऽपि वेदमन्त्रः। पद्यगद्यगानातिरिक्ता हि रचना कदापि नासीत्, इदानी मपि नावलोक्यते लोके, तत् कथन्नाम ऋग्यजुः-

सामलक्षणातिरिक्तापि मन्त्ररचना भवेद् वैदिकीति। तदाह भगवान् जैमिनिः— "तेषा मृग् यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था। गीतिषु सामाख्या। शेषे यजुःशब्दः'-इति (मी० द० २. १. ३२, ३३, ३४.)। तदेतन्न्यायविस्तरे स्पष्टीकृतञ्च माधवेन, द्रष्टव्यं तत् तत्रैव। एवञ्च त्रयी नाम त्रिविधरचनामयी आप्तवाणी; सैव वेदः, सैव आम्नायः, सैव श्रुतिरित्यादि।

यद्यपि मन्त्राणा मेव रचनानियमाधीन मेतत्त्रयीनाम, अतो मन्त्रभागस्यैव त्रयीत्व मङ्गीकर्त्तव्यम्, न तु ब्राह्मणभागस्येति वक्तुं युज्यते; "अहिबुध्नीय मन्त्रं मे गोपाय य मृषयस्त्रैविदा विदुः। ऋचः सामानि यजूंषि"-इति (तै० ब्रा० १. २. २६.) श्रुतिस्तत्र साधिकैव। अत्र हि "त्रीन् वेदान् विदन्तीति त्रिविदः। त्रिविदां सम्बन्धिनोऽध्येतारस्त्रैविदाः, ते च यं मन्त्रभागम् ऋगादिरूपेण त्रिविध माहुः, तं गोपायेति योजना"-इत्यधिकरणमालाकारो माधवश्चोक्तवान् तथैव। तथापि मन्त्रभागानुगतब्राह्मणग्रन्थाना मपि त्रयीत्वं व्यावहारिक मिदानीं मन्तव्य मेव; सञ्ज्ञायाः खलु व्यवहाराधीनत्वात्। परं यथोक्तं पुरस्तात् मन्त्रभागस्यैव वेदत्वं, श्रुतित्वं, समाम्नायत्वं च मुख्यम्; ब्राह्मणभागस्य त्वप्रधान मिति; तथैवात्रापिबोध्य मिति॥

इह केचिदन्यथैवाहुरन्यदेशीयाः। तद्यथा— पुरा किल यदा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इति त्रय एव वेदा आसन्, नासीदथर्ववेदः; तदैव वेदस्य त्रयीत्याख्या व्यवहृतेति। अत एव प्राचीनतमेष्वेव ग्रन्थेषु त्रयीति वेदस्योल्लेखो दृश्यते; नानतिप्राचीनेषु। यथा च छान्दोग्यब्राह्मणे— "अग्नेर्ऋचो वायोर्यजूंषि सामान्यादित्यात्। स एतां त्रयीं विद्या मभ्यतपत् (६. १७.)"

–इत्यादि। एवं मनुसंहिताया मपि— "अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम्। दुदोह यज्ञसिद्ध्यर्थ मृग्यजुःसामलक्षणम्"–इति (१, २३.)। छान्दोग्यादिभ्योऽर्वाचीना ये ग्रन्थाः, तेषु तु वेदस्य चतुष्ट्व मेव, न त्रयीत्वम्; तदानी मथर्ववेदोऽपि सम्भूत इत्येव तथात्वे वीजम्। तथा हि बृहदारण्यके— "अरे अस्य महतो भूतस्य निःश्वसित मेतद् यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसः (४. ४. १०.)"–इत्यादि। किञ्च महाभारतेऽपि —"एकतश्चतुरो वेदान् भारतञ्चैतदेकतः। पुरा किल सुरैः सर्व्वैः समेत्य तुलया धृतम्॥ चतुर्भ्यः सरहस्येभ्यो वेदेभ्यो ह्यधिकं यदा। तदा प्रभृति लोकेऽस्मिन् महाभारत मुच्यते"–इति। (१प० २६८, २६९ श्लो०)। पुनस्तत्रैव "यो विद्याच्चतुरो वेदान् साङ्गोपनिषदो द्विजः। न चाख्यान मिदं विद्यात् नैव स स्याद् विचक्षणः"–इति (१ प० ३६८ श्लो०)। एवञ्च ऋग्यजुःसाम इत्येव त्रयो वेदाः त्रयीशब्दवाच्याः, अथर्ववेदस्तु न त्रयीशब्दस्य शक्त्या बुध्यते, अपि तु गौण्येति। तथा च ऋगादयस्त्रय एव प्राचीनतमाः, अथर्ववेदस्तु तदपेक्षयार्वाचीनस्तेषा मेव परिशिष्ट इति।

नैतन्मत मस्मन्मनोहरम्, नापि विचारसहम्; निर्मूलत्वात् एकदेशदर्शित्वदोषग्राहग्रस्तत्वाच्च। तथाहि— न क्वापि वेदे लोके वा तादृशमतस्य किञ्चिदपि मूलं कथ मपि दृश्यतेऽनुमातुं वा शक्यते। त्रयीतिनाम्ना वेदस्य व्यवहार एवात्र निदान मिति चेत्, अस्मदुक्तत्रयीनामकारण मेव तत्संहारकतया सदैव जागर्त्ति; सत्स्वपि हि चतुर्ष्वपि वेदेषु रचनात्रयभेदनिबन्धनं तेषु त्रयित्व मव्याहत मेव। अत एव, सामवेदे ऋचां यजुषां च पाठा विद्यन्त एव, एवं यजुर्वेदेऽपि ऋचां पाठा दरीदृश्यन्त

एव, कथ मसाङ्कर्यं सामादिलक्षणाना मित्याशङ्क्य सिद्धान्तितं माधवाचार्येण,— अस्तु सामादिनामतः सम्प्रति प्रसिद्धेषु ग्रन्थेषु यजुरादीनां साङ्कर्यम्, परं न हि तेन सामादिलक्षणानां साङ्कर्यं सम्पद्यते; ऋगादिलक्षणानि तु सर्वथा अव्याप्त्यतिव्याप्तिदोष-शून्यान्येवेति। तथाहि— "नर्क्सामयजुषां लक्ष्म साङ्कर्यादिति शङ्किते। पादश्च गीतिःप्रश्लिष्टपाठ इत्यस्त्यसङ्करः॥ ०—०। तत्र त्रिविधाना मृक्सामयजुषां व्यवस्थितं लक्षणं नास्ति। कुतः? साङ्कर्यस्य दुष्परिहरत्वात्। 'अध्यापकप्रसिद्धेषु ऋग्वेदादिषु पठिता मन्त्रः'-इति हि लक्षणं वक्तव्यम्, तच्च सङ्कीर्णम्। 'देवो वः सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः' -इत्ययं मन्त्रो यजुर्वेदे सम्प्रतिपन्नो यजुषां मध्ये पठितः; न च तस्य यजुष्ट्व मस्ति, तद्ब्राह्मणे सावित्र्यर्चे त्यृक्त्वेन व्यवहृतत्वात्। 'एतत् साम गायन्नास्ते'-इति प्रतिज्ञाय किञ्चित् साम यजुर्वेदेऽङ्गीकृतम् (तै० स० १. ६. ५. १)। 'अक्षित मसि। अच्युत मसि। प्राणसंशित मसि'-इति त्रीणि यजूंषि सामवेदे समाम्नातानि (छा० ब्रा० ३. १७.)। तथा गीयमानस्य साम्न आश्रयभूता ऋचः सामवेदे समाम्नायन्ते। तस्मान्नास्ति लक्षण मिति चेत्, न; पादादीना मसङ्कीर्णलक्षणत्वात्। 'पादबन्धेनार्थेन चोपेता वृत्तबद्धा मन्त्राः ऋचः', 'गीतिरूपा मन्त्राः सामानि', 'वृत्तगीतिवर्जितत्वेन प्रश्लिष्टपठिता मन्त्रा यजूंषि'-इत्युक्ते न क्वापि सङ्करः"-इति (अधि० मा० २. १. ५०.)।

एवञ्च इदानीन्तनाध्यापकप्रसिद्धितो वेदनामग्रहो मुग्धकर एव; वस्तुतो यत्र क्व च ग्रन्थेऽग्रन्थे वा यस्य कस्यचिन्मन्त्रस्य पादबन्धेनार्थेनोपेतत्त्वं वृत्तबद्धत्वञ्च दृश्यते, सोऽवश्य मेव ऋङ्मन्त्रः;

एवं यत्र क्व च ग्रन्थेऽग्रन्थे वा यस्य कस्यचिन्मन्त्रस्य गीत्यात्मकत्वं दृश्यते, सोऽवश्य मेव साममन्त्रः; तथैव यत्र क्व च ग्रन्थेऽग्रन्थे वा यस्य कस्यचिन्मन्त्रस्य गद्यात्मकत्व दृश्यते, सोऽवश्यं यजुर्मन्त्रः। एतदेवाङ्गीकृत्योक्तं बह्वृक्प्रातिशाख्यव्याख्याने विष्णुमित्रेण— "तथाचोक्तम्— 'यः कश्चित् पादवान् मन्त्रो युक्तश्चाक्षरसम्पदा। स्वरयुक्तोऽवसाने च ता ऋचं परिजानते'-इति"-इत्यादि। अत एव चात्रैव निरुक्ते ऋगिति प्रदर्शितं शतपथब्राह्मणीयवचनम् 'अङ्गादङ्गात् सम्भवति"-इति। न ह्येतद्वचन मस्ति क्व चिदपि ऋक्संहितायाम्, प्रत्युत अस्त्येव शतपथब्राह्मणे (१४. ९. ४. २६.); यदि नाम ऋक्संहितावचनाना मेव ऋक्त्व माचार्यसम्मतं स्यात्, तर्हि कथ मुच्येतात्र भगवता यास्केन "तदेतदृक्श्लोकाभ्या मभ्युक्तम् (३. १. ४.)"-इत्यादि। सामवेदीयमन्त्रब्राह्मणेऽपि चैष मन्त्रो विद्यते अऽङ्गादङ्गादिति (१. ५. १७.), तदेव मिह ऋगिति शतपथीयं मन्त्रब्राह्मणीयं च वचन मभिप्रेतम्, श्लोक इति तदानीं प्रचलिताया मनुसंहिताया वचनञ्च प्रदर्शितम्। तदेव मेवैषाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति यत्र क्व च वेदे स्यात् ऋग्लक्षणो मन्त्रः, भवत्येव ग्रहणं तस्य ऋगिति; एवं यजुरपीत्यादि। एवञ्च ग्रन्थानां कालकृतबहुत्वेऽपि वेदस्य त्रैविध्यं तदनु त्रयीत्वञ्च यथा पुरा तथाद्यापि सुस्थित मित्यथर्ववेदोऽपि नास्माद् भिन्नः; तस्यापि ऋग्यजुर्मयत्वात्। अपि च यथा सामबहुले सामवेद इति प्रसिद्धेऽपि ग्रन्थे पठिताना मृचा मृक्त्वं यजुषां यजुष्ट्व मुररीकार्य मेव, न च तत्स्वीकारात् तस्य सामवेदत्वं विहन्यते; तथैव अथर्वकृत्याबहुले अथर्ववेद इति प्रसिद्धेऽपि ग्रन्थे पठिताना मृचा मृक्त्वं यजुषाञ्च यजुष्ट्वं कथं न स्वीका-

र्थ्यम् ? तथा स्वीकृते च तस्य अथर्ववेदत्वं कथं वा विहन्येत ? एवं हि अस्त्वथर्ववेदस्य स्वातन्त्र्यम्, तदीयमन्त्राणां केषाञ्चिदृक्त्वं केषाञ्चिच्च यजुष्ट्वं न केनापि कदापि कथ मपि वारितुं शक्यते। तत् सिद्ध मेतत्,— वेदानां ग्रन्थभेदकृतचतुष्ट्वे ऽपि रचनाभेदकृतत्रयीत्वे न कोऽप्यस्ति संशयः। उक्त मप्येतत् सर्वानुक्रमणीवृत्तौ—

"विनियोक्तव्यरूपश्च त्रिविधः सम्प्रदर्श्यते।
ऋग्यजुःसामरूपेण मन्त्रो वेदचतुष्टये।
अहेबुध्नीय मन्त्रं मे गोपायेत्यभिधीयते।
ऋक् पादबद्धा, गीतन्तु साम, गद्यं यजुर्मन्त्रः।
चतुर्ष्वपि हि वेदेषु त्रिधैव विनियुज्यते"—इति।

यच्चोक्तम्,— प्राचीनतमेष्वेव ग्रन्थेषु छान्दोग्यादिषु त्रयीव्यवहारः; तदपि त्वर्वाचीनेषु बृहदारण्यकादिष्वेवाथर्वनामेति। तदिदं तेषा मेकदेशदर्शित्व मेवावेदयति; सर्वत्र सर्वविधदर्शनात्। तथाहि, तत्रैव छान्दोग्ये— "ऋग्वेदं विजानाति यजुर्वेदं सामवेद माथर्वणञ्चतुर्थम्"—इति (७. ७.) च; तत्रैव मनुसंहिताया मपि — (६. २९.) "अभिचारेषु", "कृत्यासु" —इति। तत्रैव शतपथब्राह्मणेऽपि — "त्रयो वेदा अजायन्त (११. ५. ८.)"—इत्यादि च; तत्रैव महाभारतेऽपि— "अग्निहोत्रं त्रयी विद्या (१. १००. ६६.)", "कच्चिद्धर्मे त्रयीमूले (२. ५. ८८.)", "न सामऋग्यजुर्वर्णाः (३. १५०. १३.)"—इत्यादि च। किम्बहुना यत्र क्वच ग्रन्थे वेदस्य त्रित्वं दृश्यते, तत्र सर्वत्रैव चतुष्ट्व मपि। तदेवं ग्रन्थानां प्राचीनत्वार्वाचीनत्वभेद एव वेदस्य त्रित्वचतुष्ट्ववर्णने बीज मिति मतं सर्वथैवापास्तम्॥

अथर्ववेदस्याधुनिकत्वे पाणिनेरस्मरण मपि मानान्तर मित्यु-

क्तिश्च तेषां तथैव । तथाहि— ऋक्, यजुः, साम— इमानि तु मन्त्रलक्षणानि ; ऋग्लक्षणो मन्त्रः, यजुर्लक्षणो मन्त्रः, सामलक्षणो मन्त्र इति ; सादृश्यमन्त्रास्तु सर्वेष्वेव वेदेषु राजन्ते इति तेषां ग्रहणेनैव सर्ववेदानां ग्रहणं सम्पन्नम् ; सूत्राणा मेव ग्रहणेनैव यथा सर्वेषा मेव पटाना मिति । अथर्वेति तु न किंविधस्यापि मन्त्रस्य लक्षणम् ; अपि तु यथा शाकलादिशाखानां साधारणं नाम ऋग्वेद इति, यथा च कठादिशाखानां साधारणं नाम यजुर्वेद इति, यथा च कौथुमादिशाखानां साधारणं नाम सामवेद इति ; तथैव शौनकादिशाखानां साधारणं नाम अथर्ववेद इति । शाकलादिसंहिताग्रन्थानान्तु दृष्टत्वाभावः ; अपि तु पाणिनेरतिपूर्वतनीयत्वादार्षत्वाच्च प्रोक्तत्वं पाणिनिसम्मतम् । अत एव यथाप्रयोजनं प्रोक्ताधिकारे एव शाकलादीना मुल्लेखः कृतः पाणिनिना – "शाकलाद्वा (४. ३. १२८.)"– इत्यादिभिः सूत्रैः ; तत्राथर्ववेदीयशौनकसंहिताप्रोक्तुरप्यस्त्येवोल्लेखः— "शौनकादिभ्यश्छन्दसि"–इति (४. ३. १०६.) । तस्मिंश्च सूत्रे छन्दसि इति दर्शनादिदञ्च ज्ञायते यत् प्रोक्तत्वेनैव ग्राह्योऽपि न छान्दसः, एव मप्यस्त्येव कश्चन ग्रन्थः पाणिनेर्विदित इति । स च ग्रन्थः खल्वथर्ववेदीयशिक्षैव ; तत एव तत्र प्रत्युदाहृतं नागेशेन "शौनकीया शिक्षा"–इति । अथर्ववेदीयकल्पस्यापि ग्रहणं कृत मेव तत्र प्रोक्ताधिकारे "काश्यपकौशिकाभ्या मृषिभ्यां णिनिः"–इति (४. ३. १०३.) । चतुरध्यायिकौशिकसूत्रस्याथर्ववेदीयत्वन्तु सुप्रसिद्ध मेव । किञ्च तत्रैव प्रोक्ताधिकारे यथैव "छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः"–इति (४. ३. १२९) सूचितम् ; तथैव "आथर्वणिकस्येकलोपश्च (४. ३. १३३.)"–

इत्यपि सूचित मेव। तथाच यथैव छन्दोगानां धर्म आम्नायो वा इत्यर्थे साधितं छान्दोग्य मिति, तथैव आथर्वणिकानां धर्म आम्नायो वा इत्यर्थे साधित मेव आथर्वण इति पदम्। "चरणाद्धर्माम्नाययोः"–इति (४. ३. १२६.) वार्त्तिकञ्च पाणिनितात्पर्याख्यानपर मेव न तु वाचनिक मित्यपि तत्रैव भाष्ये स्फुटम्। तथाहि— "न चेदानी मन्यदाथर्वणिकानां स्वं भवितु मर्हति, अन्यदतो धर्माद्वा आम्नायाद्वा"–इति। वस्तुतः सर्वत्रैव "व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम्"–इत्येव भाष्यसम्मतम्। तदित्थ मथर्ववेदास्तित्वज्ञानं पाणिनेरासीन्नवेति विचारस्तु दूरे आस्ताम्; प्रत्युत अथर्ववेदीया शौनकसंहिता, अथर्ववेदीयकल्पसूत्रं चतुरध्यायात्मकं कौशिकं नाम, अथर्ववेदीया शिक्षा, अथर्ववेदीयानां पाठप्रकाराद्यात्मको धर्मश्चेति सर्वाण्येतानि आसन्नेव तस्य पाणिनेः सुविदितानीति सुव्यक्तम्।

निरुक्तकारो यास्कः पाणिनेरपि पूर्वतनः,–इतिवादिनां नये तु निरुक्तेऽसकृदेवाथर्ववेदीयनिगमोद्धृतिदर्शनात् तस्य यास्कबहुपूर्वदृष्टत्वनिर्णयेनैव पाणिनिविदितत्वं सुवचम्। तदथर्ववेदस्य पाणिनिविदितत्वविचारस्त्वस्तु पेटिकाबद्धः; तस्मात् हि तत्पूर्वजस्य यास्कस्यापि विदित आसीदथर्ववेद इत्युपपद्यते। तद्यथा— "तथापि निगमो भवति— 'य मक्षिति मक्षितयः पिबन्ति'— इति। ०—०। तथापि निगमो भवति— 'यथा देवा अंशु माप्याययन्ति'–इति"–इति निरु० ५. २. ६। तावेतौ द्वावेव निगमौ अथर्ववेदीयावेव (अथ० सं० ७. ७. ८. ६.)। अन्यत्र च "एकं पादं नोत्खिदतीत्यपि निगमो भवति"–इति (१२. ३. १०.)। एषोऽपि निगमोऽथर्वसंहितात एव लब्धस्तेन; श्रूयते हि तत्रैवैका-

दशकाण्डीयद्वितीयानुवाकान्त्यसूक्तगाया ऋचः "एकं पादं नोत्खिदति सलिलाद्धंस उच्चरन्"—इत्यादि । किञ्चात्र निघण्टुस्थितस्यैकपादित्यस्यैष एव निगमोऽन्यत्र वैश्वदेव्यामृचि तु निपात एवेति निर्णयात् निघण्टुसमाम्नायश्रवणात् पुराप्यासीदथर्ववेद इति यास्कसम्मत मेवेत्युपलभ्यते ; निघण्टोर्हि यास्कादिबहुपूर्वश्रुतत्वं प्रतिपादित मेव पूर्वम् (२२-२७पृ०)। तस्मात् ऋग्यजुस्सामवेदसमकालिकत्व मेवाथर्ववेदस्येत्यत्र सन्देहलेशोऽप्ययुक्त एवेत्यस्माक मिति ॥

वस्तुत एक एव वेदः, त्रिविधरचनात्मकस्त्रयीति प्रसिद्धोऽपि ऋक्संहिता, यजुस्संहिता, सामसंहिता, अथर्वसंहितेति चतुःसंहिताभिश्चतुःसङ्ख्यान्वितः। संहितालक्षणं तु प्रातिशाख्यादौ प्रसिद्धम्— "पदप्रकृतिः संहिता"—इति (ऋ० प्रा० २. १.), "वर्णाना मेकप्राणयोगः संहिता"—इति (य०वा०प्रा० १. १५८.), "परः सन्निकर्षः संहिता"—इति (पा० १. ४. १०९.); एवमादि । तत्र,— ऋग्लक्षणानां (पद्यात्मकानां) मन्त्राणां चतुर्विधास्वपि संहितासु विद्यमानत्वेऽपि यत्र ग्रन्थे ऋग्लक्षण मन्त्रभूयिष्ठं, (कुन्तापादीनां) यजुर्लक्षणमन्त्राणा मल्पत्वम् , तस्यैव ऋक्संहितात्वम् । एव मन्यास्तु त्रिविधास्वपि संहितासु यजुर्लक्षणानां (गद्यात्मकानां) मन्त्राणां विद्यमानत्वेऽपि यत्र ग्रन्थे यजुषा मेवाधिक्यम् , ऋचा मपि यजुष्ट्वेनैव पाठो विनियोगश्च, तस्यैव यजुस्संहितात्वम् । अतएवोक्त मध्वर्युब्राह्मणभाष्यभूमिकायां सायणाचार्येणापि— "तत्र यजुषा मध्वर्युवेदेऽतिबहुलत्वात् क्वचित् क्वचित् ऋचां सद्भावेऽपि यजुर्वेद इत्येवाख्यायते"—इति । सामसंहितायास्तु स्तोमानां गानानाञ्च मूलीभूतानां कासाञ्चिदृचाम् , स्तोभलक्षणानां कतिपयानां यजुषां चाश्रयत्वेऽपि प्रधानतया साम्ना मेवाधारभूमित्वं

स्पष्टम् । तदेवं पद्यगद्यगीतिभेदात् या त्रिविधा रचना भवति ; तादृशरचनात्रैविध्यावलम्बनेनैतानि त्रीणि नामानि सम्पन्नानि, —ऋक्, यजुः, साम इति ; ततश्चतुर्थसंहितायाः किं नाम भवितव्य मिति चिन्तायामेव विभागकारिणो नाम्नैवैतस्या नामकरण मुचित मिति सिद्धं तन्नामथर्वसंहितेति ॥

अथर्वा नामर्षिरेव हि यज्ञप्रक्रियायाः प्रथमप्रकाशकः ; अतः स एव स्वाश्रोत्रादिकार्यसौकर्यायैव ऋगादिनाम्ना वेदविभाजकस्तेऽस्यपि नासङ्गतम् । तथा हि— "यज्ञैरथर्वा प्रथमः पथस्तते"–इति (ऋ० सं० १, ६, ४. ५.), "अग्निर्जातो अथर्वणा"–इति (ऋ० सं० ७. ७. ४. ५.), "त्वा मग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थत" –इति (ऋ० सं० ४. ५. २१. १.), "अथर्वाणं पितरं देवबन्धुं मातुर्गर्भं पितुरसुं युवानम् । य इमं यज्ञं मनसा चिकेत प्र णो वोचस्त मिहेह ब्रवः"–इति (अ० सं० ७. १. २.) चैवमादि-मन्त्रलिङ्गात् प्रतीयत एवाथर्वणो यज्ञाविष्कर्तृत्वम् ।

"ऋचैव होत्रं क्रियते यजुषाध्वर्यवं साम्नोद्गीथं व्यारब्धा त्रयी विद्या भवत्यथ केन ब्रह्मत्वं क्रियते इति त्रय्या विद्ययेति ब्रूयात् (ऐ०ब्रा० ५.५. ८.)"–इत्यादिश्रुतेश्च स्फुट मिव प्रतीयते यज्ञकार्य-निर्वाहसौकर्यार्थ मेव च ऋगादिसंहिताविभाग इति । किञ्चात्रैव च "अथ केन ब्रह्मत्वं क्रियते ? त्रय्या विद्यया"–इत्यतः समग्रा एव त्रयी विद्या ब्रह्मत्वकरणे साधिकेति स्पष्टम् । न चाथर्वसंहिता-ध्ययन मन्तरा समग्रायास्त्रय्याः ज्ञानं भवितु मर्हति ; होत्रध्वर्यूद्गातृ-व्यवहार्यातिरिक्ताना मप्यृग्यजुर्मन्त्राणां तत्र सद्भावात् । अतएव "ऋचात्वः पोष मास्ते"–इति (ऋ० सं० १०. ७१. ११.) मन्त्रस्य निर्वचनावसरे यास्कोऽप्याह–"ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितु मर्हति",

-इति (१. ३. ३.)। अप्यथर्ववेदी एव ब्रह्मा भवति, स एव च यज्ञं समन्तात् रक्षति। तथाहि— "ब्रह्मैव विद्वान् यद् भृग्वङ्गिरोवित् सम्यगधीयानश्चरितब्रह्मचर्योऽन्यूनातिरिक्ताङ्गोऽप्रमत्तो यज्ञं रक्षति, तस्य प्रमादाद् यदि वाप्यसान्निध्याद् यथा भिन्ना नौरगाधे महत्युदके सम्प्लवेत्"-इत्यादिः, "तस्माद् यजमानो भृग्वङ्गिरोविद मेव तत्र ब्रह्माणं वृणीयात्; स हि यज्ञं तारयतीति ब्राह्मणम्"-इत्यस्मो गोपथग्रन्थो द्रष्टव्यः (गो० ब्रा० २. २. ५.)। छन्दोगा अपि ब्रह्मणो भिषक्त्व मामनन्त्येव— "भेषजकृतो ह वा एष यज्ञो यत्रैवंविद् ब्रह्मा भवति (छा० ब्रा० ५. १७. ८.)"-इत्यादि। सामवेदभाष्यावतरणिकादौ सायणाचार्योऽप्यवोचत्—

'त्रयाणा मपराधन्तु ब्रह्मा परिहरेत् सदा"-इति।

युक्ततरञ्चैतद् तदेव ब्रह्मर्त्विजि, यदा खलु तस्य चतुर्वेदवित्त्वेन समग्रत्रयीवेत्तृत्वं स्यात्; सर्ववेदवेत्तृत्वेनैव च तस्य विश्वव्यचा इति समुद्र इति चाख्यानं सङ्गच्छते। श्रूयते हि— "समुद्रोऽसि विश्वव्यचा"-इति (य० वा० सं० ५. ३३.) यजुर्मन्त्रः। स्फुटतरञ्चैतदाम्नातं दृश्यते गोपथपूर्वार्द्धे एव। तथाहि— "तस्मादृग्विद मेव होतारं वृणीष्व, यजुर्विद मध्वर्युम्, सामविद मुद्गातारम्, अथर्वाङ्गिरोविदं ब्रह्माणम्"-इति, "प्रजापतिर्यज्ञ मकरोत्; स ऋचैव हौत्र मकरोत्, यजुषाध्वर्यवम्, साम्नोद्गात्रम्, अथर्वाङ्गिरोभिः ब्रह्मत्वम्"-इति (गो० ब्रा० १. ३. १. २.) च।

एवञ्च यज्ञीयहौत्रादिकार्यानुसारत एव चतस्रः संहिताः सम्पन्नाः; यत्र च यदीयं विधानादिकं श्रूयते, तदेव तस्य ब्राह्मण मिति च। तदुक्तं सर्वानुक्रमणीवृत्तिभूमिकायाम् —

"विनियोगाद्यरूपो यः स मन्त्र इति चयते ।
विधिस्तुतिकरं शेषं ब्राह्मणं कथयन्ति हि"-इति ।

एवं ह्येकस्यैव वेदस्य चतुर्धा विभागः सम्पन्नस्तत्र कः संशयः। सामवेदीयोद्दोह्मग्रन्थयोः प्रकरणसन्निवेशदर्शनेन च यज्ञकार्यसौकर्यायैवैकस्य वेदस्य चतुर्भेदाः कृता इत्याभाति स्फुटम्; दृश्यते हि तयोरुभयोरेव ग्रन्थयोः क्रमात् दश-रात्र-संवत्सर-एकाह-अहीन-सत्र-प्रायश्चित्त-क्षुद्रेतिसप्तपर्वात्मकत्वम् । एव मेव अध्वर्युवेदसंहिताभाष्ये प्रथमानुवाकव्याख्यावतरणिकायां यदाह सायणाचार्यः— "अस्मिन् वेदे समाख्याता दर्शपूर्णमासे-ष्टिमन्त्रास्त्रिविधाः, आध्वर्यवा याजमाना हौत्रकाश्चेति । ०—० । एतेषां मध्ये याजमानानां हौत्राणाञ्च चित्रस्थानीयत्वात् भित्ति-स्थानीयाना माध्वर्यवाणा मेवादौ पाठो युज्यते"-इत्यादि, तदपि सङ्गच्छते; यदि तावतस्त्र एव संहिता यज्ञकार्यानुक्रमेणैव ग्रथिता न स्युस्तर्हि तस्य तथोक्तिरसङ्गतत्व मेवोपगच्छेतामिति । अपिवा यजुर्वेदीयमैत्रायणीयशाखायाः परिच्छेदविन्यासानां प्रत्यक्ष-सन्दर्शनेनैवास्तत्र च्छेदविषसंशयस्तत् किं मत्र प्रमाणपारायणेनेति ।

तथाच निष्पन्न मेतत्;— होतृव्यवहार्यमन्त्रास्तु सर्व एव ऋचः; तासा मृचां संहननेनोपनिबद्धो ग्रन्थ एव सम्पन्न ऋक्-संहितेति; तदर्थविनियोगाद्यभिधायकस्त ग्रन्थ ऋग्ब्राह्मण मिति । तावेव ग्रन्थावधुना ऋग्वेद इति प्रसिद्धौ । अध्वर्युव्यवहार्यमन्त्रास्तु ऋचोऽपि सन्ति परं प्रधानतो यजूंष्येव; तादृशयजुःसंहननेनोप-निबद्धो ग्रन्थ एव सम्पन्नो यजुःसंहितेति; तदर्थविनियोगाद्यभि-धायकस्त ग्रन्थो यजुर्ब्राह्मण मिति । तावेव ग्रन्थावधुना यजुर्वेद इति प्रसिद्धौ । उद्गातृव्यवहार्यमन्त्राः खलु ऋचो, यजूंष्यपि, सन्ति, परं

प्रधानत: सामान्येव; तादृशग्यंजु:साम्नां संकलनेनोपनिबद्धो ग्रन्थ: सम्पन्नो सामसंहितेति; तदर्थविनियोगाद्यभिधायकश्च ग्रन्थ: सामब्राह्मण मिति। तावेव ग्रन्थावधुना सामवेद इति प्रसिद्धौ। एवं ये, नाम ऋग्वेदमात्रे क्रतश्रमा:, अध्यापयन्ति व्यवहरन्ति च ऋग्वेदमात्रम्, त एव ख्यायन्ते ऋग्वेदीति। तेषां ब्रह्मयज्ञादिसिद्धये ये केचन मन्त्रा: प्रयोजनीया:, तेऽपि तदीयसंहिताया मन्त्रर्निविष्टा:। ये तु यजुर्वेदमात्रे क्रतश्रमा:, अध्यापयन्ति व्यवहरन्ति च यजुर्वेदमात्रम्, त एव ख्यायन्ते यजुर्वेदिन इति; किञ्च यजु:संहिताया मृचा मपि सद्भावात् यजुर्वेदिना किञ्चिदृग्बोधोऽपि सुतरां सम्पद्यते, अतस्ते "द्विवेदी"-इत्यप्युच्यन्ते; देशभाषया 'दुबे'-इति। तेषां ब्रह्मयज्ञादिसिद्धये ये केचन मन्त्रा: प्रयोजनीया:, तेऽपि तदीयसंहिताया मन्त्रर्निविष्टा:। ये खलु सामवेदमात्रे क्रतश्रमा:, अध्यापयन्ति व्यवहरन्ति च सामवेदमात्रम्, त एवाख्यायन्ते सामवेदीति; किञ्च सामसंहिताया मृचां यजुषाञ्चाप्राधान्यतया विद्यमानत्वात् सामवेदिना मृग्यजुषोर्बोधोऽपि सुतरां सम्पद्यते, अतस्ते "त्रिवेदी"-इत्यप्युच्यन्ते; भाषायां 'त्रिवाडी'-इति 'तिवारी'-इति च। तेषां ब्रह्मयज्ञादिसिद्धये ये केचन मन्त्रा: प्रयोजनीया:, तेऽपि तदीयसंहितायां ब्राह्मणे चान्तर्निविष्टा:। एभ्योऽवशिष्टमन्त्राणां पेटिकारूपा संहत्यैव निबद्धा या चतुर्थसंहिता सम्पन्ना। तत्र ऋचोऽपि सन्ति यजूंषि अपि। सैवाथर्वसंहितेति प्रसिद्धा। तदर्थविनियोगाद्यभिधायकश्च ग्रन्थोऽथर्वब्राह्मण मिति। तावेव ग्रन्थावधुना अथर्ववेद इति प्रसिद्धौ। अतो ब्रह्मत्वकार्ये कर्त्तव्ये सर्वासा मेवर्चां सर्वेषा मेव यजुषां सर्वेषाञ्चैव साम्नां बोध: प्रयोजनीय:; तादृशसर्वमन्त्रवेत्तृत्वञ्च ऋग्यजुस्सामसंहिताध्ययन-

षता मपि अथर्वसंहिताध्ययन मन्तरा न सम्भवेत्, अतो यथा हौत्रे ऋग्वेदः, यथा च आध्वर्यवे यजुर्वेदः, यथैव औद्गात्रे सामवेदः; तथैव ब्रह्मत्वे अथर्ववेदः। किञ्च यथा ऋग्वेदस्य होतृवेद इत्यपरं नाम, यथा च यजुर्वेदस्य अध्वर्युवेद इत्यपरं नाम, यथैव सामवेदस्य उद्गातृवेद इत्यपरं नाम; तथैवाथर्ववेदस्य ब्रह्मवेद इत्यपरं नाम। अपि च ब्रह्मत्वकरणायैवाथर्ववेदाध्ययनं विशेषतः सप्रयोजनम्, तच्च ऋगाद्यध्ययन मृते न सम्भवति, अतो ऽथर्ववेदाध्ययनेच्छूना मृग्वेदाद्यध्ययन मप्यवश्यं कर्त्तव्य मित्यतो ये त्वथर्ववेदिनस्त एव प्रायश्चतुर्वेदाध्यायिनो भवन्ति, ततः "चतुर्वेदी"-इत्याख्यायन्ते, भाषायां 'चौबे'-इति च।

तदेवं मूलत एकस्यैव वेदस्य रचनाभेदमूलकत्रयीत्वेऽपि हौत्रादिकार्यसौकर्यार्थं कृतं चतुष्ट्व मप्यवश्य मादरणीयम्। अतएव दृश्यतेऽत्र निरुक्तेऽपि— "चत्वारि शृङ्गेति, वेदा वा एत उक्ताः" -इति (१३. १. ७.)। सिद्ध मित्थ मेक एव वेदो रचनाप्रकारभेदतस्त्रयीशब्दवाच्योऽपि हौत्रादिकार्यानुसारतः संहिताग्रन्थभेदात् चत्वार इति॥

[छन्दः] "छन्दः"-इत्यपि वेदस्यैवान्यतम मतिप्राचीनं नाम।

(१) छन्दःशब्देन प्रथमं तावत् ऐशप्रबन्धाना मेषां वाय्वादीनां सर्वेषा मेव बोधो भवति स्म। तत एवैव माथर्वणिका आमनन्ति— "त्रीणि च्छन्दांसि कवयो ०—० आपो वाता ओषधयः" -इति (१८. १. २. ७.)। तत्र छन्दांसि बन्धनानीत्यर्थः। अत्राप्युपपद्यत एतन्निरुक्तम्— 'छन्दांसि छादनात्'-इति (७. ३. ६.); छादनं नाम बन्धन मेव; बन्धनान्येव हीमाः सर्वे विषयाः; तदुक्तं साङ्ख्यतत्त्वकौमुद्याम्— "विषयवन्ति विषयिण मनुबध्नन्ति

स्वेन रूपेण निरूपणीयं कुर्वन्तीति यावत्, विषयाः पृथिव्यादयः सुखादयश्चाश्मदादीनाम् (५श्लो० कौ०)"–इत्यादि।

(२) तत उत्तरं सर्वेषा मपि अचरसमाम्नायानां तत्तत्स्थानेन केनापि प्रकाशितानां सर्वेषां शब्दाना मकारादीनां छन्दः-शब्देन व्यपदेशो भवति स्म। तत एवैवं तैत्तिरीया आमनन्ति— "छन्दः पुरुष इति य मवोचाम, अचरसमाम्नाय एव; तस्यैतस्याकारो रसः"–इति (३. २. ३. ४.)। तत्राप्युपपद्यत एवैतन्निरुक्तम्— 'छन्दांसि छादनात्'–इति; छादनान्येव हि शब्दा अकारादयोऽर्थानाम्।

(३) ततः पश्चादामर्षीणां प्रबन्धेषु ऋगादि-त्रिविधेषु मन्त्रेष्वपि व्यवहृतं छन्द इति। तत एवैव मप्याथर्वणिका आमनन्त्युच्छिष्टसूक्ते— "अग्न्याधेय मथो दीक्षा कामप्रश्छन्दसा सह। उत्सन्नयज्ञाः सत्राण्युच्छिष्टेऽधि समाहिताः"–इति (११. ४. १. ८.)। अन्यत्र च "दिवो नु मां बृहतो अन्तरिक्षादपां स्तोको अभ्यपप्तद्रसेन। स मिन्द्रियेण पयसाह मग्ने छन्दोभिर्यज्ञैः सुकृतां कृतेन"–इति (६. १२. ११. १.)। तत्राप्युपपद्यत एतदेव निरुक्तं 'छन्दांसि छादनात्'–इति; छादनान्येव हि ते मन्त्रा मनोभावादीनाम्। निरुक्तारम्भेऽपि यद् भाषितम्— "छन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समाम्नाताः (१. १. १.)"–इत्यादि, तत्रापि मन्त्रेभ्य इत्येव तस्यार्थः; तत्र हि निघण्टौ मन्त्रमात्रत एवोद्धृतानां पदानां दर्शनात्। अत एव तस्य वृत्तौ 'छन्दांसि=मन्त्राः' –इत्येवोक्तं दुर्गाचार्येणापि।

श्रूयते चेदं तैत्तिरीयारण्यके– "यश्छन्दसा मृषभो विश्वरूपः ०—० भूर्भुवः सुवश्छन्द ओम्"–इति (१०. ६.)। " 'यः' प्रणवः

'छन्दसां' वेदानां मध्ये 'ऋषभः' श्रेष्ठः"-इत्यादि च तद्भाष्यं सायणीयम्। तथैव छान्दोग्यब्राह्मणेऽपि— "देवा वै मृत्योर्बिभ्यतस्त्रयीं विद्यां प्राविशꣳस्ते छन्दोभिरच्छादयन्; यदेभिरच्छादयꣳस्तच्छन्दसां छन्दस्त्वम्"-इति (३. ४. २.)। शतपथेऽप्येव मेव— "यदेभिरात्मान माच्छादयत्, देवा मृत्योर्बिभ्यत, तच्छन्दसां छन्दस्त्वम्"-इति (४. ५. १. १.)।

निघण्टुश्रुतस्य (२. ७. १४.) कान्तिकर्मणोऽपि, धातोर्निष्पद्यते छन्द इत्येके। तथाच सर्व एव वेदाः काम्यमानास्त्वस्माकं सर्वकामपूरकाः कमनीया वा। अर्चतिकर्मण एव (३. १४. २०, २१.) भवति छन्द इति च केचित्। तथाच सर्वेषा मेव वेदमन्त्राणा मर्चायां गतिरिति छन्दस्त्वम्; अर्चनीया वा सर्ववेदा अस्माक मिति। तदेवं पुरा सर्वेषां मन्त्राणां साधारणं नामासीच्छन्द इति सर्वसम्मतम्। अतएव निघण्टौ स्तोतृनामसु (३. १६. १०.) 'छन्दः'-इति पदमाम्नातम्। पाणिनीयसूत्रेषु, कात्यायनीयवार्त्तिकेषु, पतञ्जलेरिष्टिषु, अन्यत्रान्यत्र चैवमादिषु ग्रन्थेषु सर्ववेदपरं छन्दोवचनं सर्वशादिसम्मतं सुप्रसिद्धञ्चेत्यतः सर्व एव वैदिकाश्छान्दसा इत्यभिधीयन्तेऽपीति।

(४) अस्तीहापर मपि ज्ञेयम्;— "ऋचः सामानि छन्दांसि पुराणं यजुषा सह। उच्छिष्टाज्जज्ञिरे० (अ० सं० ११. ४. २. ४.)"-इत्याथर्वणी, "तस्माद् यज्ञात् सर्वहुतः ऋचः सामानि जज्ञिरे। छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद् यजुस्तस्मादजायत (ऋ० सं १०. ८.)"-इत्यृचि च "छन्दांसि"-इति पदेन सामवेदीयच्छन्दोनामग्रन्थीयमन्त्राणा मेव ग्रहण मिष्यते छान्दसैरेकमत्येति। सामवेदीयानां हि संहिता, छन्दो गान मिति द्विधा भिन्ना। गानं तत्र-

गीयारण्योह्योह्येति चतुर्विधम्; छन्दस्तु योनिरुत्तरेति द्विविधम् तयोश्छन्दोग्रन्थयोर्द्वयोश्चार्चिक इत्यपि व्यवहारोऽनतिप्राचीनो वैयाकरणतोषकरः। एवं हि यथैव 'तस्मात् सर्वहुतः यज्ञात्' 'ऋचः' ऋग्वेदीयाः, यजुर्वेदीयाः, अथर्ववेदीयाश्च; 'यजुः' यजूंषि यजुर्वेदीयानि सामवेदीयानि अथर्ववेदीयानि च छन्दोगीतिवर्जितात्म वाक्यानि; 'सामानि' सामवेदीयानि यजुर्वेदीयानि च 'जज्ञिरे' तथैव 'तस्मात्' तत एव यज्ञात् 'छन्दांसि' सामवेदीयगानमूलीभूताश्छन्दोनामकमन्त्राश्च जज्ञिरे इति तदर्थः। नन्वेवं तेषु छन्दःसु च ऋग्लक्षणं विद्यत एवेति पुनश्छन्दोग्रहण मानर्थक्यं भजेतेति चेत्, न; तेषां प्राधान्यख्यापनाय ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन पृथग्ग्रहणस्येष्टत्वात्; अन्यथा हि ऋग्वेदत एवोद्धृतास्ते मन्त्रा इति भ्रममूलक मप्राधान्यं स्यात्तेषा मिति।

एतेन ऋग्वेदत एव साममूलीभूतास्ता ऋचस्तत्र सङ्गृहीता इति मतं नु दूरोत्सारितम्। पुनर्विशदयिष्यामश्चैतदिहैवोपरिष्टान्मन्त्रनिरुक्तिप्रकरणे। वस्तुतो यज्ञार्थ मेव हौत्रम्, यज्ञार्थ मेवौद्गात्रम्; तत्र होतृकार्यनिर्वाहाय ये मन्त्राश्चिताः, ते हि सर्व एव ऋक्संहितायां दृश्यन्ते; उद्गातृकार्यनिर्वाहाय ये तु मन्त्राश्चिताः, ते सामरूपा ऋग्रूपाश्च; त एव दृश्यन्ते सामसंहितायाम्। तत्र च सामसङ्घातात्मग्रन्थानां सामेत्येव प्रसिद्धिश्चिरन्तनी, इदानीन्तु गान मित्यपि; ऋक्सङ्घात्मग्रन्थयोस्तु छन्द इत्येव प्रसिद्धिः पुरातनी, आर्चिक इति तु पाणिनीयाना मिति विशेषः। इत्थं त्वत्र पश्यतु तावत्— ऋक्संहितातः सामवेदीयगुद्धरणस्य कोऽवसरः? यदैव यथैव यतएव येनैव ऋक्संहिताया ऋचां सङ्ग्रहः सम्पन्नः, तदैव तथैव ततएव तेनैव सामसंहिताया-

श्छन्दसाञ्च सङ्कटः; तत्येतत्ख्यापनायैव "छन्दांसि जज्ञिरे तस्मात्"-इति कृतः पृथगुपन्यास इति।

(५) गायत्र्यादीना मपि छन्दस्त्वं व्यवहृतं पुरैव; "छन्दांसि च दधतो अध्वरेषु (ऋ० स० ८. १६. ५.)"-इत्यादि मन्त्रेष्वपि तथा प्रतीतेः। अत्रापि छादन मेव बीजम्; भवति हि शब्दानां छादनं गायत्र्यादिभिः। किञ्च यथा खलु पद्यैर्भवति शब्दानां छादनम्, तथैव गद्यैर्गानैरपीति सर्वविधरचनाना मेव छन्दस्त्वं चिरात्प्रतिष्ठितम्; कालभेदाल्लौकिकव्यवहारो विभिन्न इत्यन्यदेतत्। अत एव "छन्दांसि=छादनात्"-इति व्याख्यानावसरे ह्युक्तं दुर्गाचार्येण— "ते (मन्त्राः) छन्दोमयाः; नाच्छन्दसि वागुच्चरति"-इत्यादि। अतएव च गद्यात्मकस्य यजुर्मन्त्रस्यापि छन्दोनिर्णयं कुर्वन्ति वैदिकाः, याजुषीति गायत्र्यादिभेदोऽपि वर्णितः पिङ्गलाचार्येण (३, ३-८ सू०)। एवञ्च निश्छन्दो यजुरिति चापेक्षिकं वचः; कात्यायनेन सर्वेषा मेव हि यजुर्वेदीयमन्त्राणां छन्दोज्ञानस्य विधानात् (अनु० १. १.)। माध्यन्दिनीभाष्योपक्रमे महीधरेणाप्युक्तम्— 'तत्र यजुर्वेदमन्त्रेषु कानिचिद् यजूंषि काश्चन ऋचः; तत्र ऋचां नियताक्षरपादावसानाना मावश्यकं छन्दः कात्यायनेनोक्तम्, यजुषां षडुत्तरशताक्षरावसानाना मेकाक्षरादीनां पिङ्गलेन दैव्येक मित्यादिनोक्तं छन्दो बोद्धव्यम्'-इति।

(६) यतः प्रभृति 'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्'-इत्यभूत् सुदृढम्, ततः प्रभृत्येव ब्राह्मणग्रन्थाना मपि छन्दःशब्देन च ग्रहणीयता सुतरां सम्पन्ना; एव मपि मन्त्रभागाना मेव मुख्यं छन्दस्त्व मिति तु न ततोऽपि विलय मुपगतम्। अतएव यास्को मन्त्रार्थमात्रे एव छन्दःशब्दं प्रायुङ्क्त (१. १. १.), मन्त्रब्राह्मणयो-

रुभयोरेवाविशेषेण छन्दःशब्दव्यवहारं क्रतवता भगवता पाणिनिनापि क्वचित् प्रायोजि मन्त्रेष्वेव च छन्द इति। तथाहि— "छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि (४. २. ६६.)"—इत्येवमादीनि समालोच्यानि; न हि तत्र छन्दःशब्दस्योभयपरत्वे ब्राह्मणानां पृथक् ग्रहण मुपपद्यते।

(७) ततो वेदाङ्गाना मपि वेदत्वातिदेशात् छन्दस्त्व मप्यनिवार्य मेव। तदुक्तं भगवता पतञ्जलिना— "छन्दोवत् सूत्राणि भवन्ति"—इति (१ अ० ४ पा० २ आ०), परं तत्रापि ये केचित् शौनकीयशिक्षादयः, तेषां वेदाङ्गत्व मस्तु मास्तु वा छन्दस्त्वं तु नास्त्येव। तथा च दर्शितं प्रत्युदाहरणम्— 'शौनकादिभ्यश्छन्दसि" —इति—(४. ३. १०६)—सूत्रीयशेखरे 'छन्दसि किम्? शौनकीया शिक्षा'—इति। अपि वा तत्र सूत्रे मुख्यछन्दस्त्व मेवापेक्षितम्, न च तद्वेदाङ्गाना मित्येव तयोक्तं नागेशेनेति। प्रातिशाख्यादावपि व्यवहृत एव छन्दःशब्दः पतञ्जलिना— "छन्दःशास्त्रेषु"—इति (१अ० २पा० १आ०); प्रातिशाख्यादिष्वेव तदर्थो गम्यते; अपि वा छन्दसां शास्त्रेषु इत्येव तदर्थः।

(८) नागेशादिभिस्तु भिक्षुसूत्रनटसूत्रयोरपि छन्दस्त्वं स्वीकृतम्। तथाहि— "तित्तिरि०। इत आरभ्य वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तेनैकदिगित्येतत्पर्यन्तं छन्दसि वाच्ये इष्यन्ते। शौनकादिभ्यश्छन्दसीत्यतश्छन्दोग्रहणस्य पूर्व मपकर्षादुत्तरत्रानुवृत्तेश्च"—इति लघुशब्देन्दुशेखरे द्रष्टव्यम्। तित्तिर्यादिषु तेनैकदिगिति सूत्रतः पूर्वेषां (४. ३. १०२—१११.) दशानां सूत्राणां नवमे एव "भिक्षुनटसूत्रयोः" ग्रहणं दृश्यते। तदेवं क्रमादिदानी मार्षेतिप्रसिद्धग्रन्थमात्रस्यैव छन्दस्त्व मुररीकुर्वन्ति विपश्चित इत्यलम्॥

[स्वाध्यायः] स्वाध्याय इति च तस्यैव वेदस्य नामान्तरम् ; "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः (तै० आ० २. १५. ७.)"–इत्यादिश्रुतिषु "यः स्वाध्याय मधीतेऽब्दम् (२. १०७.)"–इत्यादिस्मृतिषु च तथैव व्यवहारात्। द्विजातिभिः सम्यगध्येय एष इत्येवायं स्वाध्याय इति कथ्यते। अतएवाह भगवान् मनुः (२. १६८.)—

"योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते श्रमम्।
सजीवन्नेव शूद्रत्व माशु गच्छति सान्वयः"–इतीति ॥

[आगमः] आगम इति च वेदस्यैव नामान्तरम् ; "रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्"–इति पाणिनीयवार्त्तिककारकात्यायनाद्युक्तेः। "आगमः,— खल्वपि ब्राह्मणेन षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च"–इति च तत्र पातञ्जलम्। भट्टकुमारिलेनाप्युक्तं स्वश्लोकवार्त्तिकभूमिकायाम्— "आगमप्रवणश्चाहं नापवाद्यः स्खलन्नपि"–इति। साङ्ख्यकारिकाया मीश्वरकृष्णेनापि यदुक्तम् "तस्मादपि चासिद्धं परोक्ष माप्तागमात् सिद्धम्"–इति, तदप्येतदभिप्रायेणैवेति ॥

[निगमः] निगम इति च आगम इति चानर्थान्तरम्। यास्कीयेऽत्र निरुक्ते यावन्ति खलूदाहरणानि दर्शितानि, प्रायस्तावतां सर्वेषा मेव निगम इत्युपन्यासो दृश्यते। तथाहि— "तत्र खलु इत्येतस्य निगमा भवन्ति—"–इत्यादि (३. २. ३.)। "अथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो भाष्यन्ते, दमूनाः क्षेत्रसाधा इति ; अथापि नैगमेभ्यो भाषिकाः उष्णं घृत मिति"–इति (२. १. ३.) चाह स एव यास्कः। "निगमाः ०—० निगमनात्"–इति (१. १. १.) च नैरुक्त मिति ॥

अत्र चेदं तत्त्वम्— आदौ नु निगम इति मन्त्रभागस्यैवाभि-

धान मासीन्न ब्राह्मणभागस्यापि ; निरुक्तग्रन्थे सर्वत्रैव मन्त्राणां मन्त्रांशानाञ्चैव निगमत्वेनोपन्यासात्, "अथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो भाष्यन्ते , दमूनाः क्षेत्रसाधा इति (२. १. ३.)"–इति तत्प्रदर्शितयोः 'दमूनाः'–'क्षेत्रसाधाः'–इत्यनयोः पदयोः मन्त्रभागे एव विद्यमानत्वाच्च । मन्त्रभागत उद्धृतानां पदानाम् , तदाश्रयग्रन्थानां चास्ति निगम इति व्यवहारः । तथाहि मनु-संहितायाम्— "नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत निगमांश्चैव वैदिकान्"–इति (४. १९.) । अत्र चोक्त मिदं कुल्लूकेन— "तथा पर्यायकथनेन वेदार्थाववोधकान् निगमाख्यांश्च ग्रन्थान्"–इति । मेधातिथिना तु व्याख्यातम्— "वैदिका निगमाः = वेदार्थज्ञानहेतवो निगम निरुक्तव्याकरणमीमांसाः"–इति । अत्र निगम इति निघण्टोरेव ग्रहणं तस्याभिप्रेतं गम्यते । ततः कालप्रभावाद् ब्राह्मणग्रन्थेष्वप्युप-सङ्क्रान्तं निगमाभिधानम् । अत एव भागवतादौ निगमपदेन मन्त्र-ब्राह्मणोभयात्मकस्य वेदस्यैव बोधो गम्यते । तथाहि (१. १. ३.)—

"निगमकल्पतरोर्गलितं फलं शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम् ।
पिवत भागवतं रस मालयं मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः"–इति।

"निगमो वेदः , स एव कल्पतरुः , सर्वपुरुषार्थोपाय-त्वात् ; तस्य फल मिदं भागवतं नाम"–इति तत्र श्रीधर-स्वामी , "निगमकल्पतरोः सर्वफलोत्पत्तिभुवः शाखोपशाखाभि-र्वैकुण्ठ मप्यध्यारूढस्य वेदरूपतरोः"–इति तु तत्र क्रमसन्दर्भः , "निगमो वेदः स एव कल्पतरुः"–इत्यादि च तत्रैव विश्वनाथः ।

वस्तुतो मन्त्रभागस्य निगमत्वं चिरादेव व्यवह्रियते , ब्राह्मण-भागस्य तथा व्यवहारस्त्वनतिप्राचीनः ऐतरेयादिभिः प्रोक्ताः प्रसिद्धा ब्राह्मणग्रन्थास्तु तन्निगमव्याख्यानादिपरा एवेति । यदा हि

बहु कालपार्थक्यात् मन्त्रार्थानां दुर्बोधतोपपन्ना, तदैव यज्ञा-नुष्ठानतत्परैः तदानीन्तनैर्ब्राह्मणैः तेषां मन्त्राणां विधानादिव्यव-स्थया सह मन्त्रान्तर्गतदुर्बोधपदाना मर्था अपि भाषिताः ; अतो ब्राह्मणान्येव आदिवेदभाष्याणीति सुवचम्। तद्यथा श्रूयतेऽय मृङ्मन्त्रः (ऋ०सं० २. ३. २२. ४; ८. ४. १८. ६.)—

"यज्ञेन यज्ञ मयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्।
ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः"–इति।

तद्विधिव्याख्यानपरञ्चैतदैतरेयकं ब्राह्मणम्— "यज्ञेन यज्ञ मयजन्त देवा इत्युत्तमया परिदधाति। ०—०। छन्दांसि वै साध्या देवाः, तेऽग्रेऽग्निनाग्नि मयजन्त। 'ते स्वर्गं लोक मायन्' आदित्याश्चैवेहासन्नङ्गिरसश्च (१. ३. ५.)"–इत्यादि। तत एष निरुक्तेऽपि व्याख्यातः (१२. ४. ७.)।

तथैव योऽयं शुक्लकृष्णयोरुभयोरेव यजुषोरारम्भमन्त्रः—"इषे त्वोर्जे त्वा वायव स्थ देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे" –इति। तस्यैतस्य विधानैः सह दुर्गमपदव्याख्यानानि च कृतानि दृश्यन्ते शुक्लकृष्णयोरुभयोरेव ब्राह्मणयोः। तथाहि शतपथ-ब्राह्मणे – "वृष्ट्यै तदाह यदाह इषे त्वेति"–इति, "यो वृष्टा-दूर्ग्ं रसो जायते, तस्मै तदाह"–इति, 'यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म"–इति च (१. ७. १. १–५.)। तैत्तिरीये "तृतीयस्या मितो दिवि सोम आसीत्"–इत्यारभ्य "श्रेष्ठतमाय कर्मण इत्याह यज्ञो हि श्रेष्ठतमं कर्म्म तस्मादेव माह"–इति यावत् (तै० ब्रा० ३. २. १. १–४.) ग्रन्थसन्दर्भो द्रष्टव्यः।

तथा श्रूयन्ते सामवेदे सर्वसामस्वेव ये स्तोभाः, ते खलु व्याख्याता दृश्यन्त एव तद्ब्राह्मणे— "अयं वाव लोको हाउ-

कारो वायुर्हायिकारश्चन्द्रमा अथकारः आत्मेहकारोऽग्निरीकारः आदित्य उकारो निहव एकारो विश्वेदेवा औहोइकारः प्रजापति-र्हिङ्कारः प्राणः स्वरोऽन्नं या वाग् विराट् अनिरुक्तस्त्रयोदश स्तोभः सञ्चारो हुम्कारः (छा० ब्रा० ३. १३. १-३.)"-इति।

वज्रलेपायितश्चाय मर्थो मीमांसादर्शने। तथाह्यस्ति तत्र मन्त्रलिङ्गाधिकरणे सूत्रम्— "विधिशब्दाच्च"-इति (१. २. ५३.)। विधिशब्दाश्च विवक्षितार्थानेव मन्त्राननुवदन्ति,— 'शतं हिमाः शतं वर्षाणि जीव्यास्मेत्येतदेवाह'-इति"-इति तद्भाष्यं शवरस्वामि-कृतम्। "मन्त्रव्याख्यानरूपो ब्राह्मणगतः शब्दो विधिशब्द इत्यु-च्यते"-इति च तत्राह सायणाचार्योऽपि। तत्रैवोदाहृत्य व्याख्या-तञ्च तेनापि तथैव ब्राह्मणम्। तथाहि— "स चैव माम्नायते— 'शतं हिमाः शतं वर्षाणि जीव्यास्मेत्येवैतदाह'-इति। तत्र 'शतं हिमाः (ऋ० स० १. ५. ८. ४.)'-इत्येतद् व्याख्येयमन्त्रस्य प्रतीकम्, अवशिष्टं तु तस्य तात्पर्यव्याख्यानम्"-इत्यादि। तद्भाष्येऽप्युक्तम्—'अत्र हिमशब्देन तद्युक्ता हेमन्तर्त्तवोऽभिधीयन्ते; तथाच ब्राह्मणम्'-इत्यादि।

भगवता कात्यायनेनापि यजुःप्रातिशाख्ये निगमापरपर्य्या-यस्य मन्त्रभागस्यैव वेदत्वं तद्व्याख्यापरस्य ब्राह्मणभागस्य भाष्यत्व मिति मन्त्रब्राह्मणयोः पार्थक्यं स्फुटं सूचितम्। तथाहि— "ॐकारं वेदेषु (१. १८.)। अथकारं भाष्येषु"-इति (१. १९.)। यदि च तत्र तद्भाष्यकारः खलु उव्वटो वेदशब्देन मन्त्रब्राह्म-णयोरुभयोरेव ग्रहणं स्वीचकार, भाष्यशब्देन च कल्पाद्यङ्गानाम्; परं तत्रैवानुपद मेव "सप्त। त्रीन्। द्वौ। एकम्"-इति स्वर-विधायकेषु सूत्रेषु (१. १२७-१३०) सामस्वर-नैगमस्वर भाषिक-

स्वर-यज्ञकर्मस्वराणां विधानस्य पर्य्यालोचनयेहश्रुतभाष्यशब्देन ब्राह्मणाना मेव बोधने कात्यायनाभिप्रायोऽनुभूयते ; "अथ ब्राह्मण-स्वरसंस्कारनियम."-इत्यारभ्य "तान एकाङ्गोपाङ्गानाम्"-इत्यन्तेन परिशिष्टग्रन्थेन भाषिकादिस्वराणां सुष्ठु परिचायितत्वात् । ब्राह्मण-ग्रन्थानां हि भाष्यत्वेनैव तदीयस्वराणां भाषिकत्वसिद्धिः । ब्राह्मण-स्वर एव भाषिकस्वर इत्युच्यते इति तु सर्वसम्मतम् । अतएवो-क्तम् "एकम्"-इति सूत्रस्योव्वटभाष्यस्य टीप्पन्याम्— "मन्त्र-काण्डपठितानाम पि ब्राह्मणभागाना मग्नस्तूपर इत्यादीनां त्रैस्वर्यम् (निगमस्वरत्वम् एव ; ब्राह्मणकाण्डपठितानां विश्वेदेवाः शोस्तन मपथेइत्यादीनां भाषिकस्वर एवेति"-इति । मन्त्रकाण्डे ब्राह्मणवचनानाम्, ब्राह्मणकाण्डे च मन्त्राणां पाठस्तु कृष्णयजु-र्वेदे एवाम्नातो नान्यत्रेति च स्मर्त्तव्यम् ।

तथा तैत्तिरीयसंहिताभाष्यभूमिकाया मपि स्पष्ट मेवाभि-चख्यौ सायणाचार्य्यो ब्राह्मणानां मन्त्रव्याख्याग्रन्थत्वम्— "यद्यपि मन्त्रब्राह्मणात्मको वेदः, तथापि ब्राह्मणस्य मन्त्रव्याख्यानरूपत्वात् मन्त्रा एवादौ समाम्नाताः"-इति ।

तदित्थं सिद्ध मेव सर्वेषां हि मन्त्रग्रन्थाना मसाधारणं नाम मन्त्र इति नियम इति च ; एवं सर्वेषा मेव ब्राह्मणग्रन्थाना मसा-धारणं नाम ब्राह्मण मिति भाष्य मिति च ; तथा मन्त्रग्रन्थेषु श्रुतानां पदानां वाक्यानां स्वराणाञ्च नैगमत्वम् ; ब्राह्मणग्रन्थ-श्रुतानां पदानां वाक्यानां स्वराणाञ्च भाषिकत्व मिति । अत एव "प्रोक्षणन्तु हिरण्यवता पाणिना दर्भपिञ्जूलवता वेति भाषि-कम् (६. २.)"-इत्युक्तं सङ्गच्छते साङ्ख्यायनगृह्यकारस्येति ।

"अथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः ;—० ; अथापि

नैगमेभ्यो भाषिका: (२. १. ३.)"–इत्यादौ निरुक्ते श्रुतं भाषिक-पदं यदि भाषाशब्दमूलक मेव, तथापि न क्षति: ; भाषाभाष्ययो-रेकधातुजत्वात् । किञ्च भाषयोपनिबद्ध मेव भाष्यं भवति ; मूलार्थ-बोधने एव हि सर्वभाष्यस्य तात्पर्यम् ; न च चलितभाषया कथम न्यतरा मूलस्य स्पष्टतया बोध: सञ्जायते । तदेवं वेदस्य दुर्बो-धत्वपरिहाराय यदा ब्राह्मणग्रन्था विरचिता: , तदा तादृश्या एव भाषाया व्यवहार आसीत् यादृश्या रचितानि वेदभाष्यरूपाणि ब्राह्मणानि । एवञ्च तदानीं ब्राह्मणग्रन्थीयानां वाक्यादीनां यथा-सीद् भाषिकत्वम् , तथैवाद्यतनीयाना मस्मद्वाक्यादीना मपीति सम मेवेति नचैरुक्तञ्च न विरुध्यते । वस्तुतस्तु पुराकल्पे ब्राह्मण-ग्रन्थरचनाकाले मन्त्राणा मेव वैदिकत्वेन ग्रहण मासीद्योग्यम् ; ब्राह्मणानान्त्ववश्यं लौकिकत्वेनैव ; पर मिदानीन्तु मन्त्रब्राह्म-णयोरुभयोरेव वैदिकत्वेनाभ्यर्चनं सम्पद्यते ; सौत्रिकाणा मपि वचनानां वैदिकवत्त्वम् ; तत: परस्थाना मेव लौकिकत्व मिति । शास्त्रज्ञानां व्यवहार एवात्र निदानम् ; तत्रापि कालस्यैव प्राधान्य मित्यभ्युपगन्तव्य मत एव आ सूत्रकालात् सिद्ध मविशेषेण "मन्त्र-ब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्"–इति ॥

[मन्त्र:] तत्र, तयोर्मन्त्रब्राह्मणयोरादौ तावत् मन्त्रस्य लक्षण मनुसन्धेयम् ,— किन्नाम मन्त्रत्वम् ? इति ; लक्षणस्योपयोगो हि पूर्वाचार्यै: प्रदर्शित एव— "ऋषयोऽपि पदार्थानां नान्तं यान्ति पृथक्शः । लक्षणेन तु सिद्धाना मन्तं यान्ति विपश्चितः"–इति । तयोऽनुसन्धीयमानञ्च दृश्यते— उक्तं खलु भगवता यास्के-नैव "मन्त्रा: मननात्"–इति (७. ३. ६.) मन्त्रनिर्वचनम् ; तत एव सिद्धञ्च मन्त्रलक्षणम्— 'मननहेतुर्मन्त्र:'–इति । तथाच तत्र

वृत्तिः— "तेभ्यः (मन्त्रेभ्यः) हि अध्यात्माधिदैवाधियज्ञादि-मन्तारो मन्यन्ते तदेषां मन्त्रत्वम्"-इति ।

'मननहेतुर्मन्त्र इत्युक्ते ब्राह्मणेऽतिव्याप्तिः'-इति ब्रुवता सायणेन दूषितश्चैतल्लक्षणं ऋग्भाष्यभूमिकायाम् ; परं न तत्रोदाहृतं तादृशं ब्राह्मणवाक्य मेक मपि । तथाचावगम्यते— "तच्चोदकेषु मन्त्राख्या (जै॰ सू॰ २. १. ३२.)"-इतिसूत्रानुगतम् "अभियुक्तानां मन्त्रोऽय मिति समाख्यानं लक्षणम्"-इति विवक्षया,— 'विहितार्थाभिधायको मन्त्रः'-इत्यस्य पूर्वाचार्यविहितस्य, असिपदान्तादीनां पञ्चदशानां च मीमांसावृत्तिकृदुदाहृतानां, मन्त्रलक्षणानां मीमांसाभाष्यकारकृतखण्डनेभ्यः सोदाहरणेभ्यः कतिचिदुद्धृत्य दिदर्शयिषया चोद्विग्नचित्तस्तत्रैवैकाग्रमना यास्कोक्ति विचारावसरं नालभत स इति । प्रतिपादितश्चास्माभिर्मीमांसाकारस्य जैमिनेः यास्काग्रजत्वम् (८४ पृ॰) ; तथाच जागरितेऽपि हि तादृशे लक्षणे यदुक्तं यास्केन "मननान्मन्त्रः"-इति, ततः समाख्य मेवैतल्लक्षण मदुष्ट मिति । अपि च सायणतः प्राचीनेन, उद्धृतासिनापि हि शबरस्वामिना तत्सूत्रस्य भाष्ये विहितार्थाभिधायकत्वादीनि मन्त्रलक्षणानि खण्डखण्डीकृतानि ; परं न तस्मिन्विषयेऽप्यस्य यास्कीयलक्षणस्यावतरण मपीष्टं तेन ; इतश्च ज्ञायते नैतल्लक्षणं दुष्ट मिति । "अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः (जै सू॰ १. २. ४०.) इति सूत्रस्य, "विधिशब्दाश्च"-इति (जै सू॰ १. २. ५३.) सूत्रस्य च व्याख्यानावसरे, मन्त्राणां मननसाधनत्वं च स स्वयं व्यनक्ति— "तु-शब्देन मन्त्राणा मदृष्टार्थ मुच्चारणमात्रं वारयति ०—० तस्मान्मन्त्रोच्चारणस्य अर्थप्रकाशनरूपं दृष्ट मेव प्रयोजनम्"-इति , "तस्माद्विवक्षितार्था मन्त्राः प्रयोगकाले स्वार्थ-

प्रकाशनायैवोच्चारयितव्याः"—इति च। मन्त्राणां मननहेतुत्वलक्षण मनुलक्ष्यैवोक्तिरेषा भगवतो यास्कस्य— "यत्काम ऋषिर्यस्यां देवतायामार्थपत्य मिच्छन् स्तुतिं प्रयुङ्क्ते, तद्दैवतः स मन्त्रो भवति"—इति (७. १. १.)। तदेवं 'मननहेतुर्मन्त्रः'—इति, 'मन्त्रोऽय मित्यभियुक्तोपदिष्टो मन्त्रः'—इति च द्वे एव मन्त्रलक्षणे निर्दिष्टे इति गम्यते; तद् यस्मै यद्रोचेत, तदेव स गृह्णात्वित्यल मिह नीरसविवादेनेति।

अथवात्रैतत् सुष्ठु समाधानम्— जैमिनिकृतं मन्त्रलक्षणं ग्रन्थपरम्, यास्ककृतलक्षणं तु वाक्यपर मिति। तथाच जैमिनिनये वैदिकसमाख्यासिद्धानां मन्त्रेतिप्रसिद्धानां संहिताग्रन्थानामेव मन्त्रग्रन्थत्वम्; न त्वन्येषां ताण्ड्यादीनाम्; यास्कमते तु ग्रन्थानां तथा लक्षणेऽपि न क्षतिः; परं ताण्ड्यब्राह्मणाद्याध्यायगतानां 'महद्मे वोचः'—इत्यादीनाम्, छान्दोग्यब्राह्मणाद्याध्यायद्वयगतानाञ्च 'देव सवितः प्रसुव'—इत्यादीनाम्, तथा तैत्तिरीयारण्यकादिपठितानाञ्चोद्धृतासील्यादीनां वाक्यानां मन्त्रत्वसिद्धये खल्विद मवश्यं वक्तव्यम्— 'मननहेतुर्मन्त्रः'—इति। तदेद मुभयलक्षणयोर्विषयभेदात् नैवास्ति विवादविषय इत्यस्माक मिति॥

"आनन्दपुरवास्तव्य-वज्रटाख्यस्य सूनुना। मन्त्रभाष्य मिदं कृतं भोजे पृथ्वीं प्रशासति"—इत्युक्तवा स्वपरिचय मुक्तवताखिलयजुर्मन्त्रभाष्यं कृतवता उव्वटेन तत्रैव भूमिकायां प्रदर्शिताश्चैते मन्त्रभेदाः;—

"न्यायविदः पठन्ति—

'विध्यर्थवादयाच्ञाशीःस्तुतिप्रैषप्रवल्हिकाः।
प्रश्नो व्याकरणं तर्कः पूर्ववृत्तानुकीर्त्तनम्।
अवधारणं चोपनिषत् वाक्यार्थास्तु त्रयोदश।
मन्त्रेषु ये प्रदृश्यन्ते व्याख्यातृस्मृतिचोदिताः।'—इति।

अथ तेषा मुदाहरणानि । तत्र,—

परमेष्ठ्यभिहितः— "अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते (य॰वा॰स॰ २४. १) ।

अर्थवादः— "देवा यज्ञ मतन्वत (य॰ वा॰स॰ १९. १२)"--इति ।

याञ्चा--"तनूपा अग्नेऽसि तन्वं मे पाहि (वा॰स॰ ३.१७)"–इति ।

आशीः— "आ वो देवास ईमहे (य॰ वा॰ स॰ ४. ५)"--इति ।

स्तुतिः—"अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत् (य॰वा॰स॰ ३. १२)"--इति ।

प्रैषः--"होता यक्षत् समिधाग्निम् (य॰वा॰स॰ २१. २९)"--इति ।

प्रवल्हिका— "इन्द्राग्नी अपादियम् (वा॰ स॰ ३३. ९३)"–इति ।

प्रश्नः— "कः स्विदेकाकी चरति (य॰ वा॰ स॰ २३. ९)"–इति ।

व्याकरणम्-- "सूर्य एकाकी चरति (य॰वा॰स॰ २३.१०)"–इति ।

तर्कः— "मा गृधः कस्य स्विद्धनम् (वा॰ स॰ ४०. १)"–इति ।

पूर्ववृत्तानुकीर्त्तनम्-- "ओषधयः समवदन्त (य॰वा॰स॰ १२.९६)" ।

अवधारणम् – "तमेव विदित्वातिमृत्युमेति (श्वे॰ उ॰ ६. १५)" ।

उपनिषत्--"ईशा वास्य मिदं सर्वम् (य॰वा॰स॰४०. १.)"–इति।"

शवरभाष्येऽपि आशीरादयस्त्रयोदशैव मन्त्रभेदाः प्रदर्शिताः, परं तत्त्वन्यथैव ; द्रष्टव्याश्च ते तत्रैव (जै॰ सू॰ २. १. ३२ भा॰) । ऋग्भाष्यभूमिकायाञ्च सायणेन तत एव कतिचिदुद्धृत्य प्रदर्शिताः ।

उव्वटेन ह्येतानि सर्वाण्येव यजुर्वेदाधिकृत्योदाहृतानि ; निरुक्तकारेण भगवता यास्केन त्वेव ऋग्वेदेऽपि दर्शितानि बहून्युदाहरणानि । तथाहि— "तास्त्रिविधा ऋचः ;— परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृताः, आध्यात्मिकयश्च"–इत्युपक्रम्य, "परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृताश्च मन्त्रा भूयिष्ठा अल्पश आध्यात्मिक्यः"–इत्युक्त्वा, "अथापि स्तुतिरेव भवति नाशीर्वादः ०—० ; अथाप्याशीरेव न स्तुतिः ; तदेतद्बहुल माध्वर्यवे याज्ञेषु च मन्त्रेषु"–इति प्रदर्श्य, उदाहृता-

नीमानि— "अथापि शपथाभिशापौ ०—० ; अथापि कस्यचिद् भावस्याचिख्यासा ०—० ; अथापि परिदेवना कस्माच्चिद् भावात् ०—० ; अथापि निन्दाप्रशंसे ०—० "अक्षसूक्ते द्यूतनिन्दा च कृषिप्रशंसा च एवं मुच्चावचैरभिप्रायैर्ऋषीणां मन्त्रदृष्टयो भवन्ति"- इति। (७. १. ३.)॥

स चैष एव मन्त्रभागः संहितेत्युच्यते। तल्लक्षणं चोक्तं पुरस्तात् समासतः (१५४ पृ०)। सा पाठतो द्विविधा ;— निर्भुजसंहिता, प्रतृण्णसंहिता चेति। "अग्निमीळे पुरोहितम् (ऋ० स० १. १. १. १.)"-इत्यादयः पाठा एव निर्भुजसंहिताया उदाहरणानि। यैव निर्भुजसंहिता, सैव आर्षी संहितेत्यप्युच्यते। प्रतृण्णसंहितापि द्विविधा,— पदसंहिता क्रमसंहिता चेति नाम। तत्र, "अग्निम्, ईळे, पुरःऽहितम्"-इत्येवं पठ्यते पदसंहिता ; "अग्निम्, ईळे ; ईळे, पुरोहितम्; पुरोहित मिति पुरःऽहितम्"-इत्येवं क्रमसंहितेत्युच्यते। इमा मेव क्रमसंहिता मवलम्ब्य जटाद्या अष्टविधा विकृतयः पठ्यन्ते। तदुक्तं विकृतवल्ल्याम्— "जटा, माला, शिखा, लेखा, ध्वजो, दण्डो, रथो घनः। अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा मनीषिभिः"-इति (१. ५.)। तदेषां जटादीना मपि क्रममूलात्मकत्वेन प्रतृण्णसंहितात्व मेव। तदेव मेकैकमन्त्रस्य एकादशप्रकाराः संहितापाठा भवन्ति। तत्त्वतस्तु पाठप्रकारभेदात् बहुग्रन्थापि आर्षी संहिता प्रतिवेद मेकैकैवेति॥

तासाञ्च सर्वासा मेव संहितानां बहुप्राचीनत्वात् कालभेददेशभेदव्यक्तिभेदादिभिरध्ययनाध्यापनयोरुच्चारणादिभेदाः पाठभेदाश्च सम्पन्नाः, पाठन्यूनातिरिक्तता च किञ्चित् सञ्जाता, आचार्याणां प्रकृतिवैषम्यात् स्व-स्व-देशकालाद्यनुरोधाच्च अनुष्ठेयभेदाः प्रयोग-

भेदाश्च सम्पन्नाः ; अत एवैकैकापि सा बहुशाखत्व मापन्ना । तद्वेदाश्चतश्च प्राचीनभाषितं चरणषट्कं षड्गुरुशिष्येण —

"एकविंशत्यध्वयुक्त मृग्वेद मृषयो विदुः ।

सहस्राध्वा सामवेदो यजुरेकशताध्वकम् ।

नवाध्वाऽथर्वणोऽन्ये तु प्राहुः पञ्चदशाध्वकम्"–इति ।

"अध्वा, देवता, गतिः, शाखा इति पर्यायवाचकाः"–इति च तत्रोक्तं तेनैव । पातञ्जले महाभाष्येऽप्युक्तं पस्पशायाम्— "एकविंशतिधा वाहृच्यम् , एकशत मध्वर्युशाखाः, सहस्रवर्त्मा सामवेदः, नवधाथर्वणो वेदः"–इत्येव ।

वेदव्यासीये शौनकीये वा चरणव्यूहे तु ऋग्वेदस्य पञ्चैव शाखाः समुल्लिखिताः — "शाखाः पञ्चविधा भवन्ति , शाकला वाष्कला आश्वलायनाः शाङ्खायना माण्डूकायनाश्चेति"–इति । तथाच तदानी मेवान्याः षोडश शाखा विलुप्ता इति गम्यते । तदिद मृग्वेदशाखानिरूपण मस्मत्कृते ऐतरेयालोचने (११८–१४४ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

ततस्तत्रैव "यजुर्वेदस्य षडशीतिर्भेदा भवन्ति"–इत्युक्तम् । तथाच तदायजुषोऽपि पञ्चदश शाखाः प्रविलुप्ता इति स्फुटम् ; नान्यथा प्रदर्शितषड्गुरुशिष्यधृत-प्राचीनवचन-पस्पशावचने चोपपद्येते इति । यदप्युक्तं षडशीतिरिति, तत्र च "कठानान्तूपमन्यविशेषाश्चतुश्चत्वारिंशत्"–इत्युक्तेर्द्विचत्वारिंशदेवावशिष्यन्त इति चरणव्यूहकाले ता एव शाखा आसन् प्रचलिता इत्येव तत्त्वम् । तासां द्विचत्वारिंशच्छाखानां नामानि यथा— चरकी, आह्वरकी, कठी, प्राच्यकठी, कपिष्ठलकठी, आष्ठलकठी , औपमन्यवी , चारायणीया, पारायणीया, वार्त्तान्तवेया, श्वेताश्वतरा, मैत्रायणी चेति

द्वादश चरकाध्वर्युभेदाः। मैत्रायणीभेदाश्च मानवी, दुन्दुभी, छाग-लेया, हारिद्रवेया, वाराही, श्यामी, श्यामायनीया चेति सप्त। ता एता मैत्रायण्योऽपि चरकाध्वर्युष्वेव गण्यन्त इत्यूनविंशतिः। जाबाली, माध्यन्दिनी, काण्वी, कापाली, गालवी, वैजवापी, श्रौ-धेया, वैनेया, वैरेया, बौधेया, पाराशरीया, शातातपीया, तापाय-नीया, कात्यायनीया पौण्ड्रवत्सी आवटिकी, परमावौधेया, चेति सप्त-दश वाजसनेयशाखाः शुक्लयजुर्वेद इत्युच्यन्ते। औख्या, खाण्डिकेया चेति द्वे तैत्तिरीयशाखे। खाण्डिकेया च पुनः पञ्चभेदाः सञ्जाताः—आपस्तम्बी, बौधायनी, सत्याषाढी, हिरण्यकेशी, शाट्यायनी चेति। द्विविधैवैषा तैत्तिरीया कृष्णयजुर्वेद इत्युच्यते। तदेवं चरकाध्वर्युः, वाजसनेयी, तैत्तिरीयेति तिस्र एव मूलशाखाः, आसामेवानुशाखा अन्याः। ता इमाः सङ्कलनया (१८+१७+६=४२) द्विचत्वारिंशच्छाखा यजुर्वेदीया इति। एषु मैत्राय-णीया, माध्यन्दिनी, काण्वी, तैत्तिरीयेति प्रसिद्धा औख्या, आपस्तम्बी च पञ्च शाखा अद्यापि सन्ति।

ततस्तत्र तदुत्तरम्— सामवेदस्य किल सहस्रभेद आसीत्, अनध्यायेष्वधीयानास्ते शतक्रतुवज्रेणाभिहताः प्रनष्टाः। तेषाम् प्रवक्ष्यामि— आसुरायणीया, वासुरायणीया, वार्त्तान्तवेया, प्राञ्जलाः, ऋग्वर्णभेदाः, प्राचीनयोग्याः, ज्ञानयोग्याः, राणा-यनीयाश्चेति। तत्र राणायनीयानां नव भेदा भवन्ति— राणाय-नीयाः, शाट्यायनीयाः, पारायणीयाः, सात्यलाः, खल्वलाः, महाखल्वलाः, लाङ्गलाः, कौथुमाः, जैमिनीयाश्चेति"–इति। तदिदं चरणव्यूहोक्तं सर्वं मैवार्वैदिककालप्रसूतं पौराणिक मिति नादरणीयं वेदविदुषां सत्यव्रतानाम्। तत्त्वतस्त्वयोदशैव शाखाः

सामवेदस्य ; सहस्रशाखत्वप्रवादस्तु बहुविधस्वरादिसंयोगादेकस्यापि मन्त्रस्य बहुविधसामश्रुतेरित्येव। अतएव तर्पणविध्यादौ त्रयोदशाना मेव सामगाचार्याणां नामोल्लेखो भवति यथा— "राणायणः, शाट्यमुग्र्यः, व्यासः, भागुरिः, औलुण्डिः, गौल्गुलविः, भानुमानौपमन्यवः, काराटिः, मशको गार्ग्यः, वार्षगण्यः, कुथुमः, शालिहोत्रः, जैमिनिः। त्रयोदशैते मे सामगाचार्याः स्वस्ति कुर्वन्तु तर्पिताः स्वस्ति कुर्वन्तु तर्पिताः"—इति। एतदीयशाखासु राणायणी, कौथुमी, जैमिनियेति तिस्रोऽद्यापि सन्ति।

ततस्तत्र चरणव्यूहे उक्तं ह्येतत्— "अथर्ववेदस्य नव भेदा भवन्ति। पैप्पलाः, दान्ताः, प्रदान्ताः, स्नाताः, स्नौताः, ब्रह्मदावलाः, शौनकी, देवदर्शती, चरणविद्याश्चेति"—इति। अस्ति चैषां नाम्नां पाठान्तरतापि। आसां नवशाखाना मेकैव मुद्रितेति सङ्क्षेपः॥

इत्थं बहुशाखत्वेऽप्येकैकस्य वेदस्य, एकैकस्याः शाखाया अध्ययनेनैव भवेदेवाधीत एकैको वेदः; सर्वास्वेव शाखासु संहितायाः प्रायोऽभेदात्। किञ्चित्पाठन्यूनातिरिक्तेन, किञ्चिदुच्चारणभेदेन, किञ्चिदनुष्ठानपद्धतिपार्थक्येन च न ह्येव भवेत् संहितायाः स्वरूपतो विभिन्नत्वम्; जागर्त्त्येव ह्येष न्यायः 'एकदेशविकृत मनन्यवत्'—इति (पा० सू० १. १. ७२ भा०), भवत्येव हि छिन्नपुच्छे शुनि श्वत्वव्यवहारः, तथा श्लीपदरोगिण्यपि देवदत्तादौ देवदत्तादिव्यवहारश्च लोके। अत एव सायणाचार्यादय आचार्या एकैका मेव शाखां व्याख्याय एकैकवेदव्याख्यानेऽलभन् स्व-स्व-कृतकृत्यता मिति। अत एव च "वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्य"—इति (२. १६५.), "षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम् (३. १.)—"—

इति, "वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम्"–इति(२.२.) च मनुवचनानि सङ्गच्छन्ते ; शाखानां मूलतः प्रकृतपार्थक्ये हि कथं सम्भवेत्तामाध्ययनं द्वादशस्वेवाब्देषु सहस्रशाखस्य सामवेदस्येति तादृशस्मृतिवचनाना मुन्मत्तप्रलपितत्व मेव प्रसज्येतेति। अतोऽत्र त्वेव मेवावधार्यम् ,— एष खलु वेदशाखाभेदो न मन्वाद्यध्यायभेद-तुल्यः, प्रत्युत भिन्नकाललिखितानां भिन्नदेशीयाना मेकग्रन्थी-याना मपि बहुतरादर्शपुस्तकानां यथा भवत्येव पाठादिभेदः, तथैवेति। अथाप्यत्र संशयश्चेत् कस्याप्येकस्य वेदस्य कयोरपि शाखयोराद्यन्तपाठसन्दर्शनेनैव तद्दूरीकारणं सुकर मेवेति।

परन्त्वेव मपि यजुषस्तु कतिपयशाखाभिः कतिपयशाखाना मेव मस्ति भेदः, यत्तयोरुभयोः शाखासमूहयोः शुक्ल-कृष्णत्वे एवामंसत प्राचीनाः। तथाच माध्यन्दिनीप्रभृतीनां यजुः-शाखानां शुक्लयजुरिति ख्यातिः, तैत्तिरीयादीनान्तु यजुः-शाखानां कृष्णयजुरिति समाख्या चेति। ईदृशासदृशभेदकार-णन्तु उक्तं बहुषु पुराणेषु बहुविध मपि मूलतः प्रायोऽविभिन्न मेव। तन्निष्कर्ष एष उक्तो महीधराचार्येण शुक्लयजुर्भाष्यभूमि-कायाम्— "व्यासशिष्यो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यादिभ्यः स्वशि-ष्येभ्यो यजुर्वेद मध्यापयत्। तत्र दैवात् केनापि कारणेन क्रुद्धो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यं प्रत्युवाच 'मदधीतं त्यज'–इति। स योगसामर्थ्यान्मूर्त्तां विद्यां विधायोद्ववाम। 'वान्तानि यजूंषि गृह्णीत'–इति गुरुणोक्ता अन्ये वैशम्पायनशिष्यास्तित्तिरयो भूत्वा यजूंष्यभक्षयन्। तानि यजूंषि बुद्धिमालिन्यात् कृष्णानि जातानि। ततो दुःखितो याज्ञवल्क्यः सूर्य माराध्यान्यानि शुक्लानि यजूंषि प्राप्तवान्। तानि च जाबालगौधेयकाण्वमध्यन्दिनादिभ्यः स्वश-

दशशिष्येभ्यः पाठितवान् ['पञ्चदशशिष्येभ्यः'-इत्यपपाठः]। एतस्मादितिहासात्, मैत्रायणी-माध्यन्दिनी-तैत्तिरीयशाखानां पाठप्रकारदर्शनाच्च प्रतीयते चैतत् ,— चरकाध्वर्युयजुःशाखापाठाः यज्ञक्रमाननुसारिण इति याज्ञवल्क्येन स्वमनीषया दर्शपूर्णमासयज्ञाद्यनुसारिणी संहिता ग्रथिता , पाठिता च सा सप्तदशशिष्येभ्यः ; सैव यज्ञोपयोगिनीति वाजाना मन्त्राणां सनये लाभाय सम्पन्नेति वाजसनेयीत्याख्याता, क्रमसौष्ठवसम्पन्नेति शुक्ला (शुद्धा) इति च। गुरुमुखतोऽधीतापि तत्परित्यक्ता प्राचीनतमा चरकाध्वर्युसंहितैव अन्यैः यास्कादिदेशीयैस्तित्तिर्यादिसञ्ज्ञकैर्गृहीता, तस्या वाजसनेयीतोऽप्यौत्कर्षं चिकीर्षुभिः यत्प्रकरणे ये मन्त्रा पठितास्तत्रैव तदुत्तरं तत्तद्विधायकादिब्राह्मणवचनानि च सङ्गृहीतानि। तथा च, यथा पृथक्-पृथक् भुक्तानि च अन्नव्यञ्जनानि कुक्षिंतानि चेद् वान्तं तत् विमिश्रान्नव्यञ्जन मेव भवति, एवं तित्तिर्यादिभिर्मन्त्राः ब्राह्मणश्रुतयश्च पृथक्-पृथक् अधीता अपि यज्ञकार्येषु तद्व्यवहारसौष्ठवं साधयितुं विमिश्रीकृता इति द्वावेव मन्त्रब्राह्मणग्रन्थौ वान्तपूर्णाविव सम्पन्नौ , अतएव कृष्णेतिव्यपदेशभागिनौ च। इत एवावकाशादेतयोः शुक्लकृष्णयोर्यजुःशाखयोरनतिप्राचीनाना मपि केषाञ्चिद्वचनानां प्रवेशः सम्भाव्यते, तत एवैतयोर्मन्त्रन्यूनातिरिक्तत्वादितो मिथो विभिन्नत्वं च सुव्यक्त मेवेति।

एवञ्चायं मन्त्रभागः ऋग्-यजुः-सामेतित्रिविधरचनात्मकोऽपि हौत्राध्वर्यवौद्गात्रब्राह्मेति चतुःसंहितात्मकः, कालेन शुक्लकृष्णेति द्वैविध्यं गते च यजुषि सम्प्रति राजते पञ्चसंहितात्मक एव ;— ऋग्वेदसंहिता , शुक्लयजुर्वेदसंहिता, कृष्णयजुर्वेदसंहिता, सामवेदसंहिता , अथर्ववेदसंहितेति ॥

अथासु च पञ्चसु वेदसंहितासु बहुधैव पौर्वापर्यं केचिदाहुः । तथाहि — 'ऋक्संहितायाः सर्वत एव प्राथम्यम् ; तत्रापि द्वितीय-मण्डलस्यापेक्षिकमूनत्वम्, दशममण्डलस्य तु ऋक्संहिता-परिशिष्टरूपत्वञ्च ; सामसंहिताया तत एवोद्धृतार्चिकमूलकत्वम् ; शुक्लयजुःसंहितायाः तदपेक्षयाप्यर्वाचीनत्वम् ; अथर्वसंहितायास्तु सर्ववेदपरिशिष्टत्वेन ततोऽप्यर्वाचीनत्वम्'–इति । वेदतत्त्वानु-सन्धित्सुभिः प्राच्यतमैरेवेदं तत्त्व मुद्भावित मित्यत्र विश्वास एवो-चितः सर्वेषाम् ; परं किं कुर्मो वयं नात्रास्माकं बुद्धिः प्रसरति ; एकस्मिन्नेव हि काले, एकस्यैवाचार्यस्य, एकेनैव चयनयत्नेन चतुष्ट्व मापन्नानां पौर्वापर्यं कथङ्कारं स्यादिति । यदि कश्चित् फलविक्रयी,— आम्रार्थी आम्र मेव गृह्णातु, जम्ब्वर्थी जम्बू मेव, पनसार्थी पनस मेव, राजादनार्थी राजादन मेवेति क्रयविक्रय-सौकर्यार्थ मेकदैवैकेनैव यत्नेनैक मेव फलराशिं विभज्य चय-नेन चतुरः स्तूपान् विदध्यात् ; तत्र कः खलु धीर एवं वदितु मुत्सहेत,— अयं स्तूपः पूर्वं कृतः, अत्राप्यंशशो नूतन इत्यादि ? तथैवात्रापि । किञ्च यथास्त्येव तत्र फलाना मुत्पत्तौ कालपौर्वा-पर्यम्, न त्वेककालजातान्येव तानि सर्वाणि ; एव मत्रापि अस्तु मन्त्राणा मुत्पत्तौ कालपौर्वापर्यम्, न त्वेककालोत्पन्नास्ते इति स्यात् वातकवादिनाम् ; परं न हि तेन स्तूपानां संहितानां वा प्राचीना-प्राचीनत्वविचारः सङ्गच्छते ; तत्त्वतो फलानां मन्त्राणाञ्चोत्पत्ति-कालविचारस्तु स्तूपानां संहिताना मुत्पत्तिकालविचारतः सर्वथा स्वतन्त्र एवेति बहुशास्त्रपारावारदृश्वनां विश्वविख्यातकीर्त्तीना मपि तेषा मत्र तद्वचो न प्रमाणकोटिं प्रवेष्टु मिष्ट इत्यस्माकम् ॥

तथापीदं विचार्यते कथङ्कार मृक्संहितायाः प्राथम्य मिति ?—

स्मर्यते हि मनुसंहितायाम्— "ऋग्यजुस्सामलक्षणम्"–इति (२. ११.)। एव मादौ ऋग्वेदस्य प्रथमप्रयोगदर्शनात् तस्यैव वेदेषु प्राथम्यं गम्यत इति चेन्न ; तादृशसमस्तप्रयोगे हि शब्दानुशासनादेव ऋक्शब्दस्य पूर्वनिपातो भवति। तथा हि पाणिनिसूत्रम्— "अल्पाच्तरम्"–इति (२. २. ३४.)। यद्येवम्प्रयोगादेव प्राथम्यं गम्येत, तर्हि "विन्ध्यकिष्किन्धहिमालयाः"–इत्युक्ते विन्ध्यस्यैव प्राथम्य मुररीकार्यं स्यात्। असमस्तप्रयोगेषु च यत्र ऋक्शब्दस्य प्रथमतः प्रयोगो दृश्यते, तत्र प्रयोक्तुः याद‍ृच्छिकत्व मेव बीजम्। अपि वा पद्यगद्यगानात्मिकासु त्रिविधरचनासु तत्त्वतो गानरचनाया एव ज्यायस्त्वेऽपि पद्यरचनायास्तदस्थिरूपत्वेन ततोऽपि गरीयस्त्व मवश्य मभ्युपगन्तव्य मिति रचनानियमाधीन मेव प्राधान्य मृचां बहुत्र आद्युल्लेखे निदानम्। तदेवं सर्वत्रैवर्क्शब्दस्य प्रथमप्रयोग एव ऋग्वेदस्य सर्ववेदप्राथम्ये विनिगमक मिति तेषां मनोराज्यविजृम्भणमात्रम्।

श्रूयते च कौषीतकीब्राह्मणे— "तत्परिचरणावितरौ वेदौ"–इति। एतेन यज्ञकाण्डे होतृकर्मण एव प्राधान्यम्, होत्रर्थ मेव अध्वर्युक्त्रत्य मुद्गातृकृत्यञ्चेत्येव बोधितम्; एतस्मादृचां प्रथमोत्पन्नत्वं न कथ मपि बुध्यते। एवञ्चास्य तद्विषयकमानत्वेनोपन्यासोऽपि वृथैव।

सर्ववेदभाष्यकारस्य श्रीमतः सायणाचार्यस्य ऋग्वेदभाष्यभूमिकायाम्— "मन्त्रकाण्डेष्वपि यजुर्वेदगतेषु तत्र-तत्राध्वर्युणा प्रयोज्या ऋचो बह्वव आम्नाताः। साम्नान्तु सर्वेषा मृगाश्रितत्वं प्रसिद्धम्। आथर्वणिकैरपि स्वकीयसंहिताया ऋच एव बाहुल्येनाधीयन्ते"–इत्युक्तिः दृश्यते सत्यम्; पर मेतस्मादपि ऋग्वेदस्य

प्राथम्ये सायणसम्मतिर्न बुध्यते; अपि तु मन्त्रेषु ऋचां बाहुल्य मित्येव ध्वन्यते। किञ्चर्चां प्राधान्याख्याने च ऋक्संहितायाः प्राधान्यं नैव गम्यते; ततोऽन्यत्रापि ऋचां सद्भावात्। अत एव ऋचां हि रचनानियमाधीनं बाहुल्यमूलकं वा प्राधान्य मुररी-कुर्वतोऽपि सायणस्य मते ऋग्वेदस्य त्वप्राधान्य मेव। तथा ह्युक्त मध्वर्युभाष्यभूमिकायाम्—"आनुपूर्व्या कर्मणां स्वरूपं यजुर्वेदे समाम्नातम्। तत्र विशेषापेक्षाया मपेक्षितायां याज्यापुरोऽनु-वाक्यादय ऋग्वेदे समाम्नायन्ते, स्तोत्रादीनि तु सामवेदे। तथा सति भित्तिस्थानीयो यजुर्वेदः, चित्रस्थानीयावितरौ। तस्मात् कर्मसु यजुर्वेदस्य प्राधान्यम्"—इति। सामभाष्यभूमि-कायाञ्च—"अध्वर्युमुख्यैर्ऋत्विग्भिश्चतुर्भिर्यज्ञसम्पदः। निर्म्मिमीते क्रियासङ्घैरध्वर्युर्यज्ञियं वपुः। तदलङ्कुरुते होता ब्रह्मोद्गाते-त्यमी त्रयः। ०—०। यज्ञं यजुर्भिरध्वर्युर्निर्म्मिमीते ततो यजुः। व्याख्यातं प्रथमं पश्चादृचां व्याख्यान मीरितम्। साम्ना मृगा-श्रितत्वेन सामव्याख्याथ वर्ण्यते"—इति। वस्तुतो जगत्सृष्टेः पुरैव ब्रह्मणश्चतुर्भ्यो वदनेभ्यश्चत्वारो वेदा युगपत् समुत्पन्ना इत्येवंवादिनां पौराणिककालप्रभवाणां श्रीमत्सायणादीनां तथा-विधविचारे मनोनिवेशोऽप्यसम्भव एव; तेषां तादृशाशिरस्कविचार-प्रवृत्तौ भवेदेव हि स्वसिद्धान्तव्याकोपः।

किञ्च ऋक्संहितायाः प्राथम्येऽभ्युपगते ऋक्संहिताप्रणयन-काले यजुस्साम्नोरसद्भावात् तत्रैव ऋक्संहितायां यजुस्साम्नो-रुल्लेखः कथङ्कारं श्रूयत इत्येवं तादृशचतुरचेतसां चेतःसु कथन्न चमत्कार माविष्कृतम्? पश्यन्तु तावत् धीमन्तः—"यजुस्तस्मा-दजायत"—इति (ऋ० स० १०. ९०. ९.), "त मेव मृचि तमु

ब्रह्मण माहुर्यज्ञन्यं सामगा मुकथशासम्"–इति (ऋ० सं० १०. १०७. ६.), "ऋक्सामाभ्या मभिहितौ (ऋ० सं० १०. ८५. ३१.)"–इत्येवमादीनि। इमानि तु निदर्शनानि दशममण्डलादाहृतानि, दशममण्डलस्यानतिप्राचीनत्व मेव तेषा मिति चेत्, ततोऽन्यतोऽपि दर्शयामः। तथाहि– "बर्हिरिव यजुषा रक्षमाणः" –इति पञ्चममण्डलीयम् (६२. ५.), "उभे वाचौ वदति सामगा इव"–इति च द्वितीयमण्डलीयम् (४३. १.)। सामविशेषनामान्यपि श्रूयन्त एव ऋक्संहितायाम्। तथाहि– "रथन्तर मा जभारा वसिष्ठः"–इति (१०. १८१. १.), "भरद्वाजो बृहदाचक्रे अग्नेः"–इति च (१०. १८१. २.)। एते च निदर्शने दशममण्डलीये इत्येवाशङ्का तेषा मिति चेत्, अन्यत्राप्यस्त्येवं तथैव। तद्यथा– "रथन्तरे सूर्यम्पर्यपश्यत्"–इति प्रथममण्डलीयम् (१६४. २५.), "प्र गायत्रेण गायत"–इति च नवममण्डलीयम् (६०. १.) इति दिक्। तदेव ऋक्संहितायाः ऋङ्लक्षणमन्त्राणां वा प्रथमरचितत्व मिति तेषां स्वकपोलकल्पित मिवाभाति स्फुटम्।

यदप्युक्तं तद्द्वितीयमण्डलस्य अपेक्षाकृत मर्वाचीनत्व मिति, तदप्येव मेव; मानाभावात्। को नाम धीमान् शुष्कतृणसहाय एव वटविटपिदुर्गच्छेदने समर्थो भवेत्? अस्ति खलु ऋक्संहिताया द्वितीयमण्डलीयसायणभाष्यारम्भे "य आङ्गिरसः शौनहोत्रो भूत्वा भार्गवः शौनकोऽभवत् स गृत्समदो द्वितीयं मण्डल मपश्यत्"–इत्यनुक्रमणीवचन मुद्धृतम्। तथाच द्वितीयमण्डलस्य शौनकीयत्वं सुव्यक्तम्; शौनकीयग्रन्थस्य च पाणिनिना "शौनकादिभ्यश्छन्दसि"–इति (४. ३. १०६.) सूत्रे प्रोक्तत्वस्वीकारात् प्राचीनतमत्वाभावः सुतरां स्फुट मित्येवैकैषा युक्तिर्द्वितीयमण्डलस्य

चिरात्सिद्धप्राचीनतमत्वखण्डने शुष्कदृणमयी कर्त्तनी। इह पश्यन्तु तावद्भवन्तः— एकवंशीयाश्चान्यवंशप्रभवाश्च शौनकाः खलु बहव एव ;— मन्त्राणां द्रष्टारः आसन् शौनकाः ; तेभ्योऽन्ये सूक्तानाञ्च द्रष्टारः स्थिता एव शौनकाः ; द्वितीयमण्डलस्य द्रष्टा च शौनकस्ततोऽप्यन्य एव ; अथर्वशाखाविशेषस्य च प्रवक्ता शौनकोऽप्यन्य एव ; तत्तद्वंशप्रभवा ह्यद्यापि बहुत्र बहवः शौनका राजन्त एव। "शौनकादिभ्यश्छन्दसि"–इति (४. ३. १०६.) पाणिनिसूत्रस्य शौनकप्रोक्तग्रन्थ एव विषयः, तथाच शौनकप्रोक्तं अथर्ववेदीयसंहिताग्रन्थं येऽधीयते त एव शौनकिनः ; शौनकदृष्टग्रन्थस्तु न चास्य सूत्रस्य विषयः ; अनुक्रमण्यान्तु "द्वितीयमण्डलमपश्यत्"–इत्युक्तम् , न तु द्वितीयं मण्डल मवोचदिति। शौनकविषये त्विह पुरस्तादप्यसकृदुक्तानि। ततश्च शौनकदृष्टत्व मेव द्वितीयमण्डलस्येति शौनकदृष्टं द्वितीयं मण्डलं ये ऽधीयते इति विग्रहे तत्सूत्रस्य प्रवृत्तिरेव नास्तीति तस्य द्वितीयमण्डलस्य प्रोक्तत्वमूलकापेक्षिकार्वाचीनत्वकल्पनं भ्रमविजृम्भित मेवेति।

वस्तुतः पाणिनिसूत्राणां समालोचनयेद मेव ज्ञायते ; — तस्य भगवतः पाणिनेः शाखाना मेव प्रोक्तत्वेन ग्रहण मीप्सितम् , तदध्येत्रर्थे एव च प्रत्ययादयो विहिताः ; मन्त्रसूक्तमण्डलादीनान्तु दृष्टत्वेनैव ग्रहण मिति दृश्यतेऽनुक्रमणिकादावपि। न च क्वचिदपि पाणिनीये मण्डलाध्येत्रर्थे तादृशप्रत्ययविधिः दृश्यते प्रत्युत शाखाध्येत्रर्थे एव ; सन्ति यथैव ऋग्वेदादीनां शाकलादयः शाखाः, तथैवास्ति शौनकसंहितेत्यथर्ववेदस्यापि चिरादेव; एवं यथैव शाकलादिशाखानां प्रोक्तत्व मेव पाणिनिसम्मतम् , तथैव शौनकशाखाया अपि। तत्कथ मत्र द्वितीयमण्डलाध्येतरि तादृशप्रत्ययप्रसङ्गः ?

कुतो वा अनुक्रमण्यां यस्य द्रष्टृत्वं भासते, तस्यैवेह बलात् प्रातिकूल्येन ग्रहणं भवेत् स्वीकार्य्यं मिति ?

यच्चाप्युक्तम्— ऋग्वेदद्वितीयमण्डलस्य प्रथमसूक्तीयद्वितीयस्याम्—

"तवाग्ने होत्रं तव पोत्र मृत्वियं तव नेष्ट्रं त्व मग्निदृतायतः।
तव प्रशास्त्रं त्व मध्वरीयसि ब्रह्मा चासि गृहपतिश्च नो दमे"

—इत्यस्या मृचि यत् होत्रादीनि याज्ञिकाभिधानानि श्रूयन्ते, ततश्च ज्ञायते तन्मण्डलं यज्ञकालभवम्, एतदेव मानान्तरं तस्यापेक्षाकृताधुनिकत्वस्येति। इतश्च वक्तुरेकदेशदर्शित्व मेव विशदीभवति। यतः खलु यज्ञकाले एव सर्वासां संहितानां ग्रथनं सम्पन्न मतः संहितासु सर्वत्रैव विद्यन्ते तथाविधा मन्त्राः; न द्वितीयमण्डले एव। तथाहि तत्प्रदर्शितमन्त्रश्रुतानि पदानि अन्यत्रापि यथाक्रमेण दर्शयामः— १.७६.४ होत्रम्, तत्रैव पोत्रम्, ८.४०.११ ऋत्वियम्, १.१५.३ नेष्टः, १०.१४.१३ अग्निध्रम्, १.८४.६ प्रशास्ता, १.२३.१६ अध्वरीयताम्, १.८०.१ ब्रह्मा, १.१२.६ गृहपतिः, १.१.७ दमे इति। एवं हि होत्रादिपददर्शनात् तत्तन्मन्त्राणां यज्ञकालजत्वसिद्धेऽपि प्रथममण्डलादिभ्यो द्वितीयं मण्डल माधुनिक मिति वक्तुं कथ मपि न युज्यत इति सुव्यक्तम्॥

एवं दशममण्डलस्य ऋक्परिशिष्टरूपत्वं कल्पयितुञ्चैका आकाशवल्ली अवलम्बिता तैर्भाषापार्थक्यादिर्नाम; दशममण्डलस्य हि भाषा मन्त्रार्थगततात्पर्य्याणि च प्रथममण्डलादिभ्यः सर्वथा पृथगेवेत्यस्य परिशिष्टरूपत्वं स्वीकार्य मिति तदाशयः। किं मत्र ब्रूमो वयम्? अस्मच्छ्रुतिषु हि दशममण्डलस्य मण्डलान्तराणाञ्च एकविधैव भाषा प्रतीयते, अस्मद्बुद्धिषु च तथैकविध

मेव तात्पर्य्य मिति न जानीमहे केषां बुद्धिमालिन्यं केषां वा श्रवणेन्द्रियदुष्टत्व मिति ।

वस्तुतो वेदानां कृतकत्वपक्षे मन्त्राणां बहुकर्तृकत्वात् अनेककालजत्वाच्च भाषातात्पर्य्ययोः पार्थक्यन्तु प्रतिमन्त्रगत मेवेत्यन्यदेतत्; मण्डलगतपार्थक्यन्तु असम्भव मेव मण्डलरूपेण ग्रन्थाविर्भावाभावात् । न च सर्वास्वेव शाखासु एकविधपरिच्छेदविभागोऽपि विद्यते; तथाच या नाम शाखा अष्टपरिच्छेदपरिच्छिन्ना, तत्रैव सर्वे मन्त्राः, तस्यां कथं दशममण्डलस्य परिशिष्टत्वं परिरक्ष्येत? इदानीम्प्रचलितेयं हि संहिता, शाकलबाष्कलेतिशाखाद्वयमिलितेत्येव बुध्यते; एतस्यां द्विविधपरिच्छेदविभागदर्शनात् । तदत्राष्टकाध्यायवर्गविभागो नून मेकशाखाकृतः मण्डलानुवाकसूक्तविभागस्त्वपरशाखाकृतः स्फुट मेव प्रतीयते । अष्टकाध्यायवर्गविभक्तसंहितायां किञ्चित् पाठाधिक्य मपि श्रूयते । वालखिल्यमन्त्रा अपि तस्या मेवाधीयन्ते । न च ते मन्त्राः खिलात्मिकाः; तेषा मपि पदपाठाद्यध्ययनाध्यापनश्रवणात्, "अथ वालखिल्या विहरेत् (उ० २. २. ३-२२.)"-इत्याद्याश्वलायनीयश्रौतविधानादिस्मरणात्, निरुक्ते निगमत्वेन व्यपदेशाच्च । अतएवाह च षड्गुरुशिष्यः— 'बाष्कलके संहितापाठे अतः शाकलात् अधिकान्यष्टौ सूक्तानि'-इति । भगवता सायणाचार्य्येण तु शाकलसंहिता मधिकृत्यैव व्याख्यात ऋग्वेद इति नैव व्याख्यातानि वालखिल्यानि; परं स्वीकृतान्येवैतरेयकभाष्ये तान्यष्टाविति । अपि यथैवान्यत्रान्यत्र, तथैवेहापि वालखिल्याना मष्टसूक्तात्मकत्व मेकादशसूक्तात्मकत्वञ्चेति सूक्तसङ्ख्याविषयकोऽप्यस्ति पाठभेदः । तदेव मष्टकविभागे बाष्कलके दशममण्डल मेव नास्तीति कथङ्कारं

भसेत् तस्य परिशिष्टत्व मिति विचार्यं सुधीभिरेव [शाकलबाष्कल-वालखिल्यादीनां वर्णन मस्माभिः कृत मैतरेयालोचने, करिष्यमाणञ्च पुनर्ब्राह्मणालोचने, तत् तत्र-तत्रैव द्रष्टव्यं विशेषतः] ।

एवञ्च ऋक्संहिताया नवमण्डलात्मकत्व मेवासीत्, ततोऽभवद् दशमण्डलात्मकत्व मिति कथनं यथा सुकरम् ; तथा नेदम्—पुरा सप्तमाष्टकीयपञ्चमाध्यायाष्टाविंशतिवर्गान्त मेव ऋक्संहितायाः समाम्नान मासीत् , ततस्तदष्टकीयतदध्यायस्योनविंशतितमादयो वर्गाः प्रणीताः, अष्टमाष्टकस्य समग्रः प्रणीत इति । न च निरुक्ते दाशतयीति व्यपदेशाद् दशममण्डलात्मकत्व मेव सर्वर्क्-शाखासंहिताना मिति वाच्यम् ; तत्र सर्वत्र दाशतयीति शाकल-शाखासंहिताया एव ग्रहणे बाधाभावात् । किञ्च प्रथमादि-मण्डलेषु श्रुतानां बहूनां सूक्तानाम् , दशममण्डलस्थितानाञ्च बहूनां सूक्तानाम् , द्रष्टारोऽभिन्ना एवावगम्यन्ते ; परिशिष्टत्व-वादिनां मते तत् कथ मुपपद्येतेत्यपि विचारयन्त्वत्र माध्यस्थ्य-पद मादधाना एवेति ॥

एवं सामवेदीयर्ङ्मन्त्राणा मृक्संहितात उद्धृतत्वकथन मपि प्रौढ़िवादमात्रम् ; ऋक्संहिताया मपि छन्द इति श्रवणात् । तथाहि (१०. ८०. ८.)—

"तस्माद् यज्ञात् सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे ।
छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद् यजुस्तस्मादजायत—इति ।

अस्या मृचि छन्दांसीतिपदेन सामवेदीयर्चा मेव ग्रहण मिष्टम् ; तथैव सर्ववैदिकप्रसिद्धेरिति प्रतिपादितं पुरस्तादपि (१६१ पृ०) ; छन्द इति हि सामवेदीयार्चिकग्रन्थानां तथा तत्तद्ग्रन्थीयमन्त्राणां च नाम इति कोऽधीतवेदा न जानन्ति ?

पाणिनिना च विशेषतः सामवेदीयच्छन्दोग्रन्थस्थमन्त्रा एव छन्द-स्त्वेन लक्षिताः। तथाहि— "सोऽस्यादिरिति छन्दसः प्रगाथेषु" –इति (४. २. ५५.) तत्सूत्रम्; "पङ्क्तिरादिरस्येति पाङ्क्तः प्रगाथः"–इत्यादीनि च तदुदाहरणानि। प्रगाथास्तु सामवेदे एव दृश्यन्ते, नान्यत्र; विहिताश्च ते सामवेदीयताण्ड्यमहाब्राह्मणे एव।

किञ्च यतश्च साममूलमन्त्राणां सर्वेषा मेव छन्द इति चिरा-त्समाख्या, अत एव तेषां गानकारिणः सामवेदिनश्छन्दोगा एवेत्यु-च्यन्ते, न तु ते क्वचित् कैश्चिदपि ऋग्गा इति। यतश्च सामवेदिन एव छन्दोगा इत्युच्यन्ते, तत एव सामवेदीयब्राह्मण-ग्रन्थाना मुपनिषदाञ्च छान्दोग्य मिति समाख्या प्रसिद्धैव। विहिता च सा पाणिनिना "छन्दोगौक्थिक"–इति (४. ३. १२९)। एवञ्च यच्च केनचिदुक्तम् 'वेदसंहितासु ये केचन प्राचीनतमश्लोकाः, त एव छन्दांसि इत्यभिधीयन्ते; ततोऽप्राचीना एव मन्त्राः' –इति, तदिद मपि जलमध्यगतमसीक्षोदवद्विलीन मेव न वेत्यपि विचारयन्तु त एव।

नन्वेव मपि ऋक्सामोत्पत्त्यनन्तर मेव छन्दसा मुत्पत्ति-श्रवणात् सामवेदीयर्चा मृक्तोऽवरजत्वं यथावत् स्थित मेवातः 'खादितेऽपि लशुने न शान्तो व्याधिः'–इति चेदत्र ब्रूमः,— तस्माद्यज्ञादिति मन्त्रे नैव क्रमोत्पत्तिवर्णन मिष्टम्; अन्यथा हि ऋगुत्पत्त्यनन्तरं सामोत्पत्तिः, तदनन्तरञ्च छन्दउत्पत्तिः इत्येवं मन्तव्यं स्यात्, तच्चाप्रसिद्धासम्भवदोषग्रस्तं भवेदेव। तथाहि— ऋग्वेदीयर्चोऽवलम्ब्यैव सामानि गीतानि इति चेत् ते नून मृग्गा इत्येव प्रसिद्धाः स्युः, न च तथा प्रसिद्धिः दृश्यते क्वचिदपि लोके वेदे वा; प्रत्युत छन्दोनामतः प्रसिद्धाना मेव साम्नां दोग्ध्रो गातृत्वा-

देव सामवेदीयाः छन्दोगा एवोच्यन्ते; एवं साम्नां प्रथम मुत्पत्तिस्ततस्तन्मूलानाञ्छन्दसा मित्यप्यसम्भव एव। तस्मात् यदेव यतश्च ऋचः प्रादुरभूवन्, तदेव ततश्च सामानि च, साममूलच्छन्दांसि च, यजूंषि चेत्येव तन्मन्त्राश्रयस्तथा च सहोत्पत्तिरेव। एतएवाथर्ववेदीयेऽत्र मन्त्रे सहशब्दश्च श्रूयते (१७. ७. २८)—

"ऋचः सामानि छन्दांसि पुराणं यजुषा सह।
उच्छिष्टाज्जज्ञिरे सर्वे दिवि देवा दिविश्रिताः"–इति।

अत्र श्रुतः पुराणशब्दः प्राचीनेतिवृत्तान्वाख्यानपरमन्त्रवाचकः। तदेतस्मान्मन्त्राम्नानाच्च सर्वविधमन्त्राणां सहोत्पत्तिः सुव्यक्तैव।

किञ्च यदि नाम ऋक्संहितात एव सामयोनिमन्त्रा उद्धृताः स्युः, तर्हि उद्धृतिक्रमत एवेह सामवेदे मन्त्रा दृश्येरन्; न च तथा दृश्यन्ते। अपरञ्च, एव मपि बहवो मन्त्राः सामवेदे सन्ति, येषा मृक्संहितायां श्रवणं नास्त्येव। अथापर मपि, यथैवर्क्संहितायां सूक्तानि, तथैवेह दशदादीनि; ततश्च कुतः कस्योद्धरणं किम्मानकं भवेदिति च स्याद् विचार्यं मेव, विचारकाले तु विनिगमकाभाव एव मूर्तिमान् दरीदृश्येतेत्यत्र च कः संशयः। वस्तुतः पुरा ऋगादिलक्षणाः सर्व एव मन्त्रा विकीर्णा एव आसन्, ततो यदैव ऋक्चयनेन ऋग्वेदीयसूक्तानि सङ्गृहीतानि, तदैव तथैव सामवेदीयान्यपि दशदादीनीति किं चित्रम्? एकस्या एव हि ऋक्चयन मुभयत्रैककालेऽपि सम्भवत्येवेत्यपास्येतैवोद्धृतिमत मिति दिक्॥

अथर्वविचारस्तु प्रदर्शित एव पुरस्तात् (१४७–१५८ पृ०)॥

[ब्राह्मणम्] ततो ब्राह्मणस्यास्ति किं लक्षण मित्यन्विच्छन्तः पश्याम इद मापस्तम्बसूत्रम्— "कर्मचोदना ब्राह्मणानि"–इति।

कर्मचोदना विधिरिति त्वनर्थान्तरम् । विधिश्चैष द्विविध इत्याह सायणः । तथाहि— "विधिरपि द्विविधः ; अप्रवृत्तप्रवर्त्तनम् , अज्ञातज्ञापनश्चेति । 'आग्नावैष्णवं पुरोडाशं निर्वपति दीक्षणीयायाम्'-इत्याद्याः कर्मकाण्डगता विधयः अप्रवृत्तप्रवर्त्तकाः ; 'आत्मा वा इद मेक एवाग्र आसीत्'-इत्यादयो ब्रह्मकाण्डगता अज्ञातज्ञापकाः"-इति (ऋ० सं० भा० भू०) ।

एतस्यैव ब्राह्मणस्य शेषरूपवाक्यान्येवार्थवादा उच्यन्ते इत्याह चापस्तम्बः । तथाच तत्सूत्रम्— "ब्राह्मणशेषोऽर्थवादः"-इति । शेषशेषिभावः अङ्गाङ्गिभावश्चेत्यनर्थान्तरं मीमांसकानाम् । तच्च प्रतिपादितम् "अथातः शेषलक्षणम् (३. १. १.)"-इत्यधिकृत्य "शेषः परार्थत्वात् , द्रव्यगुणसंस्कारेषु वादरिः , कर्माण्यपि जैमिनिः , फलञ्च पुरुषार्थत्वात् , पुरुषश्च कर्मार्थत्वात्"-इति (३. १. २-६.) । विधिभिरङ्गाङ्गिभावश्चार्थवादानां ते मन्यन्त एव । तथाहि— "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्य मतदर्थानां तस्मादनित्य मुच्यते"-इत्यादिभिः षड्भिः सूत्रैः (१. २. १-६.) अतदर्थानाम्= अक्रियार्थानाम्= अर्थवादानाम् आनर्थक्यम् , तस्मात्तेषा मनित्यत्व माशङ्का "विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः"-इत्यादिभिः षड्भिः सूत्रैः (१२. ७-१२.) विधीनाम्= 'वायव्यां श्वेत मालभेत'-इत्यादीनाम् ब्राह्मणवाक्यानां स्तुत्यर्थत्वेनैव "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता"-इत्येवमादीना मर्थवादवाक्यानां सार्थकता , तस्मान्नित्यता च सिद्धान्तिता । एतदेवाभिप्रेत्याह सायणाचार्यः— "द्विविधं ब्राह्मणम्— विधिः , अर्थवादश्च"-इति ।

अर्थवादाना मपि ब्राह्मणत्वं स्वीकृतं निरुक्ते च । तथाहि—

"प्राशित्र मस्याक्षिणी निर्जघानेति च ब्राह्मणम् (१२. २. ३.)"
—इत्येवमादीनि द्रष्टव्यानि। अपि चार्थवादानां ब्राह्मणत्व मुररी-
कुर्वतैव तेन तेषां तत्त्वख्यापनेऽप्रामाण्यञ्च ध्वनितं तत्रैव। तथाहि—
"बहुभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति(७. ७. २.)"—इत्यादि॥

अत्र त्वेतदपि ज्ञातव्य मस्ति,— सायणस्य प्रदर्शितप्रकारं विधिद्वैधन्तु वैदान्तिकाना मनुरोधतः प्रौढिवादमात्र मिति; कर्मचोदनैव विधिरिति आपस्तम्बादियाज्ञिकानां जैमिन्यादि-मीमांसकानाञ्च सम्मतत्वात्। न हि केऽपि याज्ञिकाः "आत्मा वा इद मेक एवाग्र आसीत्"—इत्यादीनां विधित्वं मन्यन्ते; अपि त्वर्थवादत्व मेव। अत एवोक्तं मीमांसा शालिकनाथीयप्रकरणपञ्चि-कायाम्— "केवलवस्तुवादी वेदभागो नास्ति"—इत्येवमादि, मन्यन्ते चात एव साङ्ख्याः— "दृष्टवदानुश्रविकः"—इति॥

विध्यर्थवादयोः प्रकारभेदादीनि जैमिनीयादौ बाहुल्येन वर्णि-तानि; लौगाक्षिभास्करेणार्थसङ्ग्रहे, कृष्णयज्वना च मीमांसा-परिभाषायां सङ्क्षेपेण निर्णीतानि; विधिविचारादिप्रकरणेषु प्रपञ्चि-तानि च; तेभ्य एव विशेषतोऽवगन्तव्यानि॥

मीमांसावृत्तिकारेण तु ब्राह्मणलक्षणान्येव मुदाहृतानि— 'इतिकरणबहुलम्', 'इत्याहोपनिबद्धम्', 'आख्यायिकास्वरूपम्'— इति च। इमानि लक्षणानि प्रायिकाभिप्रायेणोक्तानि; मन्त्रे-ष्वपि तथादर्शनात्, ब्राह्मणेष्वपि क्वचित्तदभावदर्शनाच्चातिव्याप्त्य-व्याप्तिदोषापत्तेरित्याहतुः शबरस्वामिसायणौ। जैमिनिस्तु सूत्रया-मास "शेषे ब्राह्मणशब्दः"—इत्येव (२. १. ३३.)। "मन्त्राश्च ब्राह्मणानि वेदः, तत्र मन्त्रलक्षणे उक्ते परिशेषसिद्धत्वात् ब्राह्मण-लक्षण मवचनीयम्, मन्त्रलक्षणेनैव सिद्धम्,— यस्यैतल्लक्षणं न

भवति, तद् ब्राह्मण मिति परिशेषसिद्धं ब्राह्मणम्"-इति च तद्भाष्यम्। तदेवं निष्पन्न मेतत्— अभियुक्तानां समाख्यात एव शेयम्— एष मन्त्रः, एतद् ब्राह्मण मिति; अपि च नैव मन्त्रेण सम्भवेतां तयोर्लक्षणे; इतिकरणबहुलादिषु सर्वत्रैवाव्याप्त्यति-व्याप्तिदोषयोरनिवार्यत्वात्। अतः सुष्ठूक्तं सायणेन— "ईदृशे-ष्वत्यन्तविजातीयेषु समाख्यान मन्तरेण नान्यः कश्चिदनुगतो धर्मोऽस्ति यस्य लक्षणत्व मुच्येत"-इति। स्वशास्त्राप्युदाहरणपरे प्राचीनपद्ये अपि। तथाहि—

"हेतुर्निर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः।
परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पना॥
उपमानं दशैवैते विधयो ब्राह्मणस्य तु।
एतद्वै सर्ववेदेषु नियतं विधिलक्षणम्॥"-इति।

तत्र, (१) हेतुः— "सूर्पेण जुहोति, तेन ह्यन्नं क्रियते"-इति।
(२) निर्वचनम्— "तद्दध्नो दधित्वम्"-इति।
(३) निन्दा— "उपावीता वा एतस्याग्नयः"-इति।
(४) प्रशंसा— "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता"-इति।
(५) संशयः— "तद्विचिकित्सन् जुहवानी३मा हौषा३म्"।
(६) विधिः— "यजमानसम्मिता, औदुम्बरी भवति"-इति।
(७) परकृतिः— "माषानेव मह्यं पचति"-इति।
(८) पुराकल्पः— "पुरा ब्राह्मणा अभैषुः"-इति।
(९) व्यवधारणकल्पना— "यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात्, तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान् निर्वपेत्"-इति।

दशम मुदाहरणन्तु शबरस्वामिना नैव प्रदर्शितम्; तत एव लब्धविद्येन सायणेनापि कथङ्कारं भवेद् दर्शितम्? अथवा लेखक-

प्रमाद एवात्र निदानम्। यद्यप्येतादृशेऽस्मादृशानां लेखनीचालन मुपहासास्पद मेव सम्भवेन्नाम, तथापि कर्तव्यपरवशैः कथ मुपेक्षणीयं स्यादिद मिति यथाज्ञानं तत् प्रदर्श्यते— "स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धो दिशं दिशं पतित्वा ऽन्यत्रायतन मलब्ध्वा बन्धन मेवोपश्रयत, एव मेव खलु सोम्य तन्मनो दिशं दिशं पतित्वा-ऽन्यत्रायतन मलब्ध्वा प्राण मेवोपश्रयते; प्राणबन्धनं हि मन इति (छा० ब्रा० ८. ८. २.)"-इत्येवमादिक मेवोपमानोदाहरणं भवेद् दशम मिति॥

अथात्रेद मप्यालोचनीयम्— ब्राह्मणग्रन्थेषु खल्वेतत्पद्यद्वयोक्ता-तिरिक्ताना मितिहासादीना मपि कतिविधानां वाक्याना मस्तित्व मुपलभ्यते। तथाहि छान्दोग्ये— "स होवाच ऋग्वेदं भगवो-ऽध्येमि ०—० इतिहासपुराणम् (७. १. ३.)"-इत्यादि। शतपथे-ऽप्यश्वमेधप्रकरणे— "अथाष्टमेऽहन् ०—० तानुपदिशतीतिहासो वेदः, सोऽय मिति किञ्चिदितिहास माचक्षीतैव मेवाध्वर्युः सम्प्रेष्यति (१२.)"-इति, "अथ नवमेऽहन् ०—० तानुपदिशति पुराणं वेदः, सोऽय मिति किञ्चित् पुराण माचक्षीतैव मेवाध्वर्युः सम्प्रेश्यति (१३.)"-इत्येवमादि। तैत्तिरीयेऽपि— "यद् ब्राह्म-णानीतिहासान् पुराणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीर्मेदाहुतयः (आ० २. ९. २.)"-इति। "ब्राह्मणानि कर्मचोदनाः— 'वाय-व्याꣳ श्वेत मालभेत'-इत्यादयः। इतिहासाः ब्रह्माण्डादि-नियमाः;— 'देवाः सुराः संयत्ता आसन्'-इत्यादयः। 'आत्मा वा इद मेक एवाग्रआसीन्नेवेह किञ्चनाग्रे'-इत्यादीनि सृष्ट्यादिप्रति-पादकानि पुराणानि। कल्पाः कल्पसूत्राणि— प्रयोगप्रतिपाद-कानि। गाथाः गायन्ति-चोदिता मन्त्रविशेषाः;— 'योऽस्य

कौष्ठ्या'–इत्यादयः; यमगाथाभिः परिगायतीति विधानात् । नाराशंसीः नाराशंस्यः 'होतायक्षन्नराशंसम्'–इत्याद्याः । ब्राह्मणान्तःपठितानामपि पुनरुक्तिः फलातिशयद्योतनार्थम्"–इति च तद्भाष्यं सायणीयम् । तत्त्वतस्त्विह कल्पाः कल्पसूत्रबीजानीत्येव वक्तुमुचितम्; अस्ति वात्र पाठान्तरता ? गाथाः खलु श्लोकबद्धाः प्रवादवाक्यरूपा ब्राह्मणग्रन्थेभ्योऽपि प्राचीना एव; ता एव च श्लोका इत्यप्युच्यन्ते; तद्यथा— "तदेषाभियज्ञगाथा गीयन्ते— 'यजेत्सौत्रामण्या सपत्नीकोऽप्यसोमपः । मातापितृभ्यामनृणार्थी यजेतिवचनाच्छ्रुतिः'–इति (ऐ० ब्रा० ७. २. ८.)"–इति । नाराशंस्यस्तु नरस्तुतिस्तुतयः; तास्तु मन्त्रात्मिकाः, गाथात्मिकाः, ब्राह्मणात्मिकाश्च भवन्ति । तद्यथा— "अधि ब्रवुः पणीनां वर्षिष्ठे मूर्द्धन्नस्थात् (ऋ० सं० ४. ७. २६. ६, ७, ८.)"–इत्येवमादयो मन्त्रात्मिकाः; हिरन्येन परीवृतान् कृष्णान् शुक्लदतो मृगान् । मष्णारे भरतो ददाच्छतं बद्धानि सप्त च (ऐ० ब्रा० ८. ४. ८.)" –इत्येवमादयो गाथात्मिकाः; "एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेणो-दमय आत्रेयोऽङ्ग मभिषिषेच तस्मादङ्गः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन् परीयायाश्वेन च मेध्येनेजे (ऐ० ब्रा० ८. ४. ७.)"–इत्येवमादयश्च ब्राह्मणात्मिकाः । अथर्ववेदीयगोपथब्राह्मणे तु तत्पद्यप्रकाशितातिरिक्ता बहुविधा एव श्रुतयः संलक्ष्यन्ते । तथाहि— "इमे सर्वे वेदा निर्मिताः; सकल्पाः सरहस्याः सब्राह्मणाः सोपनिषत्काः सेतिहासाः सान्वाख्यानाः सपुराणाः सस्वराः ससंस्काराः सनिरुक्ताः सानुशासनाः सानुमार्जनाः सवाकोवाक्याः (१. २. ८.)"–इति । तत्र कल्पाः खल्विदानीमप्रचलितकल्पसूत्राणां मूलान्येवोपलभ्यन्ते; रहस्यानि त्वारण्यकानि; स्वरा इति तु

इदानीमप्रचलितशिक्षाग्रन्थानां मूलानि ; निरुक्तानि चाप्यप्रचलित-निरुक्तमूलान्येव ; अनुशासनान्यपि अप्यप्रचलितछन्दोऽनुशासन-मूलानि ; संस्काराः खलु पदसंस्कारकशास्त्राणां पाणिन्यादीनां मूलान्येव ; अनुमार्जनानि चाप्यस्थितस्पुट्तमवेदाङ्गज्योतिषस्य मूलानि ; वाकोवाक्यानि तु प्रश्नोत्तररूपाणीति शङ्कराचार्यः, ऊहापोहादितर्कप्रतिपादकमीमांसाशास्त्रमूलान्येवेत्यपि केचित् । तदेतेषा मिह प्रदर्शितपर्योक्तेषु दशसु कथं भवेत् समावेशः ? तदत्र बहुयत्नतोऽपि द्वयोस्त्रिसृणां वा समावेशानुभवेऽपि न तु सर्वेषां समावेशः सिद्ध्यतीति कथं स्यादेवंविधानां ब्राह्मणत्वम् ?

अतोऽत्रैवं ब्रूमः ।— आसीत् पुरा सर्वा एवेमाः श्रुतयो विकीर्णा इति । तत्र, विधायकवाक्यानाम् ,— 'वायव्यं श्वेत मालभेत'-इत्येवमादीनाम् , तथा प्रवर्त्तकत्वेन (निषेधविध्यादौ निवर्त्तकत्वेन च) 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता'-इत्येवमादीनाञ्च कर्म-चोदनापरत्वेनैव ब्राह्मणत्वम्; तदतिरिक्ताना मर्थतात्पर्यादिनिर्णाय-कानां निरुक्तादीना मेव वेदार्थवादोपयोगित्वेनार्थवादत्वम् । तयोस्तु प्राचीनपद्ययोः ब्राह्मणभेदा एव निर्दिष्टाः, न त्वर्थवादभेदाः "दशै-वैते विधयो ब्राह्मणस्य तु । एतद्वै सर्ववेदेषु नियतं विधिलक्ष-णम्"-इत्युक्तेः । विधिः, कर्मचोदना इत्यनर्थान्तरम् ; "कर्म-चोदना ब्राह्मणानि"-इति हि आपस्तम्बसूत्रम् । अर्थवादशास्त्राणि खलु निरुक्तादीनि ब्राह्मणतो विभिन्नान्येव ; अतएवोक्तं द्वितीयं सूत्र मापस्तम्बेन— "ब्राह्मणशेषोऽर्थवादः"-इति । ब्राह्मणेभ्यो-ऽवशिष्टो वेदार्थप्रसवकृद् विधिवाक्यसङ्घ एवार्थवाद इत्युच्यते इत्येव च तस्यार्थः । यथा चाह जैमिनिः— "शेषे ब्राह्मणशब्दः (८. १. ३३.)"-इति । न च तत्रावगम्यते मन्त्रस्यैव भागविशेषो

ब्राह्मण मिति, अपि तु गम्यत एव मन्त्रातिरिक्तो वेदभागो ब्राह्मण मिति; तथैवेहापि गम्येतैव ब्राह्मणातिरिक्तो मन्त्रलक्षणविधुरो वेदभागोऽर्थवाद इति। सिद्ध मित्थं वेदत्रैविध्यम्; — मन्त्रः, ब्राह्मणम्, अर्थवादः इति। अत एव वाभवद्वेदस्त्रयीतिव्यपदेशभाक्। सायणीय मेतद्वचनञ्चास्माक मनुकूल मेव— "तदेवं वेदे विद्यमानानां त्रयाणां मन्त्रविध्यर्थवादभागाना मप्रामाण्यकारणाभावाद् बोधकानां तेषां प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वाङ्गीकारात् कृत्स्नस्यापि वेदस्य प्रामाण्यं सिद्धम्"–इति (ऋ० सं० भा० भू०)।

यद्यप्यैतरेयादिग्रन्थेषु विध्यर्थवादावुभावेव स्तः; परं विधीनां बाहुल्यादेव ब्राह्मण मित्येव ते व्यपदिश्यन्ते; यथाच यजुःसंहितायां ऋग्यजुषोरुभयोरपि विद्यमानत्वेऽप्याख्यायत एव यजुरिति यजुषां बाहुल्यात्। तथा ह्यैतरेये बह्व्य एव गाथाः प्रमाणत्वेनोल्लिखिता दृश्यन्ते, तैत्तिरीये च शिक्षादयो बहवः श्रूयन्ते, तथा छान्दोग्ये ऽपि छन्दोऽनुकीर्त्तनानि च, गोपथे तु "ओङ्कारं पृच्छामः को धातुः"–इत्यारभ्य, "किं ज्योतिषं किं निरुक्तं किं स्थानं का प्रकृतिः किं मध्यात्म मिति षट्त्रिंशत् प्रश्नाः (१. १. २४.)"–इत्यस्मिन्ग्रन्थसन्दर्भेण षडङ्गपरिचया व्यज्यन्त एव; तत्तृतीये तु खण्डे "षडङ्गविदस्तत्तथाधीमहे"–इति व्याम्नातं स्फुटम्।

तस्मादिद मेव युक्त मिवाभाति,— ऐतरेयादिग्रन्थाविर्भावात् प्रागेव ब्राह्मणार्थवादेतिश्रेणीद्वयगतानि सर्वाण्येव वाक्यान्यासन् विकीर्णानि, तदनुसृत्यैव कृत मुक्तलक्षणद्वय मापस्तम्बेन तत उत्तरं विकीर्णानि तान्येव सङ्गृह्य यागकर्मणां पौर्वापर्यं मनुसृत्यैव ग्रन्थीकृतानि महीदासादिभिः; तत्प्रभृत्येव सर्वेषा मेव निर्वचना दीना मभवद् ब्राह्मणान्तर्गतत्वं तथा तन्नाम्नैव व्यपदेशभाक्त्वञ्च;

तत एव जैमिनिर्विध्यर्थवादयोरुभयोरेव ब्राह्मणत्व मुररीकृत्य तथैव सूत्रयामास तच्चोदकेषु मन्त्राख्या शेषे ब्राह्मणशब्द इति ॥

न चैष ब्राह्मणभागः शाखा भेदानुगतोऽपि विभिन्नत्व मागतः, प्रत्युत: द्वयोर्बह्वीनां वा शाखाना मेक मेव ब्राह्मणम्। एकस्या अपि शाखाया दृश्यते चैकं ब्राह्मणम्। एवञ्चेदानीं सर्व्वशाखा ब्राह्मणसङ्घातस्तन्नामानि च सुदुर्ज्ञेयानि साम्प्रतं हि ऋग्वेदस्य ऐतरेयकं कौशीतकञ्च द्वे एव ब्राह्मणे अस्माभि र्दृष्टे।

यजुर्वेदस्यतु शुक्लयजुषो काण्वमाध्यन्दिन्यो र्द्वे शतपथब्राह्मणे दृष्टे। कृष्णयजुषः खलु तैत्तिरीय मेवैकं दृश्यते। आपस्तम्ब-ब्राह्मणस्यापि विद्यमानता गम्यते। चरकाध्वर्य्युषु मैत्रायन्या शाखायाश्च ब्राह्मण मस्तीति श्रुतम्।

सामवेदीयत्रयोदशशाखानान्तु दशैव ब्राह्मणग्रन्था इति गम्यते। अतएव तर्पणविध्यादौ तेषाम् प्रवक्तॄणांनामान्येवमभिगीयन्ते—

शटिः, भाल्लवी, काल्वबी, ताण्ड्यः, वृषाणकः, रुरुः, शम-वाहुः, अगस्त्यः, वष्कशिराः, हुहुः,—दशैते मे प्रवचनकर्त्तारः स्वस्ति कुर्व्वन्तु तर्पिताः स्वस्ति कुर्व्वन्तु तर्पिताः इति। तत्र च कौथुम-शाखिभिस्ताण्ड्य मेवाधीयते, ताण्ड्यांशभूतानि ताण्ड्यपरिशिष्ट-भूतानि वा अनुब्राह्मणानि वा अपराण्यपि समाधीयन्ते च; तेषां नामानि यथा,—षड्विंशब्राह्मणम्, सामविधिब्राह्मणम्, आर्षेय-ब्राह्मणम् वंशब्राह्मणम्, देवताध्यायब्राह्मणम्, संहितोपनिषद्-ब्राह्मणम्, छान्दोग्यब्राह्मणञ्चेति। अत्र च षड्विंशब्राह्मणस्यान्त्य-प्रपाठकः अद्भुतब्राह्मणोच्यते तथा छान्दोग्यब्राह्मणस्य आद्यप्रपाठक-द्वयम् मन्त्रब्राह्मणञ्चाभिधीयते। विशेषतस्तु मत्कृते "मन्त्रसञ्जी-वनी" नाम मन्त्रब्राह्मणटीकायां द्रष्टव्यम्।

अथर्ववेदस्य त्वेक मेव गोपथं नाम ब्राह्मण मस्य यावदस्माभि-दृष्ट मिति दिक् ॥

अथ दृश्यते चैको ग्रन्थो निदानसूत्राभिधः सामवेदीयो दश-प्रपाठकः । तत्रादौ 'अथातश्छन्दसां विचयं व्याख्यास्यामः'-इत्या-दिभिः सामवेदच्छन्दोग्रन्थान्तर्गताना मृचां छन्दोविषया निर्णीताः, ततः 'अथातः स्तोभान् व्याख्यास्यामः (१. ८.)'-इत्यारभ्य साम-वेदीयस्तोभग्रन्थगतस्तोभा निर्णीताः, ततः 'अथातः सामाम्नानां चत्वारो भागाः (१. १२.)'-इत्यारभ्य सामाम्नापरपर्यायाणि सामनिधनानि निर्णीतानि, ततो द्वितीयाध्यायारम्भे सामवेदी-योक्थग्रन्थादिविषया अप्यत्र चिन्तिताः, तत्रैव पञ्चमखण्डादौ 'अथातो यज्ञस्थानानि (२. ५.)'-इत्यारभ्य सामवेदीयकल्पशास्त्रा-ण्युक्तानि, ततस्तृतीये 'अथायथ्संधिरन्तर्भागं भवति'-इति (३. ६.) सामवेदीयमन्त्रेषु व्याकरणविधयश्च सूचिताः, ततः पुनरेव क्रतुविधयो महानाम्न्यादिविषयश्च प्रपञ्चिताः, ततः पञ्चमाध्यायान्तखण्डत्रये 'अथातः संवत्सरवर्गाणां पञ्चसंवत्सरवर्गाः''-इति (५. ११-१३) ज्योतिषग्रन्थविषयाः कालादयोऽपि निर्णीताः । ततश्च पुनरासमाप्तिं सामग्रन्थीयव्रतद्वन्द्वादिपर्वविषयाः, बृहद्रथ-न्तरादिसामविषयाः, सत्राहीनैकाहादिक्रतुसम्पादकविविधसामा-दिविषयाश्च विधयः प्रपञ्चिताः । अत्रैव यथाप्रयोजनं निरुक्तं स्वरादिशिक्षाविधानं च क्वचित् क्वचिदुपदिष्टञ्च, परं न तथापि सर्वत्र तत् कृतकृत्यतां प्रतिभाति । नापि निरुक्तोक्तं श्यालशब्द-निर्वचनं सामशब्दनिर्वचनञ्चात्र यथोक्तं पश्यामः ; अत इदानीं प्रसङ्गसङ्गत्येद मपि ब्रूमः ,— सर्वेषा मेव वेदाना मेकैकं निदान-सूत्र मासीदेवैतर्हि तानि लुप्तानीव, सन्त्येव वास्मदगोचराणीति ।

ादेतेभ्य एव निरुक्तादीनि वेदाङ्गशास्त्राणि समुद्भूतानि ; दृश्यन्ते
हि क्षुद्रतमन्यग्रोधवीजादिभ्यः प्ररोहन्तो न्यग्रोधादिमहामहीरुहा
अपि ; अतएव चास्य शास्त्रस्य प्रथितं नाम निदानसूत्र मिति।
नेरुक्तकताप्यसकृदेव प्रमाणत्वेनोपन्यस्तं (६. २. ६; ७. ३. ६.)
निदानाः'–इति। एवं निदानसूत्रे बहुत्रैव अनुब्राह्मणनामकीर्त्तनं
न श्रूयते। यथाष्टमप्रपाठकीयतृतीयखण्डे— "षोड़शिनोऽनु-
ब्राह्मणम्"–इति, तत्रैव पुनः "अनुब्राह्मणम्— 'स्युरेकविंश
स्तोमाः'–इति"–इति। पाणिनिश्च सूत्रयामास— "अनुब्राह्मणा-
दिनिः"–इति (४. २. ६२.) "तदधीते तद्वेद (पा० ४. २. ५९.)"
-इत्यधिकारेऽस्य सूत्रस्य पाठादवगम्यत चैष ग्रन्थो वैदिक एवेति।
ब्राह्मणसदृशो ग्रन्थोऽनुब्राह्मणम्, तदधीतेऽनुब्राह्मणी'–इति च
अत्र दीक्षितवृत्तिः। ब्राह्मणसादृश्याच्चास्य चतुर्वेदीयत्व मपि
प्रतीयते, ततस्तत्सङ्ख्याबाहुल्यञ्च सुतरां स्वीकार्य मेव। तत् किं
नैतदनुब्राह्मणम् ? केन चित् क्वचिदपि दृष्ट मेक मपि किं न
वेति वर्वर्त्ति महान् संशयः।

अस्मद्गुरुचरणास्त्वत्रैव मुपादिशन्,— ब्राह्मणोक्तानां छन्दो-
देव्यादीनां वैशद्याय, तदनूक्तानां देवतादीनाञ्च कथनायैव
तेषा मभवदाविर्भावः। ततस्ततोऽपि प्रकृष्टतमेषु समुत्पन्नेषु
निदानसूत्रेषु तेषा मादराल्पत्वं सञ्जातम्। ततस्ततोऽपि प्रकृष्ट-
तमेषु निरुक्तादिषड़ङ्गग्रन्थेषु ऋग्यनुक्रमण्यादिषु ऋषिनैगेयादिषु
च प्रकटितेषु प्रायोऽस्य विलोपदशां गतानि तानि ; साम्नां देव-
तादिख्यापनाय सामवेदीयं निदानसूत्रं सर्वतो नालम्, नाप्यद्या-
वधीतोऽप्युत्कृष्टतरः कश्चन ग्रन्थ आविर्भूतः सामवेदीय इति
तद्विषयकाण्येव तानि लुप्तावशिष्टानि सन्ति देवताध्यायादीनि

पञ्चैवेति। तत्र देवताध्यायनामानुब्राह्मणे साम्नां देवताः श्रूयन्ते, आर्षेयनामानुब्राह्मणे ऋषयः, वंशनामानुब्राह्मणे सामवेदीयाचार्यवंशाः, संहितोपनिषन्नामानुब्राह्मणे संहितादिविषयः, सामविधिनामानुब्राह्मणे नित्याग्निहोत्रादीनां रहस्यप्रायश्चित्तादिसाम्नां काम्येषु प्रयोज्यानां साम्नां च विधानानीति।

सायणाचार्येण तु देवताध्यायादीनामपि ब्राह्मणत्वमेवाख्यातम्। तथाहि ताण्ड्यब्राह्मणादिभाष्यभूमिकादौ— "अष्टौ हि ब्राह्मणग्रन्थाः प्रौढं ब्राह्मणमादिमम्। षड्विंशाख्यं द्वितीयं स्यात् ततः सामविधिर्भवेत्। आर्षेयं देवताध्यायं भवेदुपनिषत्ततः। संहितोपनिषद् वंशो ग्रन्था अष्टावितीरिताः"–इति। अत्र यदुच्यते प्रौढमिति, तदेव ताण्ड्यमिति सामगप्रसिद्धम्; यच्चोच्यते षड्विंशमिति, तस्यैवान्त्याध्यायोऽद्भुतमिति कथ्यते; यदुच्यते उपनिषदिति, तदेव छान्दोग्यमिति सामगैर्व्यपदिश्यते। तत्र चाद्यद्वितीयाध्याययोर्मन्त्र इति समाख्याविशेषः तृतीयाद्यासमाम्नाना मष्टानामध्यायानामुपनिषदिति चेति॥

अत्रास्मदविश्वासस्त्वेवम्,— सायणाचार्यस्तु नासीद् गुरुमुखादधीतसामविद्यः, ततोऽत्र नैव तद्वचनं प्रमाणं भवितुमर्हतीति; अनुभूयत एव हि सामवेदे तस्यापूर्णाधिगतत्वं प्रतिपदमेव। तथाहि प्रथमं तावत्— सामवेदीयार्चिकमन्त्रमात्राणां व्याख्यानेनैव समग्रसामसंहिता व्याख्याता भविष्यतीति विचारयतैव तेनोक्तमेतत् सामभाष्यावतरणिकावसानकाले— "अस्मिन् सामवेदे ब्राह्मणभागस्य व्याख्यातुं योग्यत्वेऽपि मन्त्रभागस्य न व्याख्यानयोग्यताऽस्ति"–इत्यारभ्य "ऋचः संहिताग्रन्थे छन्दोनामके समाम्नाताः, ताः सर्वा ऋच पाठक्रमेणैव व्याख्यायन्ते"–

इत्यन्तम्। न च तदनुमोदन्ते सामगाः ; पदवाक्यस्तोभादियुक्तानां हि साम्नां भवत्येवार्थान्तरता, तदर्थज्ञानाय च सामग्रन्थव्याख्यानस्याप्यतितरां कर्त्तव्यत्वात्। सामातिरिक्ताश्च मन्त्रा न हि सर्व एव निःशेषेण छन्दोग्रन्थे श्रुताः, यत् तेषा मेव व्याख्यानेन भवेयुर्व्याख्याताः सर्व एव ते ; गानग्रन्थेष्वप्यारण्यके श्याक्रन्दयेत्यस्या ऋचः, स्तोभग्रन्थे आयुर्विश्वायुरित्यादीनां यजुषां च श्रूयमाणत्वात्। तदेतस्माच्च स्फुट मवगम्यते, नाधिगतास्तेन गानस्तोभादिसामग्रन्थाः ; अपि तु मीमांसादिशास्त्रत एवावगता तेषां विद्यमानतेति द्वितीयम्। तत्रैवोक्त मपर मपि— "न च तासां (ऋचाम्) क्रतुषु स्वातन्त्र्येण विनियोगोऽस्ति"-इति। तदपि भ्रमविजृम्भित मेव ; ऋक्त्रयाना मपि तृचादिस्तोमानां क्रतुषु विनियोगदर्शनादिति तृतीयम्। यच्चोक्तम्— "तासा मृचां क्रमव्यत्यासेन बह्वृचैरप्यधीयमानत्वात्तदीयानुक्रमणिकोक्तानि ऋष्यादीनेवात्रानुसन्धेयानि"-इति, तदपि तस्यैकदेशदर्शित्व मेवावेदयति ; बह्वृगनधीताना मप्यृचा मिह विद्यमानत्वात्, सामवेदीयर्चां मृष्यादिपरिज्ञानाय नैगेयनामग्रन्थानां प्रामाण्यतरत्वाच्च ; सन्ति चानेकत्र मतभेदाः अनुक्रमणीनैगेयशास्त्रयोरिति चतुर्थम्।

तत्रैवानुपद मुक्तम्— "काण्डत्रयात्मको योयं छन्दोनामकः संहिताग्रन्थः"-इति, तदप्यसङ्गत मेव ; सामवेदे— सामसंहितासु, आर्चिकसंहितासु, ब्राह्मणेषु वा न क्वापि हि तैत्तिरीयादाविव काण्डविभागो दृश्यते ; अपि तु सर्वास्वेव संहितासु पर्वेति, ब्राह्मणेषु तु पञ्चिकेति च। तदत्र पर्वत्रयात्मक इति वक्तव्ये यदुक्तं काण्डत्रयात्मक इति, तेन व्यज्यते तस्य तैत्तिरीयादावेव क्षतमङ्क्रमत्व मिति पञ्चमम्। एवं तत्रैवोत्तरत्र सर्वत्रैव 'प्रथमे

दशति'-इत्यादि वक्तव्ये "प्रथमे खण्डे"-इत्याद्युक्त मिति चरमम्।

किं बहुना एतस्माच्च भाष्यसमालोचनादिद मेव प्रतीयते,—स ब्राह्मणः खलु सर्ववेदभाष्यकर्त्तृत्वप्रतिपादनायैव अनधीताया अपि सामसंहिताया व्याख्याने प्रवृत्तः प्रायः स्वज्ञातात् ऋग्वेद-भाष्यादेव यथायथं व्याख्यानान्युद्धृत्य प्रयत्नेनैव अमंस्त सम्पन्नं सामभाष्यञ्चेति। वस्तुतो नैव तदेतद् बालक्रीडन मिव भाष्यं साम-भाष्य मिति मन्यते सामगः कोऽपि। यच्च तस्माद् गम्यते, तत्तु लभ्यत एव हि ऋग्भाष्यत एव; यत्तु न लभ्यते ऋग्भाष्ये, तत्तावन्नास्ति च तत्रापीति किङ्कृत मेतेन सामभाष्येणेति।

तत्त्वतः खलु श्रीमान् सायणाचार्यो ह्यासीदधीततैत्तिरीयः, ततस्तद्विषयकज्ञान मेव तस्य सञ्जात मुपदेशानुरूपम्, वर्द्धितञ्च, तत् ख्यातिबुधजनुगतविशेषपरिशीलनादिभिः; अत एव तद्भाष्यं नून मादरणीयतमं सम्पन्नम्; अध्वर्युवेदविदा मृग्वेदवित्त्व मपि न दुराप मिति ऋग्भाष्य मपि सम्पन्न मेवादरणीयतरम्; ऋग्य-जुषोर्व्याख्यातुस्तु ऋग्यजुर्मयस्यैवाथर्ववेदस्यापि व्याख्यानं न सुदुष्कर मिति तस्यापि भाष्यस्य सम्भवत्येवादरणीयता; परं सामवेदस्तु गुरुमुखादनधीतो नैव भवेद्व्याख्योऽपि तद्बोधस्तु दुरवगाहत एव। सामसंहिताया भाष्ये कर्त्तव्ये— 'हुप् हुप्', 'चि म्रि', 'वं वम्'-इत्यादिपदस्तोभयुक्तानां साम्नां व्याख्यानानि कर्त्तव्यानि; "आयुर्विश्वायुर्विश्वम्"-इत्यादियजुर्मात्राश्रितानां साम्नाञ्च व्याख्यानानि प्रदर्शयितव्यानि; सर्वत्रैव सामसु मूलतः स्वरवर्णमात्रादिपरिवर्त्तनकारणानि यथायथं प्रदर्शयितव्यानि; कस्यां योनौ कति सामानि किंस्वरूपाणि च तानि परिचाय्यानि; साम्नां सर्वेषा मेव यथायथं नामानि सप्रमाणानि दर्शयितव्यानि;

तद्योनीनाञ्च नामानि छन्दआदीनि चोपदेष्टव्यानि ; साम्नां दैवताद्य यथायथं विज्ञाप्याः ; यत्र यत्र सामसु स्तोभोऽपि गीयते, तत्र तत्र ऋक्स्तोभयोः समावेशनियमादिकञ्च प्राप्यं तत्तद्विधानानुसारतः ; प्रगाथग्रथन मपि यथास्थानं वर्णयितव्यम् ; ऋचाम्, स्तोमानाम्, स्तोभानाम्, साम्नाञ्च विनियोगादयः सर्वत्र ब्राह्मणं सूत्रञ्च प्रदर्श्यैव वक्तव्याः ; साम्नां प्रतिहारादिभागोपदेशाश्च सर्वत्र वर्णयितव्याः ; तत्र स्तोत्रियानुरूपाणां निधनविचाराश्च विशेषतः प्रदर्शनीयाः ; १, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८, र, उ, ख, क, ,—, ऽ, इमानि च व्याख्येयानि ; मन्त्रमध्यगतानाञ्च २३४५, २३२, १२१, १११ २३४५ —इत्यादीना मर्थाश्च बोधयितव्याः ; प्रतिसामान्ते च यदस्ति कु धू भ इत्यादयः, तेषा मर्थाश्च विज्ञाप्या एव ; अपरयोनिषु चापरसामोत्पत्तिप्रभृतयश्चोदाहार्याः ; सामोपासनादयश्च भाषितव्या इत्यलं प्रासङ्गिकेनेति ।

प्रकृते त्विद मेव वक्तव्यम् – आर्षेयादिग्रन्थानां ब्राह्मणत्व मनुब्राह्मणत्वं वास्तु, गृह्यन्त एवात्र तान्यपि ब्राह्मण मित्येव ; मन्त्रब्राह्मणयोरेव वेदनामधेयत्वपर्यवसानात् ; अस्ति च तेषां वेद इति व्यवहारोऽप्यतानां वैदिकाना मिति । तदेवं ब्राह्मणानाम् (विधायकतदुपयोजकानाम्), अर्थवादानाम् (वेदाङ्गमीमांसा-पुराणेतिहासवीजरूपाणाम्), अनुब्राह्मणानां (ब्राह्मणसदृशानाम्) चेति त्रयाणा मेवेदानीं साधारणं नाम सम्पन्नं ब्राह्मण मिति ॥

अथात्र मन्त्रब्राह्मणनिर्णयप्रसङ्गादारण्यकोपनिषदोरपि किञ्चिद् ब्रूमः ;— श्रूयते ह्यारण्यकनामा च वेदभागः । स चैकाध्यायात्मक एवेति केचित् । ब्राह्मणभागपरिशिष्टरूप मेव तदारण्यक मिति च केचित् । पाणिनीयतः पुरा नैवासीत् किञ्चिदारण्य-

कत्वामित्यपि केचित्। तदेतत् सर्व्व मेव वेदानां मुमूर्षुदशात्व मेवावेदयति। हन्त! यदि ह्यद्य "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः"–इत्यादि-श्रुतेरादरः कार्य्यतो दृश्येत, यदि ह्यद्य "वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः" –इत्यादिस्मृतेश्चादरः कार्य्यतो दृश्येत, तर्हि सर्व्वैरवश्य मेतज्ज्ञात मेव स्यादारण्यकं न त्वध्यायात्मक मेव;— नापि ब्राह्मणाख्यभागरूप मेव;— आसीच्च पाणिनीयतो बहुप्रागपीति। तथाहि— बहूना मेवारण्यकग्रन्थाना मध्यायपरिगणनादेव ज्ञायते, नारण्यकग्रन्थोऽध्यायमात्र एवेति। यदि हि "पथ्यध्यायन्याय-विहारमनुष्यहस्तिष्विति वक्तव्यम्"–इत्येतद्वार्त्तिकभाष्ये "आरण्य-कोऽध्यायः"–इत्येकवचनान्तोदाहरणदर्शनादेवारण्यकग्रन्थाना मेका-ध्यायात्मत्व मेव मन्तव्यं स्यात्, तर्हि तत्रैव "आरण्यकः पन्थाः ०—० आरण्यको न्यायः, आरण्यको विहारः, आरण्यको मनुष्यः, आरण्यको हस्ती"–इत्येकवचनान्तोदाहरणानां दर्शनाच्च आरण्यक-पथ-न्याय-विहार-मनुष्य-हस्तिनां चैकैकत्व मेवावधार्य्यं स्यात्; न च तथावधार्य्यते केनचिदपि प्रकृतिस्थेन। तदेवं यथैव लोके पन्थानः, न्यायाः, विहाराः, मनुष्याः, हस्तिनश्च बहव एव सन्त्येव आरण्यकाः, तथैव वेदे अध्याया अपि बहवः सन्त्ये-वारण्यकाः; तथा सामवेदस्य छन्दोनामार्च्चिकमध्ये सामसंहिता-ग्रन्थेषु च सामारण्यकदर्शनादेव स्फुट मवगम्यते, नारण्यकग्रन्थो ब्राह्मणे एवोपनिबद्धो, नापि परिशिष्टरूप एवेति; सामारण्यक-मन्त्राणां हि सामसंहितामध्यस्थत्वेन तत्र न कस्यापि विरुद्धवाक्-प्रवृत्तिसम्भवः, तेषां परिशिष्टता माशङ्कितु मपि न भवेत् कोऽपि सक्षमः। "अरण्यान्मनुष्ये"–इति (४. २. १२९.) पाणिनीय-सूत्रेण आरण्यको मनुष्य इत्येव सिद्ध्यति; न तु आरण्यकः

पन्थाः, आरण्यकोऽध्यायः इत्यादीनि पदानि; अतोऽत्र तेषां साधनाय "पथ्यध्याय"-इत्यादिकं वार्त्तिक मपाठि कात्यायनेन; एवञ्चोपपद्यते नासीत् पाणिनिकाले आरण्यकोऽध्याय इति; सति हि तस्मिन् कथं न साधितस्तादृशार्यवरेणापीदृश आर्यप्रयोगः ? -इति चेत्, अत्रेदं ब्रूमः— आसीत् तदाप्यारण्यकोऽवश्य मेव; सामसंहिता मध्यभागीयत्वादिनारण्यकस्यापि मन्त्रब्राह्मणात्मकत्वा-देवातिप्राचीनत्वावधारणात्; परं पाणिनिकाले नासीत् तथा-विधमन्त्राणां ब्राह्मणानाञ्चारण्यक मिति व्यवहारः; अपि तु मन्त्रात्मकारण्यकानां मन्त्रत्वेनैव ब्राह्मणात्मकानान्तु ब्राह्मणत्वेने-त्येव सम्भाव्यते। भगवतः पाणिनेः तादृशप्रयोगासाधने तद्वाच्य-पदार्थानां तात्कालिकोऽभाव एव कारण मिति तु वक्तुं नैव युज्यते; तथावादिनां हि पाणिनिकाले आरण्यकाः पन्थानो ऽपि नासन्,— आरण्यका हस्तिनोऽपि नासन्— अरण्येषु गावः पुरीष मपि नोदसृजन्,—महद्हिम मपि नासीत्,— महद-रण्य मपि नासीदेवेत्यादीनि च गलेकुठारन्यायेन स्वीकार्याण्येव; पथ्यध्यायेति वार्त्तिकेन न हि अध्यायवाचक एवैक आरण्यकः प्रयोगः साधितः, नापि कात्यायनेन तथाविध मेक मेव वार्त्तिकं विरचित मित्यपि स्मर्त्तव्य मेवेति॥

केचित्तु "सामध्वनावृग्यजुषी नाधीयीत कदाचन। वेद-स्याधीत्य वाप्यन्त मारण्यक मधीत्य च (४. १२३.)"-इत्यत्र मनुवचने ऋग्यजुस्सामभ्यः पृथगेवारण्यकोल्लेखदर्शनाच्च नास्त्या-रण्यकस्य त्रयीत्व मित्याहुः, तदपि न साधीयः; ब्राह्मणात्मकार-ण्यकस्यापि बोधनार्थ मेव तत्र तथोक्तत्वात्। तथाहि तस्य च मनु-श्लोकस्याय मर्थः,— 'सामध्वनौ' सामगानानन्तरम् 'ऋग्यजुषी'

ऋचः यजूंषि वा 'तदायन न मधीयीत'; न हि सप्तस्वराद्य-न्वितगानानन्तरं त्रैस्वर्यादिस्तुतिमंधुरा भवेत्, नापि सुज्ञाता स्वकण्ठतः सप्तस्वराद्यवतीर्य तदानी मेव त्रैस्वर्यं कारयितुं समर्थः स्यादिति ताद्दशयत्न एवासत्फलोऽतस्तथा यतन मेव प्रतिषिध्यते। किञ्च 'वेदस्य अन्तम् आरण्यकम् अधीत्य' अपि ऋचो यजूंषि वा मन्त्रान् न अधीयीत; ताद्दशारण्यकाध्ययनत एवाध्येतुः श्रोतृणाञ्च मनसां ब्रह्मगतत्वेन परिवृत्तत्वात् ततोऽपि ऋग्यजुर्मन्त्रयोः पाठो निषिद्धः; न हि पूर्णोदरस्यान्नेऽपि रुचिसम्भवः। अत्र च वेदस्य अन्त मारण्यक मित्युक्त्या नून मैतरेयकतैत्तिरीयक-बृहदारण्यकादीना मेव ग्रहणं बोध्यम्, तेषा मेव ब्राह्मणात्मक-वेदस्यान्तावयवत्वात्; सामारण्यकमन्त्राणान्तु मन्त्रभागमध्यस्थित-त्वेन वेदस्यान्तरूपत्वाभावादिहाग्रहण मेव; परं पूर्वार्द्धे साम-ध्वनावित्युक्त्यैव तदग्रहणं सम्पन्न मिति सामारण्यकाध्ययनात् पर मपि ऋग्यजुर्लक्षणान् मन्त्रान् नाधीयीतेत्येव। एवञ्च वेदेषु श्रुताना मारण्यकानान्तु वेदत्वं तदनुगतप्राचीनतमत्वस्या-क्षत मेव; प्रत्यक्षस्य बाधाभावात्।

ऐतरेयकपञ्चमारण्यकादीनान्तु वेदत्वं सर्ववादिसम्मत मेव। तथा ह्याह सर्ववेदभाष्यकारः सायणाचार्यः स्वयम्—"महा-व्रतस्य पञ्चविंशति मित्यादि पञ्चमारण्यकं सूत्र मेव; अरण्ये एवैतदध्येय मित्यभिप्रेत्याध्येतार आरण्यकाण्डेऽन्तर्भाव्याधीयते" —इत्येवमादि। तदित्थं यथा मन्त्रभागे सन्त्येव खिलरूपाः श्रीसूक्ता-द्यात्मकामन्त्राः; परं न च ते सम्मिलिता मन्त्रभागावयवत्वेन; तथैव ब्राह्मणभागेऽपि सन्त्येव पञ्चमारण्यकादीनि च, परं नैव तानि सम्मिलितानि ब्राह्मणभागावयवत्वेनेति। तत् ताद्दशीनां

मा भूत् वेदत्वं प्राचीनतमत्वञ्चेति ; तदभ्यासात्तु वेदात्मकारण्यकोपनिषदां वेदत्वं तथा प्राचीनतमत्वञ्चापह्नोतुं न कोऽपि क्षमेतेति सर्वैः स्वीकार्यम् ॥

एवं पाणिनिसूत्रेषु क्वापि वेदांशवाचकत्वेन उपनिषच्छब्दस्य प्रयोगादर्शनात् पाणिनीयतः पूर्व मुपनिषदो नासन्नित्यप्याहुः केचिदाधुनिकाः, तदप्यस्माक मतिविस्मयकर मेव ; संहितासु यजुःष्वेव, ब्राह्मणेषु च बहुषु विकीर्णरूपत्वेन बहूना मेवोपनिषल्लक्षणवचनाना मीशावास्य मित्येवमादीनाम्, उपनिषदिति ब्राह्मणग्रन्थेषु प्रसिद्धानाञ्च प्रत्यक्षदर्शनात्। भगवता पाणिनिना उपनिषत्पदसाधनाय विशेषः कश्चन प्रयत्नो नोद्भावित इत्येव उपनिषदा माधुनिकत्वे बीज मिति त्वभिमता मप्यक्षिषु धूलिनिक्षेपणाय यत्न इव। न हि सर्वतोमुखसूत्रकारेणाचार्य्येण प्रतिपदसाधनायैव विभिन्नं सूत्रं कार्यम्। तथाच साधारणनियमत एव सिद्धे ह्युपनिषच्छब्दे विशेषवक्तव्याभावादेव न कृतं सूत्रान्तर मिति सुवच मेवात्र समाधानम्।

"अणृगयनादिभ्यः"-इति (४. ३. ७३.) सूत्रीये ऋगयनादिगणे "वेतनादिभ्यो जीवति"-इति (४. ४. १२.) सूत्रीये च वेतनादिगणे उपनिषच्छब्दस्य पाठोऽपि दृश्यते। इदानीम्प्रचलितस्यास्य गणपाठस्यापाणिनीयत्वस्वीकारेऽपि नासीच्च पूर्वं कश्चनैवं गणपाठोऽपीत्यवश्यं स्वीकार्य मेव ; अन्यथा हि "ऋगयनादिभ्यः"-"वेतनादिभ्यः"-इत्यादिषु सर्वत्रैव आदिशब्दव्यवहार एवाचार्यस्य व्यर्थता मापद्येत। स्वीकृते तु तस्मिन् प्राचीनगणपाठे नासीदेवोपनिषच्छब्द इत्यत्र मानाभावादुपनिषदा माधुनिकत्वपक्षः स्यान्नैवाभिमतोपायः। ऋगयनादीना माकृति-

गणत्वस्वीकारेऽपि पाणिनेरुपनिषच्छब्दाम्नानं न सिध्यति; विनिगमनाविरहात्। सति हि पाणिनेरुपनिषज्ज्ञाने "चेतनादिभ्यः"-इत्येवं नोक्त्वा "उपनिषदादिभ्यः"-इत्येव ब्रूयादिति तु कुतर्क एव; तयोक्ते हि पाणिनेश्चेतनज्ञानं नासीदित्यपि उच्येतैवेति तुल्यो न्यायः।

किञ्च वेदांशवाचकोपनिषच्छब्दोच्चारणं पाणिनिना न क्वचिदपि कृत मित्यत एवोपनिषदां पाणिनीयपरभवत्व मनुमीयेत चेत्,— कात्यायनेनापि तथा नोच्चारितम्, पतञ्जलिनापि तथा नोच्चारित मिति वार्त्तिकपाठात् महाभाष्याच्च परभवत्वं तासा मबाध मेव; किं बहुनाद्यतनीयेऽपि क्वचित् व्याकरणे न दृश्यते उपनिषत्साधनाय यत्नविशेष इति नाद्यापि काचिदुपनिषदाविर्भूतेत्यपि वक्तुं युज्येतैव। अथेदृशेऽपि वचने यदि कश्चित् श्रद्दधीत, तर्हि तादृशवचनेऽपि ते श्रद्धां विधत्ता मित्येवास्माकम्।

वस्तुतस्तु इदानीं यावत्य उपनिषदः प्रथिता दृश्यन्ते, न च ताः सर्वा एव वेदोपनिषदः; प्रत्युत तत्र सन्त्येव कतिपया वेदविद्भिर्वेदार्थतत्त्वोपदेशायैव स्वशिष्येभ्य उपदिष्टाः, उपनिषत्तुल्या इति उपनिषदिति गृहीताश्च शिष्टैः; रामतापन्यादयो ऽन्यास्तु कैश्चिदर्वाचीनैरेव स्वसम्प्रदायमर्यादारक्षये प्रणीताः, तासा मप्युपनिषत्त्वं तु मन्यन्ते तन्मतानुगता एव; अल्लेत्यादयस्तु सर्वथा ऽग्राह्या एव; परं यास्तु मन्त्ररूपा ब्राह्मणरूपाश्च, ताः खलु पाणिनेर्जन्मतो बहु प्रागपि स्थिता इति ध्रुवम्; अपि वेदविदा मुपदेशरूपाश्च याः काश्चिदुपनिषत्तुल्या उपनिषदित्येव प्रसिद्धाः, तासां बह्व्योऽप्यासन्नेव पाणिनीयतोऽपि पूर्वम्; नास्त्यत्र सन्देहलेशोऽपि। इह युक्तीश्च तिस्रोऽवलोकयामः। तथाहि—

(१) अस्त्येकं सूत्रं पाणिनीयम्— "जीविकोपनिषदावौ-

पम्ये”–इति (१. ४. ७९.)। अनेन च सूत्रेण औपम्ये गम्यमाने एव जीविकोपनिषच्छब्दयोर्गतिसञ्ज्ञा विधीयते, तस्याञ्च गति-सञ्ज्ञायां “कुगतिप्रादयः”–इति (२. २. १८.) समासो भवति ; “समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्”–इति (७. १. ३७.) ल्यब्भावश्च ताहृशसमासफल मिति चोदाहृतम्— ‘जीविकाम् इव कृत्वा’–इति विग्रहे ‘जीविकाकृत्य’–इति, ‘उपनिषदम् इव कृत्वा’–इति विग्रहे ‘उपनिषत्कृत्य’–इति चेति पदद्वयं वैयाकरण-सिद्धान्तकौमुद्यां भट्टोजिदीक्षितेन। तदित्थम् ‘उपनिषत्कृत्य’ –इत्यस्य पदस्य ‘उपनिषद्ग्रन्थतुल्यग्रन्थकरणानन्तरम्’–इत्येवार्थः सर्ववैयाकरणसम्मतः। तदेवं पाणिनेः प्राचीनतमोपनिष-द्विषयकं ज्ञान मासीन्न वेति विचारस्तु दूरे आस्ताम् ,— रचनया विषयेण तात्पर्येण च ये ग्रन्था उपनिषत्तुल्याः कृताः पाणिनि-पूर्वतनैर्वेदोपनिषद्विद्भिः, तेषा मुपपनिषत्तुल्याना मपि बोध आसीत्तस्येत्यपि स्फुटम्। सिद्ध मित्थं कासाञ्चित् कृत्रिमोपनिषदा मप्यस्तित्वं पाणिनिकालात् पूर्वस्मिन्नपीति, तदत्र कः सन्देह-स्तदानीं प्रकृतोपनिषदा मस्तित्वे इति विचारयन्तु धीमन्त एव।

(२) अस्ति चैतत् सूत्रम्— “पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षु-नटसूत्रयोः”–इति (४. ३. ११०.)। एतच्च पाणिनिनैव कृत मिति मन्तव्यं चेत्, अवश्य मेवैतत्कर्तुः पाणिनेः भिक्षुसूत्रा-स्तित्वज्ञाने सन्देहाभावः स्वीकार्य एव ; स च सूत्रग्रन्थो वेदान्त-दर्शनबीजभूतः, उपनिषद एव च तत्करण मित्युपनिषद्विषयकं-ज्ञान मपि पाणिनेरवश्य मेव स्थित मिति सुतरां प्रतीयत एव।

(३) ये तु निरुक्तकारस्य यास्कस्य पाणिनिपूर्वजत्वं स्वीकु-र्वन्ति, तेषां प्रबोधायेद मपि स्मारयामः— “यत्रा सुपर्णा अमृ-

तस्य"-इति (ऋ०सं० १. १६४. २१.) मन्त्रस्याधिदैवतव्याख्यान-पद्येऽप्रवीयास्कः— "इत्युपनिषद्वर्णो भवति"-इति (३. २. ६.)। "ज्ञान मुपगतस्य सतो गर्भजन्मजरामृत्यवो निश्चयेन सीदन्ति, सा रहस्यं विद्या उपनिषदित्युच्यते; उपनिषद्भावेन वर्ण्यत इति उपनिषद्वर्ण इत्यधिदैवतम्"-इति च तदीयं भाष्यं दुर्गाचार्यकृतम्। अथैतर्हि तेऽपि ब्रुवन्तु पाणिनिपूर्वजस्य यास्कस्याप्युपनिषज्ज्ञान मासीच्चेत्, कथन्न तत्परजस्य पाणिनेरुपनिषज्ज्ञान मिति ?

तदेव मेतत्समालोचने प्रवृत्ताना मस्माक मेव मेव बोधः सम्पद्यते— ये केचनोपनिषदां पाणिनीयतोऽप्यर्वाचीनत्वं निरनयन्, ते नूनं "जीविकोपनिषदावौपम्ये"-इति पाणिनिसूत्रस्य प्रकृत मर्थं नाविदन्, भिक्षुसूत्रग्रन्थोऽपि तेषां न कदापि दृग्गोचरतां गतः, प्रदर्शितं यास्कीयवचनञ्च तदानीं तन्मनःसु नोदित मित्येव ते तथा निर्णेतु मभवन् समर्था इति शम्॥

---

(१०)

अथेदानी मिषोऽपि प्रश्नः स्वतः समुदेति नाम,— तस्यैतस्य वेदस्योत्पत्तिकालनिर्णयः शक्योऽशक्यो वास्माक मिति। कथं नाम शक्यः ? कथं वा अशक्यः ? तदेवेह समासतश्चिन्तयाम इति यावत्।

पश्याम एव तावत्,— प्राचीनानां कालिदासादिग्रन्थाना मपि कालाः सुनिर्णीता इव, अतिप्राचीनानां भूगर्भोत्थिताना

मपि शिलास्तम्भादीनां भवत्येव कालनिर्णयः ; वेदकालनिर्णये च केचिद्धीमन्तोऽपि यतितवन्त एवेति ; तत एवैव मुत्पद्यते-ऽस्माक मप्येषाशा, शक्योऽस्य कालनिर्णय इति। यदा तु स्मरामः,— अपौरुषेयोऽय मिति सिद्धान्तो मीमांसकानाम् ; यदा चाध्यापयामः,— "नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा"-इति, "अग्नि-वायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम्। दुदोह यज्ञसिद्ध्यर्थं मृग्यजुः-सामलक्षणम्"-इति, "वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे" -इत्येवमादीनि च स्मृतिवचनानि, तदैव तत्र हताशाः सम्पद्या-महे ; अज्ञातकर्त्वादेवैतस्य। ज्ञातकर्त्वेऽपि मनुष्यनिर्मितत्वाभावेन वाय्वादितुल्यत्वे नैव फल मनुसन्धानस्य। मनुष्यनिर्मितत्वेऽप्य-मत्युगीयत्वेन प्रणेतृव्यक्तिनिर्णयसम्भावनाविरहात् स्यादशक्य एवै-तत्कालनिर्णय इति॥

एष स्वस्वार्याणा मादिधर्मग्रन्थः ; धर्मग्रन्थानां प्रायः सर्वेषा मेवोत्पत्तौ कश्चनकश्चनालौकिकः प्रवादो विद्यत एव ; अस्यो-त्पत्तिविषयेऽपि तथैवेषः,— 'न केनचिदपि पुरुषेण प्रणीतो वेदः'-इति। मीमांसकानां कर्मशक्त्यनुगतफललाभवादिना मीश्वरविचारोऽप्यप्रयोजनीयः, परं वेदानां सर्वथानादित्वप्रति-पादने एव महान् यत्नः।, तथाहि— "वेदांश्चैके सन्निकर्षं पुरु-षाख्याः, अनित्यदर्शनाच्च"-इति सूत्रद्वयाभ्यां पूर्वपक्षं निर्माय सिद्धान्तित मुत्तरसूत्रचतुष्टयेन— "उक्तन्तु शब्दपूर्वत्वम्, आख्या-प्रवचनात्, परन्तु श्रुतिसामान्यमात्रम्, कृते वा विनियोगः स्यात् कर्मणः सम्बन्धात्"-इति मी० द० जै० सू० १. १. २८—३२। एतान्येव सूत्राण्यवलम्ब्य बहु विचारितं शास्त्रदीपिकादौ, तथा निर्णीतमपि वेदाना मज्ञातकर्त्व मेव।

भगवता बादरायणेन तु वेदस्य ब्रह्मकार्यत्वं सूचितम्—"शास्त्रयोनित्वात्"—इति (१. १. ३.)। ऋग्वेदादिशास्त्रकारणत्वाद् ब्रह्म सर्वज्ञ मिति हि तत्सूत्राशय:। एतावताप्यपौरुषेयत्वं वाय्वादितुल्यत्वञ्च नापगतं वेदस्य; मनुष्यनिर्मितत्वाभावात्। फलञ्च तुल्यं तत्कालनिर्णयाय यनुसन्धानानामनुसन्धानयो:; न हि मनुष्यनिर्मितातिरिक्तेषु कालनिर्णयसम्भव:, ततस्तत्र नैव वाच: प्रसरन्ति प्रेक्षावतां विपश्चिताम्। को नाम मर्त्त्यो निर्णेतुं सक्षम:, कदैषाभवत् सृष्टि:? आदिसृष्टेर्वर्णनन्तु स्वस्वकल्पनाशक्ते: परिचयदानमात्रम्। पृथिव्या: अन्तस्तरादिदर्शनात् पृथिवीसृष्टिकालकथन मपि धीशक्ते: परिचयदान मेव। पुराणोक्तसृष्टिकथाश्च नैकरूपा: स्मर्यन्ते, अनन्ता: कल्पनाप्रसूता एव; अस्तु वा कल्पभेदेन तत्र विरुद्धभाषणमीमांसा, न तथापि सृष्टेरादिकालनिर्णय: सम्भवेत्। ब्राह्मणादिश्रुतेश्च सृष्टितत्त्वमीमांसा असम्भाव्येव; वेदार्थसहायके मीमांसादर्शने हि तादृश सृष्टिप्रतिपादकाख्याख्यायिकावाक्यानां काल्पनिकत्वनिर्णयात्। तथाहि— "बबर: प्रावाहणिरकामत"—इत्येवमादिषु श्रुतिषु बबरादीना मनित्यार्थानां संयोगात् वेदस्याधुनिकत्व माशङ्क्य सिद्धान्तित मेतत्— "न तु तत्रानित्यो बबराख्य: कश्चित् पुरुषो विवक्षित:, किन्तु बबर इति शब्दानुकृति:; तथा सति बबरेति शब्दं कुर्वन् वायुरभिधीयते; स च प्रावाहणि:, प्रकर्षेण वहनशील:। एव मन्यत्राप्यूहनीयम्"—इति (मी० जै० सू० १. २. ५० शा० भा०)। निरुक्तकारेण भगवता यास्केन तु "बहुभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति"—इत्युक्त्वा (७. ७. २.) तादृशानां निखिलब्राह्मणवचनाना मनादर: सूचित:। वस्तुतो वैदिकसृष्टिविवरणानि तु प्रायो

रूपकाख्येवेति नाल मैतिहासिकतोषायेति। तदेव मादिसृष्टि-कालनिर्णयो न कदापि भूतो भवति भविष्यति वेति सिद्धान्तः। अतएव श्रूयते (ऋ० स० १०. १७३. ४.)—

"ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवी ध्रुवासः पर्वता इमे।

ध्रुवं विश्व मिदं जगद् ध्रुवो राजा विशा मयम्"–इति। आम्नातश्चैष मन्त्रस्तत्रैव दाशतय्याम् (१. १६४. ४.)—

"को ददर्श प्रथमं जायमान मस्थन्वन्तं यदनस्था बिभर्त्ति। भूम्या असुरसृगात्मा क्वस्वित् को विद्वांस मुपगात् प्रष्टुमेतत्"–इति।

स्मर्यन्ते च — "सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे (का० वा० १.)"–इत्या-दयः, सिद्धा द्यौः सिद्धा पृथिवी, सिद्ध माकाशम् (पा० भा० १. १. १.)"–इत्येवमादयश्च। सिद्धशब्दस्य चेह नित्यार्थता; तथा ह्याह पस्पशायां भगवान् पतञ्जलिः— "नित्यपर्यायवाची सिद्धशब्दः"–इति। वेदस्यापि तथात्वे तत्कालनिर्णयमनोरथद्रुमो भवेन्नपलाहत एवेति।

यास्केन त्वत्रैष प्रदर्शितः पुरावादः — "साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुः, तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्यः उपदेशेन मन्त्रा-न्सम्प्रादुः, उपदेशेन ग्लायन्तोऽवरे बिल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं समा-म्नासिषुर्वेदं च वेदाङ्गानि च"–इति (१. ६. ५.)। इतस्तु वेदाना माम्नातत्वेऽप्यार्षत्व मेव सिध्यति। ऋषयश्च तेऽस्मत्पूर्वपुरुषा मनुष्या एवेति नष्ट मेवापौरुषेयत्वं वेदस्य। परन्त्वेव मप्यशक्यनिर्णयतैव वेदकालस्य; आम्नानकृतयोर्मिथो विभिन्नार्थत्वात्। आम्नात इत्युक्ते न भायते कृत इति, अपि बुध्यते अभ्यस्त इत्येव; अभ्यासे एव म्नातेरुपदेशात् (धा० व्या० प० ८२८.)। एवं ह्यभ्यासस्तु पूर्वस्थिताना मेव भवति; न तु क्रियमाणानाम्। अतएव वाम-

ट्येत्यादीनि सामानि वामदेवादिभिर्दृष्टान्येवोच्यन्ते, न तु कृता-नीति। तदेव मन्त्र पौरुषेयत्वेऽपि मानुषाहृष्टपुरुषकृतत्व मिति आप्तवाक्यत्व मप्याहृतम्। अतएव वैशेषिक-न्याय-साङ्ख्य-पातञ्जलेषु वेदस्य प्रामाण्यं स्वीकृत मपि नोक्त मकर्तृक एष इति, नाप्युक्त मीश्वरकृत इति च; अपि त्वाप्तैः ऋषिभिरेवैषः कृत इत्येव सर्वत्र। तथाहि— "बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिर्वेदे, ब्राह्मणे सञ्ज्ञा-कर्मसिद्धिलिङ्गम्"-इति (६. १. १, २.), "आर्षं सिद्धदर्शनञ्च धर्मेभ्यः"-इति (८. २. १३.), "तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम् (१०. २१०)"-इत्येवमादि च वैशेषिके। एव मन्येषु च।

एवं "विश्वामित्र ऋषिः ०—० नदीस्तुष्टाव गाधा भवतीति" -इति (२. ७. २.), "ऋषिपुत्रगा विलपितं वेदयन्ते"-इति (५. १. २.), "गृत्समद मर्थ मभ्युत्थितं कपिञ्जलोऽभिववाशे, तदभिवादिन्येषर्ग् भवति (८. १. ४.)"-इत्येवमादिषु यास्क-वचनेषु चोपलभ्यते तत्तन्मन्त्राणा मृषिकृतत्व मेव। "सर्पं ऋषि-र्मन्त्रकृत् (ऐ० ब्रा० ६. १. १.)"-इत्यादिब्राह्मणवाक्येभ्यश्च तथै-वावगम्यते मन्त्राणा मृषिकृतत्वम्।

वस्तुतो मन्त्रार्थालोचनतोऽपि व्यक्तं प्रतीयते ह्येषां धीमत्-पुरुषकृतत्वमेव; केषुचिन्मन्त्रेष्वप्येषां बहुपुरुषकृतत्वञ्च ध्वन्यते। तद्यथा ऋ० स० १०. ७१. २—

"सक्तु मिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाच मक्रत।
अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि"-इति।

एवञ्चास्मत्पूर्वपुरुषैर्ऋषिभिरेव कृत एष वेदमन्त्रभागोऽपीति ध्रुवम्।

एव मप्येषां कालनिर्णयस्त्वशक्य एव; अनद्ययुगीयत्वात्। तथाहि— एतद्युगप्रथमसहस्राब्द्या मेव जातः पाणिनिराचार्य

इति तु सिद्धान्तितम् (११७ पृ०) ; ततोऽपि पूर्वतनाः क्रमकारा बाभ्रव्यादयः ; ततोऽपि पूर्वतनाः पदकाराः शाकल्यादयः ; ततोऽपि पूर्वतना ऋक्तन्त्रादिप्रणेतारः शाकटायनादयः ; ततोऽपि पूर्वतना नवयुगारम्भजन्मानो लाट्यायनादयः कल्पसूत्रकाराः (तदानी मेव नवकल्पारम्भ इत्येव तत्कालकृता ग्रन्थाः कल्पा इत्युच्यन्त इति च नासम्भवम्)। एतद्युगारम्भात् पुरैव प्रणीतानि कुसुरुविन्दादिभिः ऋषिभिः अनुब्राह्मणादीनि ; ततः पूर्वस्मिन्नेव युगे कल्पे वा महीदासादिभिः श्लोकानुश्लोकगाथादीनि सङ्गृह्य तदनुसारेण कृतान्यैतरेयादीनि ब्राह्मणानि ; ततः पुर एव युगे कल्पे वा प्रवादानेवानुसृत्य प्रणीताः श्लोकानुश्लोकगाथादयः ; ततः पुरस्तादेव युगे कल्पे वा श्रूयन्ते स्म विकीर्णाः प्रवादास्तत एवाद्यापि ते श्रुतय इत्याख्यायन्ते च ; ततः पूर्वस्मिन्नेव युगे कल्पे वाभवत् यज्ञप्रयोगारम्भः ; तदेवाथर्वणा कृत एकेनैव यत्नेन चतुःसंहितासङ्ग्रहः (१५५ पृ०)। तत्पूर्व मेव सम्पन्ना बभूवुः सूक्तमण्डलादिसङ्ग्रहा इत्यत्रापि नास्ति संशयः। ततः पुरा तु बहुकाल मभिव्याप्य बहुभिरार्षैर्ऋषिभिर्बहुभिरेवोच्चावचैरभिप्रायैरीश्वरशक्त्या दृष्टा बहवो मन्त्राः। तदेवं बहुयुगपूर्व मेवारब्धा मन्त्ररचनेति कथङ्कार मद्यतनाः स्युस्तत्कालविनिर्णये समर्थाः ? अनद्यतनीयानां तादृशातिप्राचीनतमानां कालनिर्णये हि न कि मपि लिङ्गं प्रतिभासेत बहुधीमता मप्यद्यतनानाम्। भवति हि व्यक्तिनिर्णयपूर्वक एव कालनिर्णयः, न चात्र क्वापि व्यक्तिनिर्णयः सम्भाव्यते ; न ह्येतत्कृतोऽसौ मन्त्र इति क्वापि लिखितं दृश्यते। दृष्टशब्द एव कृतवाचक इति चेत्, तथापि न व्यक्तिनिर्णयः सुकरः ; अग्निना दृष्ट इत्यादौ अग्नीत्यादिसञ्ज्ञानां सन्दिग्धशून्यत्वेन कल्पित-

सञ्जिञ्ज्ञलेनेव वा प्रायोऽवधारणीयत्वात् । यथा च खलु सूर्यवंशीयानां क्षत्रियाणा मादिपुरुषः सूर्य इति तु शब्दतः प्रतीयत एव, परं मुदीयमानस्यैतस्य दिनमणेरेवौरसजातः स वंश इति विश्वासस्तु कथं भवेन्नाम सर्वशेमुषीमताम् ? अतस्तद्वंशादिपुरुषस्य प्रकृतनामाख्यानात् सौर्यत्वेन च कल्पितो नाम सूर्य इत्येव तत्र स्वीकार्यम्, तथैवात्रापि । "अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम् । दुदोह यज्ञसिद्ध्यर्थ मृग्यजुःसामलक्षणम्"–इति मनुवचने (१. २१.) तु प्रधानतोऽग्निविज्ञानार्थं मृग्वेदस्य वायुविज्ञानार्थं यजुषः, सूर्यविज्ञानार्थञ्च सामवेदस्याख्यान मित्येवार्थः प्रतीयते। तस्मात् तत्त्वतः प्रणेतृव्यक्तिनिर्णयासम्भवादेव मन्त्रकालनिर्णयस्याशक्यतैव सम्पद्यते ।

"अर्चिषि भृगुः सम्बभूव (निरु० ३. ३. ५.)"–इत्यादिनिर्वचनानि च विज्ञानावेदकान्येव। तदप्युपरिष्टात् वर्णयिष्यामः समासतः। अथ यदि 'तुष्यतु दुर्जनः'–इति न्यायेन स्वीकुर्याम,— तथैव समुत्पन्नः कश्चित् भृगुर्नाम महर्षिरिति, कृतं तेनैव भृगुणा भार्गवं नाम सूक्त मिति च, तथापि न सम्भवेत् व्यक्तिनिर्णयः; को हि जानाति कोऽयं भृगुः कदेमां भुव मलञ्चकारेति ? एवं यत्र क्वचिन्मन्त्रे वसिष्ठ-नाम श्रूयते, तत्रापि रचनाकालनिर्णयोऽस्माक मशक्य एव; यतो हि को जानाति आदिवसिष्ठः कदोत्पन्न इति ? एवं यान्यपि इन्द्रादिभिर्भृगुभिरिन्द्रप्रमतिप्रभृतिभिर्वसिष्ठैश्च दृष्टानि सूक्तानि श्रूयन्ते, तेषा मप्युद्भवकालविज्ञेयता गाढ़तमोभिराच्छन्नैव; सर्वत्रैव हि तत्र तत्रापि कालनिर्णायकलिङ्गाभावः, नापि हि आदिभार्गवस्यैव भार्गव इति, आदिवासिष्ठस्यैव च वासिष्ठ इति व्यवहारनियमो विद्यते लोकेऽन्यत्र वा। तथैव वेदे काश्यपवचन मप्यस्ति सत्यम् ! परं न ज्ञात पृथिव्या

मेक एव काश्यपः सञ्जातः; अहमपि काश्यपः, मत्पुत्रोऽपि काश्यपः, मत्पौत्रोऽपि काश्यपः, मत्प्रपौत्रोऽपि भविष्यति काश्यप एव। एवं भारद्वाजादयोऽपि। तस्मादेतादृशनामपर्यालोचनया च मन्त्रप्रणयनकालनिर्णये यत्नः सर्वथा व्यर्थ एव।

एतच्च निर्णीत मेव विद्वद्भिः,— अद्य यावत् यावतां प्राचीनप्रबन्धाना मनुसन्धानं सम्पन्नम्, तेषु सर्वेष्वेवैष मन्त्रभागः प्राचीनतम इति ध्रुवम्; अस्मादपि पुरातनः कश्चित् प्रबन्धो बभूव, इदानीं लुप्त इत्यपि वक्तुं न कस्यापि पुरातत्त्वानुसन्धित्सोरोष्ठाधरौ स्फुरिताविव दृश्येते। तदित्थ मनन्ययुगीयत्वात् व्यक्तिलिङ्गानवाप्तेः रचयितृव्यक्तिनिर्णयाभावात् मन्त्रभागस्य कालनिर्णयस्तु सर्वथा अशक्य एवास्माक मद्ययुगीयाना मिति॥

ब्राह्मणग्रन्थाना मपि कालनिर्णये यत्नोऽप्येव मकिञ्चित्कर एव; न हि तेषु कस्याप्येकस्य कालनिर्णयसहायः संवादोऽवगम्यते क्वापि लोके शास्त्रे वा। ततः सर्वेषा मेव युगान्तरीयग्रन्थानां कालनिर्णये एतत्सङ्ख्यकाब्देऽयं ग्रन्थः प्रणीत इति निर्द्धारणे वय मसमर्था एव सर्वथा। मन्त्रब्राह्मणयोः सम्यक् पर्यालोचनया मन्त्रभागात् परभवो ब्राह्मणभाग इति तु वक्तुं युज्यते; एवम् मन्त्रब्राह्मणयोरुभयोरपि भागयोरन्तरे च एतस्मान्मन्त्रादेष मन्त्रः परभवः, एतस्माच्चैष प्राग्भवः, किञ्चैतस्माद् ब्राह्मणादेतत् ब्राह्मणं ब्राह्मणवाक्यं वा परभवम्, एतस्माच्चैतद् प्राग्भव मित्यपि प्रायो निःशङ्कं निर्णेतुं शक्यते, पर मेतद्युगीयैतत्सङ्ख्यकेऽब्देऽयं मन्त्रग्रन्थो ब्राह्मणग्रन्थो वा प्रणीतो ग्रथितः सङ्कलितो वेति नास्मादृशां बोधयोग्यम्। अतएव मन्त्रभागस्येव ब्राह्मणभागस्याप्यनादित्व मुपचर्य्यतेऽद्येति॥

यद्यप्यैतरेयभाष्यभूमिकायां सायणाचार्य्येणापि प्रकाशित एवे- तराया: पुत्रो महिदासाख्यो भूमिदेवतातो वर मवाप्य भाषितं यद् ब्राह्मणं, तदेव प्रथित मैतरेय मितीति प्रवादः। तथापि तस्यापि ब्राह्मणस्य न शक्यः कालनिर्णयः ; प्रदर्शितप्रवादात्किंचिद मेव हि ज्ञायते,— इतरेतिप्रसिद्धायाः कस्याश्चिदपि ऋषिरमण्याः पुत्रेणेदं प्रोक्त मिति, परं तस्मान्नैव मभिव्यज्यते,— एतद्युगीये एतस्मिन्नब्दे किल सा ऋषिरमणी तद्ब्राह्मणग्रन्थ प्रणेतारं कुमारं प्रसूयेमं जगतीतल मलङ्कृतवतीति। एवञ्चैतरेयादिग्रन्थानां काल- निर्णयाय तादृशप्रवादादीना मवलम्बन मपि सुदूरपारसागर मुत्ति- तीर्षोः प्लवमानकाशकुशावलम्बमकल्प मेवेति॥

यदस्त्यैतरेयके— "एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण तुरः कावषेयो जनमेजयं पारिक्षित मभिषिषेच; तस्मादु जनमेजयः पारिक्षितः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन् परीयायाश्वेन च मेध्ये- नेजे। तदेषाभि यज्ञगाथा गीयते— 'आसन्दीवति धान्यादं रुक्मिणं हरितस्रजम्। अश्वं बबन्ध सारङ्गं देवेभ्यो जनमेजयः' -इति (८. ४. ७.)"-इत्येवमादि; ताण्ड्यब्राह्मणे चैवं श्रूयते — "जनमेजयस्यार्वुदो ग्रावः"-इति (२५. १५.)। एवमादि- श्रुतेन यदि कश्चिदध्यवस्येत्,— अर्जुनपौत्रजनमेजयात् परस्ता- देवैतानि प्रणीतान्यैतरेयकादीनि ब्राह्मणानीति, तथाच यौधिष्ठि- रीयाया मप्यूनद्वितीयशताब्द्या मेवैषां सम्यक् प्रणयन मितो निर्णीत एवैतत्काल इति; तर्हि सः स्यादवश्यं भ्रमावर्त्त- मग्नः ख्यातिबुद्धेश्च वञ्चितः। ऐतरेयादीनां यौधिष्ठिरीयद्वितीय- शताब्दीजत्वे हि पाणिनिसमकालत्व मेव प्रसज्येत; पाणिनेरपि यौधिष्ठिरीयद्वितीयशताब्दीजत्वनिर्णयात् (११९ पृ०)। न च

तत्रेष्टापत्तिः ; पाणिनीये व्याकरणे ब्राह्मणग्रन्थाना मतिप्राचीनत्वेन प्रोक्तत्वादिस्वीकारात् ; न हि समकालिकानां ग्रन्थानां प्रोक्तत्वेन व्यपदेशः सङ्गच्छते, नापि छन्दस्त्वादिक मुपपद्यत इति ।

अस्मन्मते तु बभूवैव कश्चन पुराकल्पेऽपि पारीक्षितो जनमेजयः, तत्तन्नामश्रुत्यनुसारत एवाभिमन्युपुत्रस्याभवन्नामकरणं परीक्षित इति, तथा तत्पुत्रस्य जनमेजय इति च। तद्यथा, दृश्यत एव हि भागवतादिषु सत्यव्रतो नाम, ततो मन्नामकरणं च सम्पन्नं सत्यव्रत इति ; न च मन्नामकरणतः पश्चात् प्रणीतानि भागवतादीनि। अप्येवं बङ्गकवेर्बङ्किमस्य लेखनीजातानि मृणालिनीत्यादीनि च नामानीदानीं बहुव्वेव बङ्गाङ्गनेषु व्यवह्रियन्ते चेति। एव मेव समाधानं सर्वत्रैवावश्य मुररीकर्त्तव्यम् ; अन्यथा वेदेषु भोजनामश्रवणात् भोजसमसामयिकस्य वेदभाष्यकृदुव्वटस्यापि वेदसमकालजत्वं प्रसज्येतैव, तत् कथङ्कारं वार्येतेति। तथा हि ऋक्संहितायां श्रूयते— "भोजस्येदं पुष्करिणीव वेश्म"-इति (१. १०७. १०.), श्रूयते चैतरेयब्राह्मणे तत्रैवाभिषेकप्रकरणे— "भोजं भोजपितरम्"-इति (८. ४. ३.); उक्तञ्चोव्वटेन— "मन्त्रभाष्य मिदं क्लृप्तं भोजे पृथ्वीं प्रशासति"-इति। तदत्र कथयन्तु धीमन्तो यदि नाम नामदर्शनादेव कालनिर्णयः शक्यस्तर्हि तत्तद्वेदग्रन्थाविर्भावकाले एव किं माविरभूत् वेदभाष्यकार उव्वटो वज्रटात्मजः ? इह मेत्युक्ते स्वीकार्य एवायं न्यायोऽन्यत्रापि सर्वत्रैवेति किमु वक्तव्य मत्रास्तीति॥

यच्चोक्तम्,— शतपथं] नाम ब्राह्मणं पाणिनीयतोऽप्युत्तरभवेन कात्यायनसमकालिकेन याज्ञवल्क्येन प्रणीतम् ; "पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु"-इति (४. ३. १०५.) हि पाणिनिसूत्रम्,

तत्सूत्रस्थं वार्त्तिकादिकं च तत्र मान मिति। तदप्यतीव विस्मय-कर मस्माकम्; गम्यते हि तस्मादेव सूत्रात् तत्सूत्रीयवार्त्तिकादिभ्यश्च शतपथस्यापि पाणिनीयतः प्राचीनत्व मेवेति। तथाहि यदस्त्येतत् सूत्रं पाणिनीयम्—"पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु"—इति (४. ३. १०५.)। "तृतीयान्तात् प्रोक्तार्थे णिनिः स्यात्, यत्प्रोक्तं पुराणप्रोक्ताश्चेद् ब्राह्मणकल्पास्ते भवन्ति। पुराणेन चिरन्तनेन मुनिना प्रोक्ताः। भल्लु— भाल्लविनः। शाट्यायनः— शाट्यायनिनः। कल्पे—, पिङ्गेन प्रोक्तः पैङ्गी कल्पः। पुराण इति किम्? याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि, आश्मरथः कल्पः"—इति तत्रैव वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी। तत्रैतद् विचार्यम्— यदि नाम याज्ञवल्क्यं ब्राह्मणं शतपथ मिति यावत् पाणिनेर्नावगतं स्यात्, तर्हि किं प्रत्युदाहरणं भवेत्?— कातिव्याप्तिवारणाय सूत्रे पुराणविशेषण मुपपद्येत? न हि भविष्यमाणग्रन्थस्य शतपथादेः प्रोक्तत्वं पाणिनेरभिमतं भवितु मर्हति, तत् किंव्यावर्तकं सूत्रस्थं पुराणपद मिति। वस्तुतस्तु पाणिनिना यथा प्राचीनत्वेन ज्ञातं पैङ्ग्यादिकं कल्पशास्त्रम्, तथैव ज्ञात मेव आश्मरथादिकं च; अतएव प्रोक्तत्वेन तेषां सर्वेषा मेव ग्रहणसम्भवेऽनिष्टप्रयोगः प्रसज्येतेति प्राचीनेष्वपि कल्पेषु ये पुराणप्रोक्ताः= प्राचीनतराः, तेभ्य एव णिनिर्विधाय आश्मरथादिभ्यो णिनिप्रसङ्गो वारितः; तथा सर्वेभ्य एव कल्पेभ्योऽपि प्राचीनेषु सुतरां प्राचीनतरेषु ब्राह्मणग्रन्थेषु सर्वत्रैव णिनिप्रसङ्गवारणाय तत्रापि पुराणविशेषणं सार्थकम्; सति हि पुराणविशेषणे प्राचीनतरेभ्यः सर्वेभ्य एव ब्राह्मणग्रन्थेभ्यो न भवति णिनिः; अपि तु तत्रापि ये पुराणप्रोक्ताः= प्राचीनतमाः, तेभ्य एवेति सिद्धं शाट्यायनि

ब्राह्मण मित्यादि ; ये तु प्राचीनतरेष्वपि ब्राह्मणग्रन्थेषु शाट्यायनादिपरभवप्रोक्ताः न तेभ्यो णिनिरिति सिद्धं याज्ञवल्क्यं ब्राह्मण मित्यादि च। एवञ्चातिप्राचीनेष्वेव पुराणप्रोक्तत्वं तदितरत्वं चेष्टं पाणिनेरिति याज्ञवल्क्यब्राह्मणादेरप्यतिप्राचीनत्वन्त्वचत मेव।

एव मेतत्सूत्रस्थं वार्त्तिक मप्यस्मन्मतपोषक मेव। तथाहि—"पुराणप्रोक्तेषु याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधस्तुल्यकालत्वात्"–इति वार्त्तिकम्। शाट्यायनादिप्रोक्तानां ब्राह्मणानां, पिङ्गादिप्रोक्तानां कल्पानाञ्च यथा पाणिनिपूर्वप्रोक्तत्वम्, तथैव याज्ञवल्क्यादिप्रोक्तानां ब्राह्मणाना मश्मरथादिप्रोक्तानाञ्च कल्पाना मिति सर्वेषा मेवैषां पाणिनिपूर्वप्रोक्तत्वेन तुल्यकालत्वात् पुराणप्रोक्तत्वं समान मिति सर्वेभ्य एवैतेभ्यो णिनिः प्रसक्तः ; तन्निवारणाय याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधरूपो यत्नविशेषः कर्त्तव्य इति च तद्वार्त्तिकाशयः। एवञ्चैतद्वार्त्तिकारम्भात् भगवतः कात्यायनस्य अतिप्राचीनेष्वेव ब्राह्मणेषु कल्पेषु चासीत् पुराणप्रोक्तत्वापुराणप्रोक्तत्वनिर्णये· संशयः, तन्निरासाय च यत्नोऽवश्यं कर्त्तव्य इत्येव तदाशयः फलितः। कात्यायनसमकालिकस्यैव कस्यचित् याज्ञवल्क्यस्य तु सति शतपथनिर्मातृत्वे तत्र पुराणप्रोक्तेष्विति णिनिप्रसङ्ग एव कथम्? कथं वा तन्निरासाय वार्त्तिकारम्भो भवेत् प्रयोजनीयः? तत्त्वतो पाणिनिसमकालिकानां पाणिनिसदृशानाञ्च धीमतां प्राचीनतमेष्वपि ग्रन्थेषु पौर्वापर्यनिर्णयो यथा सुगमः, न तथा तत्परकालिकानां कात्यायनादीना मपीति तदानी मेव याज्ञवल्क्यादीनां परिगणनं सप्रयोजनं जातम्, तत् किं मद्यतनानां त्वस्मादृशाम्।

एव मेतदीयं भाष्यञ्चास्मन्मतसाधक मेव। तथाहि— "पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेष्वित्यत्र याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः।

याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि, सौलभानीति। किं कारणम्? तुल्यकालत्वात्; एतान्यपि हि तुल्यकालानीति"-इत्येव तद्भाष्यम्। "तुल्यकालत्वादिति— शाट्यायनादिप्रोक्तैर्ब्राह्मणैरेककालत्वादित्यर्थः"-इत्येव च तत्रोक्तवान् कैयटो जैयटात्मजः। यद्यपीह वार्त्तिकमत मेवानुमोदितं भाष्यकारेणेति गम्यते, तथापि नो न क्षतिः। श्रीमन्नागेशभट्टस्य मते तु शाट्यायनादिसमकालतैव याज्ञवल्क्यादिप्रोक्तानां शतपथादीनाम्; अतस्तेभ्यो णिनिः प्राप्तः, कात्यायनवचनेन वारितोऽनुमोदितश्च तद्वचनं भाष्यकारेणेति। तथाहि— "याज्ञवल्क्यानीति। कण्वादिभ्य इत्यण्। ते हि पाणिन्यपेक्षया आधुनिका इत्यभिमानः; भाष्ये तु शाट्यायनादितुल्यकालत्वाद् ०—० वचन मेवारब्धम्"-इति (ल० श० शे०)। वस्तुतो भाष्ये एतत्पूर्व मेव "छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि (पा० ४. २. ६६.)"-इत्यत्रोक्तम्— "वक्ष्यत्येतत् 'याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधस्तुल्यकालत्वात्'-इति। तत्रैव वक्तव्यम्; तद्विषयता च न भवतीति"-इति। "वक्ष्यत्येतदिति। पुराणप्रोक्तेष्वित्यत्र"-इत्येव च तत्र कैयटः। तथा च अतिप्राचीनेष्वेव ब्राह्मणकल्पग्रन्थेषु ये पुराणप्रोक्ताः, तत्रैव णिनिः पाणिनिना विहितः; ये तु नूतनप्रोक्ताः, तत्र तु णिनिविषयतैव नास्तीति व्यर्थं वार्त्तिक मिति तद्भाष्याशयः। पाणिनिकालेऽपि ये ग्रन्था अतिप्राचीना इति प्रसिद्धा अतएव प्रोक्ता इत्येव व्यपदिष्टास्तदानीन्तनैः शिष्टैः, तेष्वेव के पुराणप्रोक्ताः के वा नेति निर्णयायैव परिगणन मवश्यं कर्त्तव्य मिति वार्त्तिककारमतम्। "व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम्"-इति भाष्योक्त्या च तत्खण्डनं योग्य मित्येवात्र सारम्। तदित्थं सूत्रकारवचनात्,

वार्त्तिककारवचनात्, भाष्यकारादिवचनाच्चेद मेव सिद्धम्,— याज्ञवल्क्यादिप्रोक्तं शतपथादिकं शाट्यायनादिभ्योऽर्वाचीन मपि पाणिनीयतः प्राचीनतम मेवेति।

वार्त्तिककारकात्यायनसमकालिकः कश्चन याज्ञवल्क्यो नासीदासीद्वेति नास्मद्विचारविषयः;— अपि तु शतपथप्रवक्ता याज्ञवल्क्यस्तु वार्त्तिककारकात्यायनसमकालिकः कथ मपि नैव; पाणिनिसमकालिकोऽपि न सः कथ मपि; प्रत्युत पाणिन्यादयो यस्मिन् युगे जाताः, यस्मिन् कल्पे जाताः, ततोऽपि पूर्वतम एव; किञ्च तस्य शाट्यायनादिसमकालिकत्वाभावेऽपि ब्राह्मणकालजत्वन्त्ववितथ मेवेति तत्कालनिर्णयोऽप्यस्माक मशक्य एवेति शम्॥

———

(११)

अथैतर्हि समालोचयितव्य मस्ति, के विषयास्तैतन्निरुक्तप्रतिपाद्या इति। सर्वेषा मेव वेदाङ्गानां साक्षात्परम्परया वा वेदार्थज्ञान मेव प्रयोजनम्, तत्साधनायोपदेश एवैकः प्रतिपाद्यविषय इति तु वेदवित्प्रसिद्ध मेव; तदिह निरुक्ते वेदार्थज्ञानसाधनाय तत्प्रसङ्गतश्च येऽखिलविषयाः प्रतिपादिताः, तानेव व्याकर्त्तुं समग्र मेवेमं ग्रन्थं समासतः किञ्चिद्विस्तरतश्चालोचयाम इति यावत्।

अथैतस्य च निरुक्तशास्त्रस्य वीजानि पुरासन् श्रुतिवारिधौ विकीर्णानि; अतएवोच्यत इद मपि शास्त्र मानुश्रविक मिति। ततो ब्राह्मणग्रन्थेषु यथाप्रयोजन मेकैकं चीयमान मङ्कुरितम्; तस्मादेव च तस्य सम्यक्त्व मालवालीभूतग्रन्थान्तर्गतत्वम्। ततोऽनुब्राह्मणेषु विशेषतः प्रोच्यमानं परिपुष्टम्। तत एव काले

निदानसूत्रेषु पल्लवितं सत् प्रकरणविशेषात्मकत्व मुपगतम् । ततस्तेभ्य एव शाकपूण्यादिभिः शाखाप्रशाखादिभिः सज्जितं ग्रन्थाकारतः प्रणीतं निरुक्त मिति । तान्येव सर्वाण्यवलम्ब्य कृत मेतन्निरुक्तं भगवता यास्केन पुष्पितं फलितञ्चैव मेवेति बुधाः ।

तस्यास्य प्रथमाध्यायस्तु ग्रन्थभूमिकारूपः ; तत्र निघण्टुशब्दनिर्वचनादीनि च प्रतिपादितानि । द्वितीयतृतीयाध्याययोर्निर्वचनप्रकारादिकथनपूर्वकं भाषितं नैघण्टुककाण्डव्याख्यानम् । चतुर्थादिषु तु त्रिष्वध्यायेषु ऐकपदीत्वाख्यानपूर्वकं कृतं नैगमकाण्डव्याख्यानम् । तत उत्तरं षट्स्वध्यायेषु देवतातत्त्वबोधनपूर्वक माख्यातं दैवतकाण्डव्याख्यानम् । इत ऊर्द्धं त्रयोदशाध्यायरूपे प्रथमपरिशिष्टे अतिस्तुति मधिकृत्यात्मतत्त्वोपदेशादीनि प्रदर्शितानि । ततश्चतुर्दशाध्यायात्मको द्वितीयपरिशिष्टः, तत्रोर्द्धमार्गगति मधिकृत्याख्यातानि च परमपुरुषार्थसाधनानीति सङ्क्षेपः ॥

किञ्चिद्विशदयामश्चेद मालोचनम् ;—

(१) यद्यप्येतन्निरुक्तं तत्त्वतो निघण्टुभाष्यरूप मेव, परं न तत्र नैघण्टुकानां सर्वेषा मेव पदानां व्याख्यानान्युक्तानि । यथाहि—नैघण्टुकसमाम्नाये पृथिव्या नामधेयानि एकविंशतिसङ्ख्याकानि परिपठितानि श्रूयन्ते, तेषा मेक मेव गौरिति व्याख्यातं द्वितीयाध्यायीयेन समग्रद्वितीयपादेन ; अपरेषाम्पुनर्नाम्ना सूक्ष्मोऽपि न कृतः । अत एवोक्तं तदन्ते वृत्तिकृता— "अनुक्रमणं त्वधिकृतम्, तस्मिन् गोशब्द एको निरुक्तः प्रकारोपदर्शनार्थनार्थम्"-इत्यादि ।

(२) प्रसङ्गसङ्गत्या वैदिकगूढतत्त्वान्यपीह बहूनि प्रतिपादितानि । तद्यथा— "पुरुषविद्यानित्यत्वात् कर्मसम्पत्तिर्मन्त्रो वेदे (१. १. २.)"-इत्येवमादीनि चिन्तनीयानि ।

(३) व्याख्यातान्यपीह स्वप्रदर्शितनिगमस्थपदादीनि च प्राय: सर्वाण्येव। अतएवोक्तं निघण्टुटीका भूमिकाया— "नैघण्टु-गतेष्वेव पदेष्वर्धशततयमात्राणि पदानि भाष्यकारेणैव तत्र तत्र निगमेषु प्रसङ्गान्निरुक्तानि"–इति।

(४) मन्त्रस्थपदान्येव चात्रोदाहरणत्वेन प्राय: सर्वत्रोपात्तानि; ब्राह्मणीयानि तु न तथाहृतानि; तथाचेदानीं मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयत्वेऽपि मन्त्रगताना मेव पदानां व्याख्यानेन वेद-व्याख्याने कृतकृत्यम्मन्यो बभूव स इति चावगम्यते। प्रत्यक्ष-योग्ये कृतं मानान्तरोपादानेन।

(५) नात्र च मन्त्रगताना मेव पदानां निर्वचनानि समु-पदिष्टानि; अपि तु तत्सन्नियोगात् लौकिकानाञ्च बहूनाम्। तद्यथा निर्वचनारम्भे एव— गोशब्दनिर्वचनप्रसङ्गात् पय:-शब्दस्य कृतं निर्वचनम्, तत्प्रसङ्गात् क्षीरशब्दस्यापि (२. २. १.)। एव मेवोत्तरत्रापि बहुत्र।

(६) लोकवेदसाधारणा अपि विषया इह बहव उपन्यस्ता:। तद्यथा— "चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च" –इत्यादय: (१. १. १.)। "अणीयस्त्वाच्च शब्देन सञ्ज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोके, तेषां मनुष्यवद् देवताभिधानम्"–इति च तत्रैव तत उत्तरम् (१. १. २.)।

(७) स्वप्रदर्शितेषु नैगमेषु समुपात्तानां पदनिर्वचनादीनां स्व-कपोलकल्पितत्वदोषपरिहाराय मतभेदप्रकाशाय च पूर्वाचार्याणां बहूना मेव नामादीन्यपीह कीर्त्तितानि। तद्यथा— आग्रयण:, आग्रायण:, आचार्या:, एके, ऐतिहासिका:, औदुम्बरायण:, औपमन्यव:, और्णवाभ:, कात्थक्य:, क्रौष्टुकि:, गार्ग्य:,

गालवः, चर्मशिराः, तैटिकिः, औदुम्बरायणः, औपमन्यवः, परिव्राजकाः, पार्षदानि, मनुः, याज्ञिकाः, पूर्वे याज्ञिकाः, वार्ष्यायणिः, वैयाकरणाः, शाकटायनः, शाकपूणिः, शाकल्यः, स्थौलाष्ठीविः, हारिद्रवकम्, इत्यादि।

(८) निर्वचनमात्रेण प्रदर्श्य च न मेने यास्कः स्वकर्त्तव्यताम्; अपि तु मन्त्रार्थज्ञानाय यथा-यथा यतितव्यम्, तत्सर्वं मेवेहोपदिष्टम्। द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादस्तु सर्व एवैवमर्थकः। ते ह्युपदेशा वेदतत्त्वार्थव्याख्यातॄणां पथप्रदर्शिकाः। तद्यथा—

"अथ निर्वचनम्। तद्येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां तथा तानि निर्ब्रूयादथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेत केनचिद्वृत्तिसामान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्ब्रूयान्न त्वेव न निर्ब्रूयात्।

न संस्कार माद्रियेत विशयवत्यो हि वृत्तयो भवन्ति। यथार्थं विभक्तीः सन्नमयेत्।

प्रत्तं मवत्त मिति धात्वादी एव शिष्येते, अथाप्यस्तेर्निर्वृत्तिस्थानेष्वादिलोपो भवति स्तः सन्तीति, अथाप्यन्तलोपो भवति गत्वा-गत मिति, अथाप्युपधालोपो भवति जग्मतुर्जग्मुरिति, अथाप्युपधाविकारो भवति राजा दण्डीति, अथापि वर्णलोपो भवति तत्त्वा यामीति अथापि द्विवर्णलोपस्तृच इति, अथाप्यादिविपर्ययो भवति ज्योतिर्घनो बिन्दुर्वाट्य इति, अथाप्याद्यन्तविपर्ययो भवति स्तोका रज्जुः सिकतास्तर्क्विति, अथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति ओघो मेघो नाधो गाधो वधूर्मध्विति, अथापि वर्णोपजन आस्थद् द्वारो भरूजेति।

तद्यत्र स्वरादनन्तरान्तस्थान्तर्धातु भवति तद् द्विप्रकृतीनां स्थान मिति प्रदिशन्ति; तत्र सिद्धाया मनुपपद्यमानाया मितरयो-

पपिपादयिषेत्तत्राप्येकेऽल्पनिष्पत्तयो भवन्ति तद्यथैतदूतिर्मृदुः पृथुः पृषतः कुणारु मिति ।

अथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो भाष्यन्ते दमूनाः क्षेत्रसाधा इति, अथापि नैगमेभ्यो भाषिका उष्णं घृत मिति, अथापि प्रकृतय एवैकेषु भाष्यन्ते विकृतय एकेषु ,— शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाष्यते [कम्बोजाः कम्बलभोजाः कमनीयभोजा वा, कम्बलः कमनीयो भवति], विकार मस्यार्येषु भाषन्ते शव इति ; दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु दात्र मुदीच्येषु । एवमेकपदानि निर्ब्रूयात् ॥

अथ तद्धितसमासेष्वेकपर्वसु च पूर्वं पूर्व मपर मपरं प्रविभज्य निर्ब्रूयाद्, दण्ड्यः पुरुषो दण्ड्यपुरुषः, दण्डमर्हतीति वा दण्डेन सम्पद्यत इति वा, दण्डो ददतेर्धारयतिकर्मणोऽक्रूरो ददते मणि मित्यभिभाषन्ते, दमनादित्यौपमन्यवः, दण्ड मस्याकर्षतेति गर्हायाम् ; कक्ष्या रज्जुरश्वस्य कक्षं सेवते, कक्षो गाहतेः क्स इति नामकरणः, ख्यातेर्वानर्थकोऽभ्यासः किमस्मिन् ख्यान मिति, कषतेर्वा; तत्सामान्यान्मनुष्यकक्षो बाहुमूलसामान्यादश्वस्य । राज्ञः पुरुषः, राजपुरुषो राजा राजतेः, पुरुषः पुरिषादः पुरिशयः, पूरयतेर्वा पूरयत्यन्तरित्यन्तरपुरुष मभिप्रेत्य—

'यस्मात्परं नापर मस्ति किञ्चिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् । वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥'

—इत्यपि निगमो भवति । 'विश्वकद्राकर्षौ' वीति चकद्रु इति श्वगतौ भाष्यते ; द्रातीति गतिकुत्सना, कद्रातीति द्रातिकुत्सना, चकद्राति कद्रातीति सतोऽनर्थकोऽभ्यासस्तदस्मिन्नस्तीति विश्वकद्रुः । कल्याणवर्णरूपः कल्याणवर्णस्येवास्य रूपं ; कल्याणं कमनीयं भवति, वर्णो वृणोतेः रूपं रोचतेः । एवं तद्धितसमासान्निर्ब्रूयात् ।

नैकपदानि निर्ब्रूयान्नावैयाकरणाय नानुपसन्नायानिदंविदे वा [नित्यं ह्यविज्ञातुर्विज्ञानेऽसूया] उपसन्नाय तु निर्ब्रूयाद्यो वालं विज्ञातुं स्यान्मेधाविने तपस्विने वा।—

'विद्या ह वै ब्राह्मण मा जगाम गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि।
असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम्॥
य आतृणत्त्यवितथेन कर्णावदुःखं कुर्वन्नमृतं सम्प्रयच्छन्।
तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न द्रुह्येत्कतमच्च नाह॥
अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा।
यथैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव तान्न भुनक्ति श्रुतं तत्॥
यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम्।
यस्तेन द्रुह्येत्कतमच्चनाह तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन्॥'
–इति। निधिः शेवधिरिति"–इति॥ एवमन्यत्रापीह बहुत्र।

(९) विरुद्धार्थानामपि मन्त्राणां सामान्यविशेषन्यायेन प्रामाण्यं स्वीकार्यमित्यपि प्रादर्शि तेन। तद्यथा— "ओषधे त्रायस्वैनं स्वधिते मैनं हिंसीरित्याह हिंसन्? ०—० आम्नायवचनादहिंसा प्रतीयेत"–इति (१. ५. १, २.)।

(१०) आशङ्कनीयेषु वेदार्थेषु सिद्धान्तीकरणप्रकारश्चोपदर्शितस्तेन। तद्यथा— "पञ्चदशं गावः पृथ्यदनमवतेर्गत्यर्थस्यासौ नामकरणस्तस्मान्नावगच्छन्ति (१. ६. १.)"–इत्यादिः।

(११) पूर्वतनैराचार्यैरपि प्रणीतेषु ग्रन्थादिषु न तस्यासीद् भ्रमशून्यत्वविश्वासः, प्रत्युत सर्वत्रैवास्ति भ्रमसम्भवः, अतोऽतिविश्वासः सर्वत्रैव दूषणीयः, परीक्षणीयाश्च सर्व एव सिद्धान्ताः, परीक्षया प्रमाणिते च तत्र कुत्रचिद् भ्रमे कर्त्तव्य एव तस्यानादर इत्येव तस्य भगवतः स्वकीयं मतम्। तच्चेदं

ध्वनित मिह। यथा— बभूव शाकल्यो नामाचार्यः ऋक्-संहितायाः पदकारः, पाञ्चालो बाभ्रव्याचार्यश्च ऋषिश्च तदवलम्ब-नेनैवाभवत् क्रमप्रवक्ता। इहैकत्रैव तयोरुभयोरपि भ्रमः प्रद-र्शितः— "वायः, वेः पुत्रः। ०—०। वेति च य इति च चकार शाकल्यः। उदात्तं त्वेवं माख्यात मभविष्यत्, असु समाप्तश्चार्थः"–इति (६. ५. ५.)।

(१२) उणादिसूत्राणा मपि बहुत्रानादरः सूचितः। उक्तं हि एकादशे 'व्योम'–इत्यस्यार्थो 'व्यवने'–इति (११. ४. ६.); तथा च विपूर्वकादवतेरेव व्योम नाम इति व्यक्तस्तदभिप्रायः। पदकारादीना मप्येषोऽर्थः सम्मत एव; तत्र 'विऽओमन्'–अव-ग्रहादिदर्शनात् (ऋ० सं० प० २. ३. २२. १.)। उणादिसूत्रेण तु 'व्येञ् संवरणे'–इत्यत एव मनिनि निष्पद्यते व्योमेति (उ० सू० ४. १५०.)। एव मन्यत्रान्यत्रापि बहुत्र द्रष्टव्यम्।

(१३) यत्र यत्र संहिताभेदतोऽवग्रहे मतभेदो विद्यते, तादृश-पदानां तथा निर्वचनवैविध्य मपि प्रकटितं बहुत्रैव। तद्यथा— अस्ति सूर्यशब्दस्यावग्रहे पदकारादीनां मतभेदः; बह्वृचां पदक्रम-ग्रन्थयोः किल न क्वाप्यवगृहीतः पठ्यते सूर्यशब्दः, छन्दोगानान्तु क्वचित् क्वचिदवगृहीतोऽपि 'सु। ऊर्यस्य'–इत्यादि (सा० छ० प० ६. १. ५, ६.)। अतएवात्र कृतं तेन तथा निर्वचनवैवि-ध्यम्— "सूर्यः, सर्त्तेर्वा सुवतेर्वा स्वीर्यतेर्वा"–इति (१२. २. ३.)। इतएव गम्यते— बह्वृक्पदकारमते सर्वत्रैव सर्त्तेः सुवतेर्वा निष्पद्यते सूर्य इति न तेन तत्रावग्रहः कृतः क्वापि; सामपदकारमते तु पर्थानुरोधतः क्वचित् सर्त्तेः सुवतेर्वा क्वचित् स्वीर्यतेः (सूपसर्ग-पूर्वादीर्यतेः) स्वीकार्यं सूर्यनामेति क्वचिदवग्रहः कृतः क्वचि-

त्रेति च। तथाहि— छन्दःपदसंहितायाः षष्ठप्रपाठकीयप्रथमार्डस्य पञ्चमे दशति द्वितीये मन्त्रे 'सूर्यम्'-इत्यनवगृहीत मेव पठितम्, परं तत्रैवानुपदं षष्ठे चावगृहीतं 'सू। अर्यस्य'-इति। एवं मित्रशब्दोऽपि द्वाभ्या मेकतश्च निरुक्तः— "मित्रः, प्रमीते त्रायते सम्मिन्वानो द्रवतीति वा मेदयतेर्वा"-इति (१०. २. ८.)। अतएव बह्वृचां "प्रेष्ठं वो अतिथिं स्तुषे (ऋ० सं० ६. ६. ५. १.)" -इत्यस्य पदपाठे 'मित्रम्'-इत्यनवगृहीतं श्रूयते; छन्दःपदसंहितायान्तु तत्रैव मन्त्रेऽवगृहीत मेव 'मि। त्रम्'-इति (सा० छ० प० १. १. १. ५)। पुत्रशब्दोऽप्येव मेव द्वाभ्या मेकतश्च निरुक्तः— "पुत्रः, पुरु त्रायते निपरणाद्वा पुं नरकं ततस्त्रायत इति वा"-इति (२. ३. २.)। अतएव बह्वृचाम् "इन्द्र क्रतुं न आभर (ऋ० सं० ५. १. २१. ६.)"-इत्यस्य पदपाठे 'पुत्रेभ्यः'-इत्यनवगृहीतं श्रूयते; छन्दःपदसंहितायां तु तत्रैव मन्त्रेऽवगृहीत मेव 'पु। त्रेभ्यः'-इति (सा० छ० प० ३. २. २. ७.)। सखिशब्दस्तु यास्केन द्विर्निरुक्तः, परिशिष्टेऽप्येकत्र (७. ७. ८; ११. १. ११; २. ११.) परं समानमामोपपदात् ख्यातेरित्येकविध एव सर्वत्र; तथा च तत्पदपाठे खल्ववग्रहेणैव भवितव्यम्; न च तथा दृश्यते बह्वृग्ग्रन्थेषु। तथाहि— "इमं स्तोम मर्हते (ऋ० सं० १. ६. ३०. १.)"-इत्यस्य पदपाठे 'सख्ये'-इत्यनवगृहीत मेव श्रूयते;—छन्दःपदसंहितायान्तु तत्रैव मन्त्रे ऽवगृहीतं 'स। ख्ये'-इति (सा० छ० प० १. १. २. २. ४.)। वस्तुतः सर्वत्र पदकाराभिप्रायबोधोऽस्माकं दुरूह एव; क्रमकारास्तु तदनुगताः, जटादिपाठाश्च तन्मूलका एव। बहुत्र तु सामपदसंहिताया मनवगृहीत अपि बह्वृचां पदपाठेऽवगृहीत मेवाधीयते। तद्यथा—

"अग्ने मृड महाँ२ असि (ऋ० सं० ३. ५. ९. १.)"-इत्यस्य बह्वृक्पदपाठे 'देव ऽयुम्'-इत्यवगृहीतम् ; छन्दःपदपाठे तु 'देवयुम्'-इत्यनवगृहीत मेव (सा० छ० प० १. १. ३. ४.)। एवम् "इन्द्र मिद्देवतातये (ऋ० सं० ५. ७. २५. ५.)"-इत्यस्य बह्वृक्पदपाठे 'देव ऽतातये'-इत्यवगृहीतम् ; छन्दःपदपाठे तु 'देवतातये'-इत्यनवगृहीत मेव (सा०छ०प० ३.२.१.७.) स्थित मिति।

(१४) यदि क्वचिद् वेदव्याख्याने प्रामाणिकानां व्याख्यातॄणां मतान्तरता लक्ष्येत, तत्र विनिगमनाविरहात् सर्वेषा मेव मताना मादरोऽस्माकं कर्त्तव्य एवेत्यपि निदर्शितम्। तद्यथा— ऋक्संहितायाः पदकारः शाकल्यो नाम ऋषिः ; सामवेदीयायाश्छन्दोनामसंहितायाः पदकार ऋषिर्गार्ग्यो नाम च ; तदेतावुभावेव प्रामाणिकौ वेदव्याख्यातारौ ;— एतयोरनुगताः क्रमादिकाराश्चातुर्भ्नादिग्रन्थकाराश्चावश्यं प्रामाणिका एवेत्यत्र च नैवास्ति संशयः। अस्ति चैको मन्त्रो "यदिन्द्र चित्र मेहनास्ति" -इति ऋक्संहितायाम्, छन्दःसंहितायाञ्च। तत्र ऋक्पदग्रन्थे, तदनुसृतेषु क्रमग्रन्थादिषु च यदवगम्यते 'मेहनास्ति'-इति पदद्वयम् ; तदेव छन्दःपदग्रन्थे, तदनुसृतेषु सामग्रन्थादिषु क्रमग्रन्थादिषु चाक्राम्यते पदचतुष्टयत्वेन ; तदेव द्विविध एव पदच्छेदोऽभ्युपेयोऽस्माभिर्विनिगमनाविरहादिति बोधयितु मुक्तम्, —"मेहनास्ति ०—० मंहनीयं धनम् अस्ति यत्, म इह नास्तीति वा त्रीणि मध्यमानि पदानि"-इति (४. १. ४.)। अथैतदपि परिव्यक्तम्— संहिताभेदकृतः पाठभेदोऽप्यवश्य मभ्युपेय इति। यथा — "यदिन्द्र चित्र मेहनास्ति"-इति ऋक्पाठः (४. १. १०. १.) ; "यदिन्द्र चित्र म इह नास्ति"-इति तु सामपाठः (४.२.१.४.)।

(१५) मन्त्रद्रष्टृणा मृषीणां रचनाविधिष्वपि लक्ष्यः सर्वथा स्थापनीयो वेदार्थबुभुत्सुभिरित्यपि ध्वनितम् । तद्यथा— "अभ्यासे भूयांस मर्थं मन्यन्ते,— यथाहोदर्शनीयाहोदर्शनीयेति ; तत् परुच्छेपस्य शीलम् ; परुच्छेप ऋषिः (१०. ४. ५.)"–इत्यादि ।

(१६) मन्त्रार्थं निर्ब्रुवता प्रकरण मप्युपेक्षितव्य मिति च ध्वनितम्— "उप प्रागात् सुमन्मे धायि मन्म ०—० इत्याश्वमेधिको मन्त्रः (६. ४. ७.)"–इत्येवमादिभिः ।

(१७) मन्त्राणां व्याख्यावैविध्यसामानि तेन बहुत्र । तद्यथा— "इत्यधिदैवतम् , अथाध्यात्मम्"–इति ३. २. ६, "इत्यधियज्ञम् , अथाधिदैवतम्"–इत्यादि ११. १. ४ । तदेवं क्वचित् क्वचिदेकस्यैव शब्दस्य त्रिविधं व्याख्यान मपि कृतं यथा— सोमशब्दस्यैकत्र ओषधिः , चन्द्रमाश्चेत्येतावर्थौ कृतौ (११. १. ४.), अन्यत्र (१३. २. १२.) तस्यैव सोमशब्दस्य सूर्यः आत्मा चेत्यर्थौ स्वीकृताविति । तथाचात्र ओषध्यर्थस्त्वधियज्ञः , चन्द्रसूर्यार्थावधिदैवतौ, आत्मरूपार्थस्त्वध्यात्म इति विवेकः । एषु त्रिविधव्याख्यानेषु अधिदैवतस्यैव प्राधान्यं ध्वनित मेतत्प्रथमपरिशिष्टे— "यां यां देवतां निराह तस्यास्तस्यास्ताद्भाव्य मनुभवत्यनुभवति"–इति (१३. १. १३.) । एवञ्च पदार्थविज्ञान मेव निरुक्तस्यास्य प्रधानं फल मिति च ज्ञापितम् । अन्यत्रान्यथापिस्तस्य विज्ञानप्रियता ज्ञापिता । तथाहि— "नित्यं ह्यविज्ञातुर्विज्ञानेऽसूया"–इति २. १. ६ ।

(१८) कालभेदतो देशभेदतश्च नामभेदादीन्यपि सम्भाव्यानीति चेह ज्ञापितानि । तद्यथा— "आर्जीकीयां विपाडित्याहुः । ०—० । पूर्व मासीदुरुञ्जिरा"–इति (८. ३. ५.) । "विजामातेति शश्वद्दाक्षिणाजाः क्रीतापति माचक्षतेऽसुसमाप्त

इव वरोऽभिप्रेतः"—इति च (६. २. ६.)। "गर्त्तारोहिणीव धन-लाभाय दाक्षिणाजी (३. १. ५.)"—इत्येवमादीनि च।

(१९) मन्त्राणामुत्पत्तिबीजान्यपि बोधितान्येतेन। यथाहि—

"अथापि स्तुतिरेव भवति नाशीर्वादः,— 'इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचम्'—इति, यथैतस्मिन् सूक्ते (ऋ० सं० १. ३२.)।

'अथाप्याशीरेव न स्तुतिः,—'सुचक्षा अहमक्षीभ्यां भूयासं सुवर्चा मुखेन सुश्रुत्कर्णाभ्यां भूयासम्'—इति,तदेतद्बहुलमाध्वर्यवे याज्ञेषु च मन्त्रेषु।

"अथापि शपथाभिशापौ ,— 'अद्या मुरीय यदि यातुधानो अस्मि ०--० अधा स वीरैर्दशभिर्वि यूयाः'—इति (७. १०४. १५.)।

"अथापि कस्यचिद् भावस्याचिख्यासा,— 'न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि', 'तम आसीत्तमसा गूळ्हमग्रे"—इति (१०.१२९.२,३.)।

"अथापि परिदेवना कस्माचिद् भावात् ,— 'सुदेवो अद्य प्रपतेदनावृत्', 'न वि जानामि यदि वेद मस्मि'—इति (१०.९५; १.१६५.)।

अथापि निन्दाप्रशंसे— 'केवलाघो भवति केवलादी', 'भोजस्येदं पुष्करिणीव वेश्म'—इति (१०. ११७. ६ ; १०७. १०.)।

एव मक्षसूक्ते (१०. ३४. १३.) द्यूतनिन्दा च कृषिप्रशंसा च।

एवमुच्चावचैरभिप्रायैर्ऋषीणां मन्त्रदृष्टयो भवन्ति॥"—इति (७.१.३.)

(२०) अपि मनुष्याणामेवाध्ययनादितपःप्रभावादृषित्व माप्य मिति चाख्यातम्। "तद् यदेनांस्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयम्भ्वभ्यानर्षत् , तदृषीणा मृषीत्वम्"—इत्येवमादिभिः (२. ३. २.)। परिशिष्टेऽपि तथा "मनुष्या वा०--० यदेव किञ्चानूचानोऽभ्यूहत्यार्षं तद् भवति"—इति (१३. १. १२.)।

(२१) मन्त्राणामुत्पत्तौ हि बहुत्र सांसारिकघटनादीनामपि हेतुत्वं निरूपितम्। तद्यथा— "त्रितं कूपेऽवहित मेतत् सूक्तं

प्रतिबभौ (४. १. ६.)"–इति, "इदञ्च मेऽदादिदञ्च मेऽदादि-त्यृषिः प्रसङ्ख्यायाह (४. २. ७.)"–इति, "ऋषिपुत्रा विलपितं वेदयन्ते (५. १. २.)"–इति च। तथाच यद्यपि सायणादिमते सर्व एव मन्त्रा यज्ञसम्पादनायैव दृष्टाः, परं यास्कमते तु नैव सर्वेषां यज्ञसम्पादनायैवोत्पत्तिरित्यपि सुव्यक्तम्।

(२२) वेदार्थबोधस्यातिदुरूहत्व मपि वर्णितम्। तद्यथा—"अप्येकः पश्यन्न पश्यति"–इत्यादि (१. ६. ३.); एवमन्यत्रान्यत्रापि। परिशिष्टेऽपि "यस्तन्न वेद किं ऋचा करिष्यति (१३. १. १०.)"–इति, "अयं मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहः"–इत्यादि, "तस्यास्तपसा पार मीप्सितव्यम्"–इत्यादि च (१३. १. १२, १३.)।

(२३) अयोग्यपात्रायोपदेशदान मपि निषिद्धं यास्केन। तथाहि— "नैकपदानि निर्ब्रूयान्नावैयाकरणाय नानुपसन्नाया-निदंविदे वा नित्यं ह्यविज्ञातुर्विज्ञानेऽसूयोपसन्नाय तु निर्ब्रूयाद् यो वालं विज्ञातुं स्यान्मेधाविने तपस्विने वा"–इति (२.१.६.)।

(२४) मन्त्राणां दैवतनिर्णयस्य दुरूहत्वं वेदार्थबोधगर्वस्याकर्त्तव्यत्वञ्चेत्येतद्द्वय मपि दृष्टान्तप्रदर्शनेन दृढ़ीकृतम्। तद्यथा—"शाकपूणिः सङ्कल्पयाञ्चक्रे सर्वा देवता जानामीति।. तस्मै देवतोभयलिङ्गा प्रादुर्बभूव। तां न जज्ञे.। तां पप्रच्छ विविदिषाणि त्वेति। सास्मा एतामृच मादिदेशैषा मद्देवतेति"–इति (२.२.४.)।

इह हि निरुक्तवचने यदस्ति 'देवतोभयलिङ्गा'–इति, तस्य उभयविधलिङ्गयुक्तत्वं यस्या मन्त्रदेवतायाः, तादृशी उभयलिङ्गा मन्त्रदेवता 'प्रादुर्बभूव' तन्मनस्युदिताभवदित्यर्थः। यस्य मन्त्रस्य देवतानिर्णये लिङ्गद्वयहेतुकः संशयो भवेदेव, तादृशं मन्त्रैकं स मन्त्रारेत्येवेत्यभिप्रायः। श्रूयते च तथा तत्र तदुदाहृते,

पूर्वार्द्धचारम्भे 'सः' इति कर्त्तृपदम्, उत्तरार्द्धचारम्भे 'सा'-इति कर्त्तृपदञ्चेतीत्थं तन्मन्त्रदेवता पुंस्त्वस्त्रीत्वोभयविधलिङ्गयुक्तेत्यतः तस्य मन्त्रस्य का देवता ? इत्येवं संशयः सम्भवेदेव। एता-दृशसंशयस्यापाकरणन्तु तत्तन्मन्त्रार्थालोचनयैव भवितव्य मित्यभि-प्रायेणोक्तं 'तां पप्रच्छ'-इत्यादि। सम्यगालोचिता सती तादृशी ऋगेव स्वयं स्वदेवता मभिव्यनक्तीति तात्पर्यम्। तदुदाहृता ऋगेषा ऋ० सं० १. १६४. २८ (निरु० २. २. ५.)। अपि वा 'देवतोभयलिङ्गा' इत्येकं पदम्, ऋगेव तस्य वाच्योऽर्थः; तादृशी ऋक् तत्स्मृतिपथ मारूढेति भावः। 'सा' ऋक् 'एता मृच मादिदेश' स्वात्मानं प्रकाशितवती; पुनः पुनः चिन्ता-न्दोलनेन तादृगर्थस्तन्मनसि स्फुटं प्रतिबभाविति भावः। सत्येषं सैव ऋक् कथितवतीव 'एषा' स्त्रीपुंस्वरूपा उभयात्मिका वस्तुतः एकैव 'मद्देवता' मम देवतेति यावत्।

(२५) वेदार्थविषये बहुत्र संशयस्यावश्यम्भाविता च दर्शिता तेन। तद्यथा— "पूषा त्वेतश्च्यावयतु (ऋ० सं० ७. ६. २३. ३.)"-इत्येतस्या ऋचो व्याख्यानावसरे स्वकण्ठरवेणैवोक्तम्— "स त्वेतेभ्यः परि ददत् पितृभ्य इति सांशयिकस्तृतीयः पादः। पूषा पुरस्तात् तस्यान्वादेश इत्येकम्, अग्निरुपरिष्टात् तस्य प्रकीर्त्तनेत्यपरम्"-इति (७. ३. २.)।

(२६) वैदिकोपाख्यानाना मुपमादिमूलकत्ववर्णनेनावास्त-विकत्व मपीह प्रतिपादितं बहुत्र। तद्यथा— "तत् को वृत्रः ? मेघ इति नैरुक्ताः, त्वाष्ट्रोऽसुर इत्यैतिहासिकाः; अपाञ्च ज्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते, तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति" -इति (२. ५. २.)। तदेवमादीतिहासस्यातात्त्विकत्वं स्फुटम्।

(२७) मन्त्रेषु श्रुताः सम्बन्धादिसम्बन्धिशब्दा अपि साहचर्यादिमूलका गौणार्था एव, न तु मुख्यार्था इति चेह बहुत्रावेदितं तेन। तद्यथा— "उपस मस्य (आदित्यस्य) स्वसार माह,— साहचर्याद्रसहरणाद्वा (३. २. ४.)"-इति, "पिता दुहितुर्गर्भ माधात् (ऋ० सं० १. १६४. ३३.) ०—० पिता = पालयिता ०—० पर्जन्यः पृथिव्याः"-इत्यादि च (४. २. ५.)।

(२८) मीमांसाग्रन्थेषु यथा ब्राह्मणग्रन्थप्रोक्ताना मपि प्रावाहणिरित्येवमादीनां सर्वेषा मेव सञ्ज्ञापदानां यौगिकत्वं तथा कल्पितव्यक्तिवाचकत्वञ्च सिद्धान्तितम्, नात्र तथा; इह तु प्रकृतव्यक्तिनामानि वस्तुनामान्यपि श्रूयन्ते मन्त्रेष्वपीति सूचितम्, तत् किं मन्त्रभाष्यरूपेषु ब्राह्मणवाक्येष्विति स्फुटम्। तद्यथा— "स्थूरं राधः शताश्वं कुरुङ्गस्य दिविष्टिषु"-इति मन्त्रस्य (ऋ०सं० ५. ७. ३३. ४.) व्याख्यानायोक्तम्— "कुरुङ्गो राजा बभूव; कुलगममाद्वा कुलगमनाद्वा"-इति (६. ४. ८.), एवं "व्रतो व्रतासि यम"-इति मन्त्रस्य (ऋ० सं० ६. ७. ८. ३.) व्याख्याने श्रुतम्— "लिबुजा व्रततिर्भवति (६. ५. ५.)"-इत्यादि।

(२९) वस्तुतत्त्वनिर्णयाय ब्राह्मणवचनान्यपीह बहून्युद्धृतानि; तद्यथा— "षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणं समासेन", "सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणं विभागेन (४. ४. ६.)" -इत्येवमादीनि।

(३०) प्रसङ्गसङ्गत्या बहूनां ब्राह्मणवचनाना मेकदेशस्थितया अप्रामाण्यञ्चेह दर्शितम्। तद्यथा— "बहुभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति"-इत्यादि (७. ७. १.) द्रष्टव्यम्।

(३१) वेदानां प्रामाण्यं तु हृदयेनैवाङ्गीकृत मासीत्तस्य खलु भगवतो यास्कस्य। अतएवोक्तम् — "आम्नायवचनादहिंसा प्रतीयेत"-इति (१. ५. २.), "आम्नायवचनादेतद् भवति (७. ७. १.)"-इत्यादि च।

(३२) एवं वैदिकवचनेषु तस्य अत्यातिशय्यश्च गम्यते। तदुक्तम्— "यथो एतदविस्पष्टार्था भवन्तीति, नैष स्थाणोरपराधो यदेन मन्धो न पश्यति, पुरुषापराधः स भवति"-इति (१. ५. २.)।

(३३) परलोकास्वीकारकारिणां निन्दाप्यत्र वर्णिता। तद्यथा— "किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावो नाशिरं दुह्रे न तपन्ति घर्मम्। आ नो भर प्रमगन्दस्य वेदो नैचाशाखं मघवन् रन्धया नः। (३. ३. २१. ४.)"-इत्येतन्मन्त्रव्याख्याने ह्युक्तम्— 'किं ते कुर्वन्ति कीकटेषु गावः, कीकटा नाम देशोऽनार्यनिवासः; कीकटाः किं कृताः किं क्रियाभिरिति प्रेप्सा वा। नैव चाशिरं दुह्रे न तपन्ति घर्मं हर्म्य माहर नः प्रमगन्दस्य धनानि। मगन्दः कुसीदी माङ्गदो मा मागमिष्यतीति च ददाति तदपत्यं प्रमगन्दोऽत्यन्तकुसीदिकुलीनः, प्रमदको वा, योऽय मेवास्ति लोको न पर इति प्रेप्सुः, पण्डको वा, पण्डकः पण्डगः प्राह्र्को वा प्राद्र्य-त्यारण्डावाण्डावाणी इव व्रीडयति तस्तम्भे; नैचाशाखं नीचा-शाखो नीचैःशाखः; शाखाः शक्नोतेराणिररणात् तन्नो मघवन् रन्धयेति रध्यतिर्वशगमने'-इति (६. ६. ४)।

(३४) मन्त्रकाल-प्रचलिताः सामाजिकव्यवहारकथासाख्याता इव प्रतीयन्ते क्वचित् क्वचित् प्रसङ्गतः। तद्यथा— "स्त्रीणां दानविक्रयातिसर्गा विद्यन्ते, न पुंसः; पुंसोऽपीत्येके"-इति। एव मौरसभिन्नानां पुत्राणा मप्रायस्त्यं चाह – "अन्योदर्यो मनसापि

न मन्त्रश्चो ममाय मिति"–इति (३. १. ३.)। "रामा रमणायो- पेयते न धर्माय; कृष्णजातीया"–इति च (१२. २, २.)।

अत्र यदुदाहृतं पूर्वसंस्करणे—"देवरः कस्मात्? द्वितीयो वर उच्यते"–इति, तद् भ्रान्त्यैव; प्राचीनतमपुस्तके तथापाठानु- पलब्धेः, विधवेतिपूर्वपदनिर्वचन मकृत्वैव देवरपदनिर्वचनस्यायुक्तत्व- प्रतीतेः, किञ्च तत्रैव ततः किञ्चिदुत्तरम् "देवरो दीव्यतिकर्म्मा"– इति देवरनिर्वचनश्रुतेः, 'कुहस्विद् दोषा'–इत्येतन्निगमस्य चान्य- विधार्थविभासाच्च। तथाहि 'कनीयसा ज्यायांस मुपमिमीते'– इति सोत्रस्योदाहरणभूतैषा ऋगुद्धृता यास्केन (३, ३. ३.)—

"कुहस्विद् दोषा? कुह वस्तोरश्विना?
कुहाभिपित्वं करतः? कुहोषतुः?।
को वां शयुत्रा विधवेव देवरम्?
मर्यं न योषा कृणुते सधस्थ आ? ॥"(१०. ४१, २.)

अस्या यास्कसम्मतोऽर्थ एषः;— हे 'अश्विना' अश्विनौ सूर्या- चन्द्रमसौ! उपलक्षणञ्चैतत् पान्ययोः, हे पान्थौ! दीर्घाध्वभ्रमण- कारिणोर्युवयोः, 'दोषा' रात्रिः 'कुहस्विद्' क्वातीता? अपि वा 'दोषा' रात्रौ क्व भवथः? एवं 'वस्तोः' दिवा 'कुहस्विद्'? 'कुहाभिपित्वं करतः' क्व अभिप्राप्तिं भोजनस्य कुरुथः? 'कुहोषतुः' क्व वसथः विश्रामाय? किञ्च 'वां' युवयोः 'शयत्रा' शयने 'देवरं' बालकं पतिभ्रातरं प्रति 'विधवा' पतिहीना भ्रातृजाया इव 'कः' पुरुषः सस्नेहं शुश्रूषेत? अपि 'योषा' स्त्री 'मर्यं' युवानं स्वपतिम् 'न' इव 'सधस्थे' सहस्थाने 'आ कृणुते' आकुरुते, को जन इति शेषः। तदेव मत्र, किञ्चिदुद्देश्यं साधयितुं बहुदूर- गामिनः पान्थस्य अहर्निशयोर्गमनागमने प्रति दृष्टिर्न युज्यते,

नापि भोजनविश्रामयोः, न च स्नापनशुश्रूषणयोरित्युपदेशो व्यक्तः। कुमारं देवरं प्रति भ्रातृजायायाः स्नेहातिशय्यप्रयुक्तः पालनभावः, पतिं प्रति स्त्रियाश्च प्रेमप्रणोदितात्मभावश्चेत्येतावपि नैसर्गिकाविति चेह द्योतितम्। न हि विवाहितपतिमातृका विधवेत्युच्येत, नापि विवाहितभ्रातृजायोऽपि स्याद् देवरः। मिथोऽविवाहितयोरेव विधवादेवरयोरेवात्र मन्त्रे शयनस्थितिर्वर्णितेति चेत्, तत् किं प्रेम्णा, वात्सल्येन वा ? आद्ये वेदस्य व्यभिचारवर्णनदोषः स्यादनिवार्यः, अन्त्ये तु स्वीकृते "देवरः कस्मात् ? द्वितीयो वर उच्यते"-इत्येतन्निर्वचनस्यानोल्लेखः कुतो न प्रमत्तगीतता मेयादिति पक्षपातशून्यैः सुधीभिरेवार्य्यैराकल्यता मिति।

(३५) पापपुण्ययोश्चात्र निदर्शनान्युपदिष्टानि दिक्प्रदर्शनेन। तद्यथा— "न पापा मन्यामहे ;— नाधनाः, न ज्वलनेन हीनाः; अस्त्यस्मासु ब्रह्मचर्य मध्ययनं तपो दानकर्म इत्यृषिरवोचत्"-इति (६. ५. २.), "सप्त मर्यादाः कवयश्चक्रुः। तासा मेका मप्यधिगच्छन्नंहस्वान् भवति ;— स्तेयम्, तल्पारोहणम्, ब्रह्महत्याम्, भ्रूणहत्याम्, सुरापानम्, दुष्कृतस्य कर्मणः पुनः पुनः सेवाम्, पातके ऽनृतोद्य मिति"-इति (६. ५. ४.), "ब्राह्मणाय बुभुक्षितायौदनं देहि, स्नाताायानुलेपनम्, पिपासते पानीयम् (७. २. १०.)"-इत्येवमादि च।

(३६) आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तानां सर्वेषा मेव पदार्थाना मिह देवत्वमोररीकृतम्। तथाहि— "यत्काम ऋषिर्यस्यां देवतायां मार्थपत्य मिच्छन् स्तुतिं प्रयुङ्क्ते, तद्दैवतः स मन्त्रो भवति"-इति (निरु० ७. १. १.), "यो देवः सा देवता"-इति च (७. ४. २.)। "देवो दानाद्वा, दीपनाद्वा, द्योतनाद्वा, द्युस्थानो

भवतीति वा"-इति देवशब्दनिर्वचनञ्च तत्रैव । द्युशब्दश्चात्र नभोमण्डलमात्रस्योपलक्षकः ; एवं हि अन्तरिक्षस्थानां, सौरजगद्वहिर्भूतानां भुवादीनाञ्च ग्रहण मिह सिध्यति । तदेव मित्त्रवाय्वादीना मचेतनानां वृष्ट्यादिदानहेतुकम्, याजावरराजादीनां चेतनानां चार्थादिदानहेतुकं देवत्वम् ; अश्वादिजीवाना मजीवानाञ्च ग्रावादीनां दीप्तिहेतुकं देवत्वम् ; अग्निचन्द्रपर्जन्यादीनां ब्रह्मवर्चस्विनां विदुषाञ्च द्योतनहेतुकं देवत्वम् ; सूर्यसूर्यकरादीनां तदुपरिस्थानां तारकादीनाञ्च द्युस्थत्वनिबन्धनं देवत्वम् ; यत्र त्वीश्वरे सर्व एवैते गुणा उपपद्यन्ते, तस्य देवत्वस्य तु कैव कथा । तदेव मात्रह्मस्तम्बपर्यन्तानां सर्वेषा मेव पदार्थानां देवत्व मुपगम्यते । द्युस्थत्वे सति दानादिगुणवत्त्व मिद मेक मेव देवलक्षणं स्वीकार्य मिति मते तु सूर्येन्द्राग्न्यनिलेन्दुप्रभृतीनां मूलतो नभमण्डलस्थाना मेव पदार्थानां मुख्यं देवत्वम्, तत्तत्स्थानभक्तिसाहचर्यतस्त्वन्येषां भूरादिलोकानां तत्रत्याना मश्वसोमौषध्यादीना मपीत्येव विशेषः ।

तथाचोक्तं यास्केन—"तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः । अग्निः पृथिवीस्थानो वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः सूर्यो द्युस्थानः"-इति (७. २. १.), "तासां [तिसृणां देवतानां] भक्तिसाहचर्यं व्याख्यास्यामः । अथैतान्यग्निभक्तीनि—अयं लोकः ०—० ये च देवगणाः समाम्नाताः प्रथमे स्थाने"-इत्यादि (७. ३. १.) च । तानि च प्रथमे स्थाने समाम्नातानां देवानां नामानि निघण्टावाम्नातानि—"अश्वः शकुनिः मण्डूकाः"-इत्यादीनि (५. ३. १-३६.) षट्त्रिंशत् द्रष्टव्यानि । व्याख्याताश्च ता देवता निरुक्ते समन्त्रोदाहरणम्—"अथ यानि पृथिव्यायतनानि स्तुतिं लभन्ते, तान्यतोऽनुक्रमिष्यामः। तेषा मश्वः प्रथमागामी भवति"-इत्यादिना (८. १-४३.) । एवम्

"अथैतानीन्द्रभक्तीनि अन्तरिक्षलोकः ०—० ये च देवगणाः समाम्नाता मध्यमे स्थाने"–इत्यादि चोक्तं तत्र तदुत्तरम् (७. १. ३.)। मध्यमे स्थाने समाम्नातानां देवानां नामानि च तत्रैव निघण्टौ—"श्येनः सोमः चन्द्रमाः"–इत्यादीनि षट्त्रिंशत् (५. ५. १—३६.)। व्याख्याताश्च ता अपि देवता निरुक्ते समन्त्रोदाहरणम्—"श्येनो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति"–इत्यादिना (११. १—५०.)। एवम् "अथैतान्यादित्यभक्तीनि असौ लोकः ०—० ये च देवगणाः समाम्नाता उत्तमे स्थाने"–इत्यादि चोक्तं तत उत्तरम् (७. ३. ४.)। उत्तमे स्थाने समाम्नातानां देवानां नामान्यपि तत्रैव निघण्टौ — "अश्विनौ उषाः सूर्या"–इत्यादीनि एकत्रिंशदाम्नातानि (५. ६. १—३१.)। व्याख्याताश्च ता अपि देवता निरुक्ते समन्त्रोदाहरण मेव— "अथातो द्युस्थाना देवतास्तासा मश्विनौ प्रथमागामिनौ भवतः"–इत्यादिना (१२. १—४६.)। तदेवं प्रधानतो देवतात्रित्वेऽपि स्थानभक्त्यादितो तद्बहुत्वं च न विरुद्धम्। तत एवेद मुक्तं तत्र तेनैव— "तासां (तिसृणां देवतानां) माहाभाग्यादेकैकस्या अपि बहूनि नामधेयानि"–इति (७. २. १.)। भागो विभागो भक्तिश्चैकार्थाः। महाभागस्य भावो माहाभाग्यम्। तच्च माहाभाग्यम् एकस्थानभाक्त्वेन, एकस्मिन् मन्त्रे साहचर्यतयाम्नातत्वेन, एककर्मभाक्त्वेन, एकवाच्यभाक्त्वेन च भवति। तस्मान्माहाभाग्यादेव देवबहुत्वं स्वीकार्यमिति तदर्थः। तस्मात् वैदिकमन्त्रेषु स्तुता एव पदार्थाः तत्तस्तत: स्तुतिकाले एव च देवत्वेन स्तुत्या भवन्ति; नान्ये माध्यन्यत्रेत्येव वैदिकसिद्धान्तः। अत एव ते मन्त्रमयी देवतेत्येव स्वीकुर्वन्तीति च प्रवदन्ति याज्ञिकाः।

तदेवं देवाना मसङ्ख्येयत्वेऽपि दाशतय्यां प्रधानतया अभि-वाय्विन्द्रसूर्याणां स्तुत्यादिदर्शनात् त एव चत्वारो देवा मुख्या गम्यन्ते ; तत्रापीन्द्रस्य वाय्वादिविशेषत्वेनैवाभ्युपगमात् देवतात्रित्व मेव सम्पद्यते। तदेव मत्र पृथिव्या मग्निरेव मुख्यो देवः, जला-दयस्तदेकस्थानास्त्वप्रधानाः, अश्वादयश्चेतना इध्मादयोऽचेतनाश्च पारिभाषिकाः। अन्तरिक्षे वायुर्वेन्द्रो वा मुख्यो देवः, पर्जन्या-दयस्तदेकस्थानास्त्वप्रधानाः, श्येनादयोऽन्तरिक्षचराश्चेतना वागा-दयोऽचेतनाश्च पारिभाषिकाः। द्युलोकेऽप्येवं सूर्यो मुख्यः, अश्विप्रभृतयस्तदेकस्थानास्त्वप्रधानाः, पारिभाषिकदेवास्तु तत्र नैव सन्तीति गम्यते ; ब्राह्मणग्रन्थेषु तत्रत्यानां तथाविधाना मनुल्लेखादिति॥

(३७) देवतानां पुरुषाकारादिचिन्तनस्यातात्त्विकत्वेनोपन्यस्तम् "अथाकारचिन्तनं देवतानाम्"–इत्येवमादिभिः (७. २. २, ३.)। —तदत्र पारिभाषिकदेवत्व मापन्नाना मश्वशकुन्यादीनाञ्चेतना-नाम्, अपीध्मवागादीना मचेतनानाञ्च देवशरीरवत्त्वं कलत्रा-पत्यादिमत्त्वं रागद्वेषादियुक्तत्वञ्च नास्तीति तु लाङ्गलस्कन्ध-पांशुल-पादुकैर्हालिकैरप्यभिगन्तुं शक्यते, मुख्यदेवाना मग्न्यादीनां तु तत्तदस्ति नास्ति वेति संशयः स्यादवेदविदुषां बालानाम् ; पौरा-णिका एव ह्यीदृशसंशयस्योत्थापकाः। वस्तुतो यथा पारिभा-षिकदेवानां प्रत्यक्षदृश्यानां सर्वत्र सर्वैर्व्यवह्रार्याणा मिध्मादीनां देवशरीराद्यभाववत्त्वेऽपि देवत्वं भवत्येवोररीकार्यम्, मुख्याना मग्न्यादीना मपि देवानां नूनं तथैव ; यास्कोक्ततत्तन्नामनिर्वचन-स्थाननिर्देश-कर्मनिरूपणोत्पत्तिवर्णनेभ्यस्तथैव प्रतीतेः, ब्राह्मण-विहिताग्निप्रणयनादीना मत्रैवोपपत्तेः, तत्तन्मन्त्रेष्वपि तादृशार्थ-

प्रतिपादकवर्णनश्रुतेः, सोदाहरणदेवलक्षणान्यतमश्रुतितोऽपि तथैवावगतेः, दृष्टैरेवैतैरुपपन्ने यज्ञादौ यज्ञादिफले चैषा मदृष्टविग्रहादिमत्त्वकल्पनानौचित्याच्चेति। तदेतत्पक्षहेतुवर्णन मस्मत्कृतादैतरेयालोचनादवगन्तव्यम् (ऐ० आलो० २सं० १६२—१७८पृ०) ॥

(३८) पितृणाञ्च त्रैविध्य मेवेष्टं यास्कस्येति गम्यते। तथाहि —"पितरो व्याख्यातास्तेषा मेषा भवति"—इत्युक्त्वैव,

"उदीरता मवर उत् परास
उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः।
असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्
ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु"—इति (१०. १५. १.),

एषा ऋगिह उदाहृता तेन, व्याख्याता च सा एवम्—"उदीरता मवर उदीरतां पर उदीरतां मध्यमाः पितरः सोम्याः सोमसम्पादिनस्तेऽसुं ये प्राण मन्वीयुरवृका अनमित्राः सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा वा ते न आगच्छन्तु पितरो ह्वानेषु"—इति (११. २. ६.)।

तथाच तस्या ऋच एषोऽर्थः सम्पद्यते— "हवेषु" 'ह्वानेषु' अस्मदाह्वानेषु सत्सु "ते" 'पितरः" पितृगणाः "नः" अस्मान् "अवन्तु" 'आगच्छन्तु'। ते कीदृशाः ? इत्याह— "ये" "असुं" 'प्राणम्' "ईयुः" 'अन्वीयुः', प्राणवन्तः, पूर्वं प्राणान्विता आसन्निति यावत्। तत्र जीवितकाले "अवृकाः" 'अनमित्राः' सर्वत्र सर्वदैव साधुव्यवहारतः अमित्रशून्याः, "ऋतज्ञाः" 'सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा वा' कर्त्तृतया कारयितृतया वा यज्ञानुष्ठानविदः, "सोम्यासः" 'सोम्याः— सोमसम्पादिनः' च आसन्निति। ते च कतिविधाः ? इत्याह—"अवरे", "परासः" 'परे, "मध्यमाः" चेति त्रिविधाः। तत्र, 'परे' द्युस्थानसञ्चारिणः, "ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपा

सते"-इत्यादिना छान्दोग्ये (५. १०. १, २.) वर्णिताः देवयान-मार्गेण सूर्यलोकं गताः; 'मध्यमाः' द्यावापृथिव्यावन्तरेण स्थायिनः, "य इमे ग्राम इष्टापूर्त्ते दत्त मित्युपासते"-इत्यादिना छान्दोग्ये (५. १०. ३-६.) वर्णिताः पितृयानमार्गेण चन्द्रलोकं गताः; 'अवरे' भूपृष्ठस्थान्तरिक्षचारिणः, "अथैतयोः पथोर्न कत-रेण च"-इत्यादिना छान्दोग्ये (५. १०. ८.) वर्णिताः पृथिव्या मेव निरन्तरावर्त्तिनः। तदेषां त्रिविधानां पितॄणां मध्ये येऽवरास्तेषा मप्राप्तमार्गाणा मसकृदावर्त्तित्वेन क्वचिदपि दीर्घकालस्थिति-सम्भावनाभावात् न पितृलोकस्थत्वम्; ये परास्तेषा मपुनरावर्त्तित्व-श्रुतेस्तथात्व मेव; ये तु मध्यमाश्चन्द्रलोकं पितृलोकं वा गताः, तेषा मेव स्वस्थानस्थत्वेन प्राधान्य मिष्टम्। अतएव अन्तरिक्षस्थाने-ष्वेव पठितं पितर इति पदम्। यास्केनाप्युक्तम्— "माध्यमिको यम इत्याहुस्तस्मान्माध्यमिकान् पितॄन् मन्यन्ते"-इति (११. २. ५, ६.)। 'स हि तेषां राजेति'-इति च तत्र दौर्गी वृत्तिः। "परे-यिवांसं प्रवतो महीरनु"-इत्यादिसूक्तद्वये (ऋ०मं०१०.१४, १५.) यमस्य पितृराट्त्वं पितॄणां स्वरूपञ्च सुव्यक्त मिति दिक्। किञ्चि-द्विशेषतोऽप्युक्त मैतरेयालोचने ८८पृ० १८पङ्क्तितः ८१पृष्ठं यावत्।

(३८) ईश्वरशब्दार्थस्त्वेकैकत्वेव मन्त्रे द्विविध उपन्यस्तः। तद्यथा— "ईश्वरः सर्वेषां भूतानां गोपायिताऽऽदित्यः"-इत्यादिः, "ईश्वरः सर्वेषा मिन्द्रियाणां गोपायिताऽऽत्मा"-इत्यादिश्च (३. २. ६.)। तदत्र यद्यपि जडात्मकस्य आदित्यस्य, चैतन्यात्मकस्य जीवात्मनश्चेश्वरत्व मुपात्तम्, तथापि तयोर्जडाजडयोराश्रयतया जीवकतया शक्तिप्रदत्वेन चेतद्विलक्षणोऽप्यस्ति कश्चिदिति चाकथित मपि गम्यत एव। स एव परमेश्वर इति, परमात्मा इति, पर-

ब्रह्मेति च सर्वैर्गीयते। एवञ्चेह जगति जडः, आत्मा, परमात्मा चेति त्रय एव मूलपदार्था इत्येव निष्पन्नम्। वस्तुतो ऽस्य हि परमात्मनो विशेषनामरूपाभावात् सर्वाश्रयत्वात् सर्वव्यापकत्वात् सर्वान्तस्थायिरूपकत्वाच्च सर्वरूपैः सर्वनामभिश्चोपास्यत्व मेवार्य-सम्मतम्। अत एव यथाप्रयोजनं जडस्याजडस्य च स्तुतिरुपपद्यते। अत एवैवं श्रूयते (ऋ॰ सं॰ १. १६४. ४६.) —

"इन्द्रं मित्रं वरुण मग्नि माहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान्। एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वान माहुः"--इति। तद्व्याख्याने चाहायमपि— "एक मात्मानं बहुधा मेधाविनो वद-न्तीन्द्रं मित्रं वरुण मग्निं दिव्यं च गरुत्मन्तम्"–इति (७. ४. ५.)। पुनरप्युक्त मूर्द्ध्वमार्गगतिप्रकरणे— "अथैतं महान्त मात्मान मेष-र्गणः प्रवदन्तीन्द्रं मित्रं वरुणमग्नि माहुरिति"--इति (१४.२.१.)।

(४०) पुरुषशब्दनिर्वचनावसरे औपनिषदं ब्रह्मज्ञान मपि प्रदर्शितं किञ्चित्। तथाहि (२. १. ५.)— "पुरुषः = पुरिषादः, पुरिशयः ; पूरयतेर्वा पूरयत्यन्तरित्यन्तरपुरुष मभिप्रेत्य,

"यस्मात् परं नापर मस्ति किञ्चिद्,
यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति किञ्चिद्।
वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्,
तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्"–इत्यपि निगमो भवति"–इति।

एष मन्त्रः श्वेताश्वतरोपनिषदि (३. ९.) दृश्यते, वस्तुतः श्वेता-श्वतरसंहितातस्तत्र समुद्धृत एवाय मित्येव यास्केन निगम इतीह प्रदर्शितः ; न हि मन्त्रातिरिक्तस्य निगमत्वेनाख्यानं तस्य भगवतः क्वचिदपीत्युक्तं पुरस्तादिति।

(४१) विज्ञानान्यपीह प्रसङ्गतो बहूनि प्रदर्शितानि। तानि यथा—

(च) "षड् भावविकारा भवन्तीति वार्ष्यायणिः ;—जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्द्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति। जायत इति पूर्वभावस्यादि माचष्टे, नापरभाव माचष्टे, न प्रतिषेधति। अस्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणम्। विपरिणमतइत्यप्रच्यवमानस्य तत्त्वाद्विकारम्। वर्द्धत इति स्वाङ्गाभ्युच्चयं सांयौगिकानां वार्थानां वर्द्धते विजयेनेति वा वर्द्धते शरीरेणेति वा। अपक्षीयतइत्येतेनैव व्याख्यातः प्रतिलोमम्। विनश्यतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे, न पूर्वभावमाचष्टे न प्रतिषेधति। अतोऽन्ये भावविकारा एतेषा मेव विकारा भवन्तीति ह स्माह ; ते यथावचन मभ्यूहितव्याः"—इति भावविज्ञानम् १. १. ३, ४।

(छ) "अथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो भाष्यन्ते दमूनाः क्षेत्रसाधा इति; अथापि नैगमेभ्यो भाषिका उष्णं घृत मिति ; अथापि प्रकृत एवैकेषु भाष्यन्ते विकृतय एकेषु , शवतिर्गतिकर्म्मा कम्बोजेष्वेव भाष्यते ०—०, विकार मस्यार्येषु शव इति ; दातिर्लवणार्थे प्राच्येषु दात्र मुदीच्येषु"—इति भाषाविज्ञानम् २. १. ३, ४।

(ज) "साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुस्तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान्सम्प्रादुरुपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे बिल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं समाम्नासिषुर्वेदञ्च वेदाङ्गानि च"—इति वेदवेदाङ्गाद्युत्पत्तिविज्ञानम् १. ६. ५।

(झ) "पुरुषविद्यानित्यत्वात् कर्मसम्पत्तिर्मन्त्रो वेदे"—इति प्रसङ्गतः समासतो वेदफलविज्ञानम् १. १. २।

(ञ) "नाकः= क मिति सुखनाम, तत्प्रतिषिद्धं प्रतिषिध्येत। 'न वा अमुं लोकं जग्मुषे किञ्च नाकम्' (शुक्लशाखीयमन्त्रः)। न वा अमुं लोकं जग्मुषे किञ्च नासुखम् ; पुण्यकृतो ह्येव तत्र गच्छन्ति"—इति स्वर्गविज्ञानम् २. ४. २।

(ऐ) "नरकं=न्यरकं, नीचैर्गमनं, नास्मिन् रमणं स्थान मल्प मप्यस्तीति वा"–इति नरकविज्ञानम् १. ३. ६ ।

(ओ) "एकः इता सङ्ख्या, द्वौ द्रुततरा सङ्ख्या, त्रयस्तीर्णतमा सङ्ख्या, चत्वारश्चलिततमा सङ्ख्या, अष्टावश्नोतेः, नव न वननीया नावाप्ता वा, दश दस्ता दृष्टार्था वा, विंशतिर्द्विर्दशतः, शतं दश-दशतः, सहस्रं सहस्वद्, अयुतं नियुतं प्रयुतं तत्तदभ्यस्तम्, अर्बुदो मेघो भवत्यरण मम्बु तद्दोऽम्बुमद्नातीति वाम्बुमद्भवतीति वा, स यथा महान् बहुभर्वति वर्षंस्तदिवार्बुदम्"–इति (३. ३. ४), "पञ्च पृक्ता सङ्ख्या"--इति (३. २. २), "सप्त सृप्ता सङ्ख्या"--इति (४. ४. ५.) च सङ्ख्याविज्ञानम् ।

(औ) द्वादशादित्यवर्णनतोऽहोरात्रकालांशविज्ञानं यथा—"सविता ०--० तस्य कालो यदा द्यौरपहततमस्काकीर्णरश्मि-र्भवति"--इत्याद्युक्तः प्रथम आदित्यः (१२. २. १.)।

"भगः, तस्य कालः प्रागुत्सर्पणात्"–इत्याद्युक्तो द्वितीयः ।

"सूर्यः, सर्त्तेर्वा सुवतेर्वा स्वीर्यतेर्वा"–इत्याद्युक्तस्तृतीयः ।

'स पुनरयं भगकालात् स्रुतः सूर्यो भवति'–इति तत्र दौर्गी वृत्तिः।

"अथ यद्रश्मिपोषं पुष्यति, तत् पूषा भवति"–इत्याद्युक्तश्चतुर्थः ।

"अथ यद् विषितो भवति, तद् विष्णुर्भवति"–इत्याद्युक्तः पञ्चमः ।

"विश्वानरः [प्रत्यृतः सर्वाणि भूतानि ७. ६. १.]"–इत्याद्युक्तः षष्ठः ।

"वरुणः [वृणोतीति सतः १०. १. ३.]"–इत्याद्युक्तः सप्तमः ।

"केशी, केशा रश्मयस्तद्वान्"–इत्याद्युक्तोऽष्टमः ।

"अथ यद्रश्मिभिरभिकम्पयन्नेति"–इत्याद्युक्तो वृषाकपिर्नवमः ।

'वर्षिता चावश्यायानां कम्पनश्च भूतानाम्'–इति तद्वृत्तिः ।

"यमः [यच्छतीति सतः १०. २. ६.]"--इत्याद्युक्तो दशमः ।

"अजएकपाद्, अजन: एक: पाद: ; एकेन पादेन पातीति वैकेन पादेन पिबतीति वैकोऽस्य पाद इति वा"-इत्याद्युक्त एकादश: । 'समुद्र: [समोदन्तेऽस्मिन् भूतानि २.३.१.]"--इत्याद्युक्तो द्वादश: । तदेव मेकस्यैव सूर्यस्य अहोरात्रकालविभाजकत्वेन सवित्रादीनि द्वादश नामानीत्युक्तं कालविज्ञानम् ।

(क) "शिर आदित्यो भवति , यदनुशेते सर्वाणि भूतानि मध्ये चैषां तिष्ठति । इद मपीतरच्छिर एतस्मादेव ; समाश्रिता-न्येतदिन्द्रियाणि भवन्ति"--इति आदित्यस्थितिविज्ञानम् ४. २. ५ ।

(ख, ग) "तत् सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वम् , मध्ये यत् कर्मणां क्रियमाणानां विततं संह्रियते । यदासावयुक्त हरणानादित्यरश्मीन् हरितो ऽश्वानिति वा । अथ रात्री वासस्तनुते सिमस्मै, वेसर मह-रवयुवती सर्वस्मादपि वोपमार्थे स्याद्रात्रीव वासस्तनुत इति"-इति सौराकर्षणविज्ञानम् ,रात्रिविज्ञानञ्च ४. २. ३ ।

(घ) "यद् वर्षन् पातयत्युदकं रश्मिभिस्तत् प्रत्यादत्ते"-इति, "रश्मिर्यमनात्"-इति च रश्मिविज्ञानम् ५. ३. ७; २. ५. १ ।

(ङ) "अथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते । तदेतेनो-पेक्षितव्यम् । आदित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति । 'सुषुम्ण: सूर्य-रश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्व:'-इत्यपि निगमो भवति (वा० सं० १८. ४०.) ; सोऽपि गौरुच्यते , 'अत्राह गोरमन्वत'-इति (ऋ० सं० १८४. १५.) । अत्र ह गो: सममंसतादित्यरश्मय: स्वं नामा-पीच्य मपचित मपगत मपिहितं मन्तर्हितं वामुत्र चन्द्रमसो गृहे"-इति (२. २. २ ; ४. ४. ४.) ज्योत्स्नाविज्ञानम् ।

(च) "नाक आदित्यो भवति ; नेता भासां , ज्योतिषां प्रणय:"-इति अहन्यन्यज्योतिरदर्शनहेतुविज्ञानम् २. ४. २ ।

(छ) "सप्त युञ्जन्ति रथ मेकचक्रम्
एको अश्वो वहति सप्तनामा।
त्रिनाभि चक्र मजर मनर्वं
यत्रेमा विश्वा भुवनानि तस्थुः"

-इति ऋ० सं० १. १६४. २। अत्रैवं यास्कः— "सप्त युञ्जन्ति रथम् 'एकचक्रम्' एकचारिणम् ०—०; 'एको अश्वो वहति सप्तनामा' आदित्यः; सप्तास्मै रश्मयो रसानभिसन्नामयन्ति, ०—०। संवत्सरप्रधान उत्तरोऽर्द्धर्चः। 'त्रिनाभि चक्रं' त्र्यृतुः संवत्सरो ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति ०—०। 'अजरम्' अजरणधर्माणम्, 'अनर्वम्' अप्रत्यृत मन्यस्मिन्। यत्रेमानि सर्वाणि भूतान्यभि सन्तिष्ठन्ते"-इत्यादि सौरजगद्विज्ञानम् ४. ४. ६।

(ज) "अन्तरिक्षं कस्मात्? अन्तरा क्षान्तं भवति, अन्तरेमे इति वा, शरीरेष्वन्तरक्षय मिति वा"-इति (२. ३. १.), "पुष्कर मन्तरिक्षं पोषति भूतानि"-इति चान्तरिक्षविज्ञानम् ५. ३. ७।

(झ) "ऋबीस मपगतभास मपहृतभास मन्तर्हितभासं गतभासं वा"-इति (६. ६. ७.), "प्रथनात् पृथिवीत्याहुः क एना मप्रथयिष्यत् किमाधारश्चेति, अथ वै दर्शनेन पृथुरप्रथिता चेदप्यन्यैः"-इति च (१. ४. ३.) पृथिवीविज्ञानम्।

(ञ) "आपः आप्नोतेः (८. ३. ५.)"-इति, "आपोऽपि काष्ठा उच्यन्ते क्रान्त्वा स्थिता भवन्तीति स्थावराणाम्; अस्थावराणां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं मेघः"-इति चाब्विज्ञानम् २. ५. १, २।

(ट) "तत्र समुद्र इत्येतत् पार्थिवेन समुद्रेण सन्दिह्यते। समुद्रः कस्मात्? समुद्द्रवन्त्यस्मादापः, समभिद्रवन्त्येन मापः,

सक्तोदन्तेऽस्मिन् भूतानि, समुदको भवति, समुनत्तीति वा तयो-र्विभागः। तत्रेतिहास माचचते,— देवापिश्चार्ष्टिषेणः शन्तनुश्च कौरव्यौ भ्रातरौ बभूवतुः"-इत्याद्युदधिविज्ञानम् २. ३. १।

(ठ) "उर्वश्यप्सरा। उर्वभ्यश्नुते ०—० अप्सरा अप्सारिणी, अपि वाऽप्स इति रूपनाम। 'द्रप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन विश्वेदेवाः पुष्करे त्वाददन्त (ऋ०सं०७.३३.१.)"-इत्यादि विद्युद्विज्ञानम्।

(ड) "विद्युन्न या पतन्ती ०—० प्रोर्वशी तिरते दीर्घ मायुः"-इति ऋ० सं० १०. ९६. १०। अस्या ऋचो व्याख्याने उक्तम्— "अथोर्वशी प्रवर्द्धते दीर्घ मायुः"-इति ११. ४. २। 'उर्वशी' मेघोत्था 'विद्युन्न' विद्युदिव, शारीर-वैद्युतिक-शक्तिः—(जीवनी शक्तिः) 'प्रतिरते' प्रवर्द्धयते 'दीर्घमायुः' इति तदर्थः। तदिदं शारीरविद्युद्विज्ञानम्।

(ढ) "विकर्त्तनेन मेघाना मुदकं जायते०—० हावृबूकं वहतः पुरीषम् वाय्वादित्या उदकम्"-इति वृष्टिविज्ञानम् २. ६. ५।

(ण) "क्व स्विदस्याः (माध्यमिकाया वाचः) परमं जगाम? (ऋ० सं० ८. १००. १०.) इति। यत् पृथिवीं गच्छतीति वा यदादित्यरश्मयो हरन्तीति वा"-इति ११. ३. ७। एतदेवेहोदक-मानसाम्यहेतुविज्ञानम्।

(त) "त्रय स्तपन्ति पृथिवी मनूपाः (ऋ० सं० १०. २७. २३.)। पर्जन्यो वायुरादित्यः, शीतोष्णवर्षैरोषधीः पाचयन्ति। 'अनूपाः' अनुवपन्ति लोकान्स्वेन स्वेन कर्मणा" -इत्यन्नोत्पत्तिविज्ञानम् २. ६. ५।

(थ) "अथ मथ्यन्निरोजसा बलेन मथ्यमानो जायते; तस्मादेन माह सहसस्पुत्रं सहसो यहुम्"-इति पार्थिवाग्निविज्ञानम् ८.१.३।

(द) "ससं न पक्व मविदच्छुचन्तम् (ऋ०सं०१०.३५.१.) । स्वपन मेतन्माध्यमिकं ज्योतिरनित्यदर्शनं तदिवाविदज्जाज्वल्यमानम् । 'हिता च सत्ता स्वधया च शम्भुः' (ऋ० सं० ३. १७. ५.) । द्वेधं सत्ता मध्यमे च स्थाने उत्तमे च । 'शम्भुः' सुखभूः" --इति माध्यमिकाग्निविज्ञानम् ५. १. ३ ।

(ध) "हिमेनाग्निं घ्रंस मवारयेथाम् ,
पितुमती मूर्ज मस्मा अधत्तम् ।
ऋबीसे अत्रि मश्विनावनीतम् ,
उन्निन्यथुः सर्वगणं स्वस्ति"
--इति ऋ०सं० १. ११६. ८ ।

हे 'अश्विनौ !' युवां ग्रीष्मान्ते 'हिमेन' वर्षशैत्येन, 'घ्रंसम्' अहोनुभूतम् 'अग्निं' तापम् 'अवारयेथाम्', 'पितुमतीम्' अन्नवतीं च 'ऊर्जम्' 'अस्मै' अग्नये 'अधत्तम्', योऽयम् 'ऋबीसे' पृथिव्याम् अग्निः अन्तरौषधिवनस्पतिष्वप्सु तम् 'सर्वगणं' सर्वनामानं 'अत्रिम्' अग्निम् 'उन्निन्यथुः' । 'स्वस्ति' स्वस्त्ययनायास्य जगतः । "यद् वृष्ट ओषधय उद्यन्ति प्राणिनश्च पृथिव्याम् , तदश्विनो रूपम् ; तेनैतौ स्तौति"--इत्यश्विनामाहोरात्रहेतुसौराग्निविज्ञानम् ६. ६. ८ ।

(न) "अय मेवाग्निर्वैश्वानर इति शाकपूणिः । विश्वानरावित्यप्येते उत्तरे ज्योतिषी । वैश्वानरो ऽयं यत्ताभ्यां जायते । कथं त्वय मेताभ्यां जायते ? इति । यत्र वैद्युतः शरण मभि हन्ति, यावदनुपात्तो भवति मध्यमधर्मैव तावद्भवति, उदकेन्धनः शरीरोपशमनः ; उपादीयमान एवायं सम्पद्यते । उदकोपशमनः शरीरदीप्तिः । अथादित्यात् । उदीचि प्रथमसमावृत्त आदित्ये कंसं वा मणिं वा परिमृज्य प्रतिस्वरे यत्र शुष्कगोमय मसंस्पर्शयन् धारयति,

तत्प्रदीप्यते, सोऽय मेव सम्पद्यते । अथैते उत्तरे ज्योतिषी अग्नी उच्येते ७. ४. २)"–इति वैश्वानराग्निविज्ञानम् ७. ६. ६, ७ ।

(प) "योऽग्निर्यो दीप्यतेऽभ्यन्तर मप्सु"–इति अपामपाकाम-अवान्तर्वर्त्तिवाय्वीभूताग्निविज्ञानम् १०. २. ७ ।

(फ) "अथास्य कर्म,— वहनञ्च हविषा मावाहनञ्च देवतानां यच्च किञ्चिद् दार्ष्टिविषयक मग्निकर्मैव तत्"–इति पार्थिवाग्नि-कर्मविज्ञानम् ७. ३. १ ।

(ब) "अथास्य कर्म,— रसानुप्रदानं वृत्रवधो या च का च बलकृतिरिन्द्रकर्मैव तत्"–इतीन्द्र-(वायु)-कर्मविज्ञानम् ७. ३. ३ ।

(भ) "अथास्य कर्म,— रसादानं रश्मिभिश्च रसधारणं यच्च किञ्चित् प्रवह्लित मादित्यकर्मैव तत्"–इत्यादित्यकर्मविज्ञा-नम् ७. ३. ४ ।

(म) "अदिति रदीना, देवमाता"–इति ४. ४. १ । ततः—

"दक्षस्य वादिते जन्मनि व्रते राजाना मित्रावरुणा विवाससि । अतूर्तपन्थाः पुरुरथो अर्यमा सप्तहोता विषुरूपेषु जन्मसु"–इति अदितिशब्दस्य निगमं (ऋ०सं०१०.६५.५.) प्रदर्श्य तद्व्याख्यायाम् आह–"अथो 'अर्यमा' आदित्योऽरीन् नियच्छति, 'सप्तहोता' सप्तास्मै रश्मयो रसानभिसन्नामयन्ति सप्तैन मृषयः स्तुवन्तीति वा, 'विषुरू-पेषु' विषमरूपेषु, 'जन्मसु' कर्मसु उदयेषु । आदित्यो दक्ष इत्याहुः, आदित्यमध्ये च स्तुतोऽदितिर्दाक्षायणी"–इति, पुनः "अदितेर्दक्षो-ऽजायत दक्षाद्दितिः परि (ऋ० सं० १० ७२. ४.)–इति च । तत् कथ मुपपद्यते ? समानजन्मानौ स्याता मिति, अपिवा देव-धर्मेणेतरेतरजन्मानौ स्याताम्, इतरेतरप्रकृती"–इति ११.३.२ । तदिद मेव बीजाङ्कुरन्यायतः सृष्टिविज्ञानम् ।

(य) "हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्।
स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां (ऋ०सं० १०. १२१. १.)।
हिरण्यगर्भो हिरण्मयो गर्भोऽस्येति वा ["हिरण्यं कस्मात्? ह्रियत आयम्यमान मिति वा, ह्रियते जनाज्जन मिति वा, हितरमणं भवतीति वा, हर्य्यतेर्वा स्यात् प्रेप्साकर्मणः"–इति २. ३. १.] ०—० समभवदग्रे भूतस्य जातः पतिरेको बभूव। स धारयति पृथिवीं च दिवं च"–इति सौराकर्षणविज्ञानम् १०. २. १०।

(र) "सविता यन्त्रैः पृथिवी मरम्णा दस्कम्भने सविता द्या मदृंहत्।
अश्व मिवाधुक्षद्धुनि मन्तरिक्ष मतूर्ते बद्धं सविता समुद्रम्"
(ऋ०सं० १०.१४९.१.)। सविता यन्त्रैः पृथिवी मरमय दनारम्भणे अन्तरिक्षे सविता द्या मदृंहदश्व मिवाधुक्षद्धुनि मन्तरिक्षे मेघं बद्ध मतूर्ते बद्ध मतूर्ण इति वात्वरमाण इति वा सविता समुदितार मिति क मन्यं मध्यमादेव मवक्ष्यत्। आदित्योऽपि सवितोच्यते"–इति पृथिव्यादिभ्रमणविज्ञानम् १०. ३. ८।

(ल) "देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा द्युस्थानो भवतीति वा, यो देवः सा देवता"–इति (७. ४. २.), "देवा न आयुः प्रवर्द्धयन्तु चिरञ्जीवनाय (ऋ० सं १. ८९. २.)। "विश्वेदेवाः = सर्वे देवाः"–इत्यादि (१२. ४. ५.), "रश्मयोऽत्र देवा उच्यन्ते य एतस्मिन्नधिनिषण्णा इत्यधिदैवतम्, अथाध्यात्मम्०—० इन्द्रियाण्यत्र देवा उच्यन्ते"–इति च (१३. १. ११.) देवविज्ञानम्।

(व) "अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः (वा० सं १९. ५०.)। ०—० माध्यमिको देवगण इति नैरुक्ताः, पितर इत्याख्यानम्"–इति पितृविज्ञानम् ११. २. ७।

(ग) सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे
सप्त रक्षन्ति सद मप्रमादम् ।
सप्तापः स्वपतो लोक मीयुस्तत्र जागृतो
अस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ"–इति वा०सं० ३४.५५ ।

अत्र "सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे, रश्मय आदित्ये; सप्त रक्षन्ति सद मप्रमादं, संवत्सर मप्रमाद्यन्तः; सप्तापनास्त एव स्वपतो लोक मस्तमित मादित्यं यन्ति; तत्र जाग्रतोऽस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ, वाय्वादित्यावित्यधिदैवतम्"–इति व्याख्याय, पुनरन्यविधं व्याख्यातम्—"अथाध्यात्मम्। सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे, षडिन्द्रियाणि विद्या सप्तम्यात्मनि; सप्त रक्षन्ति सद मप्रमादं, शरीर मप्रमाद्यन्ति; सप्तापनानीमान्येव स्वपतो लोक मस्तमित मात्मानं यन्ति, तत्र जाग्रतोऽस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ, प्राज्ञश्चात्मा तैजसश्च इत्यात्मगति माचष्टे"–इति १२. ४. ३ । वाय्वादित्यशक्तिविज्ञानं द्विविधात्मविज्ञानञ्च ।

(घ) "तेषा मेषापरा भवति (अथ० सं० १०. ४. ८.)— 'तिर्यग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नो यस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपम् । अत्रासत ऋषयः सप्त साकं ये अस्य गोपा महतो बभूवुः"–इति । अत्रापि "तिर्यग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबन्धन ऊर्ध्वबोधनो वा यस्मिन् यशो निहितं सर्वरूप मत्रासत ऋषयः सप्त सहादित्यरश्मयः, ये अस्य गोपा महतो बभूवुरित्यधिदैवतम्"–इत्युक्त्वा, ततोऽन्यथाऽप्याह— "अथाध्यात्मम् । तिर्यग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबन्धन ऊर्ध्वबोधनो वा यस्मिन् यशो निहितं सर्वरूप मत्रासत ऋषयः सप्त सहेन्द्रियाणि, यान्यस्य गोप्तृणि महतो बभूवुरित्यात्मगति माचष्टे"–इति । सप्तग्रहसम्बन्धाद्रश्मीनां सप्तत्वम्, चन्द्रादा सुपर्णत्वाद् ग्रहग्रहणेनैव

ग्रहणं च सिध्यति। तदिदं सूर्यस्य समग्रहयन्धनत्वविज्ञान मात्मनश्च समेन्द्रियबन्धनत्वविज्ञानम्।

(ख) "द्वासुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति"

–इति ऋ०सं०१. १६४. २०। अत्रैतन्निरुक्तम्—"द्वौ द्वौ प्रतिष्ठितौ सुकृतौ धर्मकर्त्तारौ, दुष्कृतं पापं परिसारक मित्याचक्षते ; सुपर्णा सयुजा सखायेत्यात्मानं दुरात्मानं प्रत्युत्तिष्ठति शरीर एव तज्जायते वृक्षं रक्षशरीरं वृक्षं पक्षी प्रतिष्ठापयति ; तयोरन्यद् भुक्तान्न मन श्नन्नन्याम् सरूपतां सलोकता मश्नुते य एवं विद्वाननश्नन्नन्यो-ऽभिचाकशीतीत्यात्मगति माचष्टे"–इत्यात्मद्वयविज्ञानम् १३.४.२.।

(ग) "हृदा तष्टेषु मनसो जवेषु यद् ब्राह्मणाः संयजन्ते सखायः।
अत्राह त्वं वि जहुर्वेद्याभिरोहब्रह्माणो वि चरन्त्यु त्वे"–

इति ऋ० सं० १० ७१, ८। अत्रैतन्निरुक्तम्— "हृदा तष्टेषु मनसां प्रजवेषु यद् ब्राह्मणाः संयजन्ते समानाख्याना ऋत्विजोऽत्राह त्वं विजहुर्वेद्याभिर्वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिरोहब्रह्माण ऊहब्रह्माण ऊह एषां ब्रह्मेति वा"–इति ब्रह्मविज्ञानम् १३, १, १३.।

वस्तुतो निरुक्तप्रणयनकालेऽपि तदानीन्तनविपश्चितां हृदयेष्वेवं वैज्ञानिकभावा देदीप्यमाना आसन्, यत्—

"समान मेतदुदक मुच्चैत्यव चाहभिः।
भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः"–इति,

ऋगेषा(१, १६४. ५१.) न व्याख्याता यास्केन, उक्तन्तु 'निगद-व्याख्याता'–इति (७. ६, ८.)। निगदेनोच्चारणकालेनैव व्याख्याता अधिगतेति किं मदीयविशेषव्याख्यानेनेति तद्भावः॥

(४२) 'यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम्'-इति च प्रज्ञापितं तेन भगवता यास्केन निगमैकप्रदर्शनेन । तद्यथा—

"ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः ।

यस्तन्न वेद किं ऋचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते"

-इति ऋ० सं० १. १६४. ३९ । "ऋचो अक्षरे परमे व्यवने यस्मिन् देवा अधिनिषण्णाः सर्वे, यस्तन्न वेद किं स ऋचा करिष्यति, य इत्तद्विदुस्त इमे समासत इति विदुष उपदिशति । कतमत्तदेतदक्षरम् ? ओ मित्येषा वागिति शाकपूणिर्ऋचश्च ह्यक्षरे परमे व्यवने धीयन्ते नानादेवतेषु च मन्त्रेषु । एतद्ध, वा एतदक्षरं यत्सर्वां त्रयीं विद्यां प्रतिप्रतीति च ब्राह्मणम्"-इति १३. १. १० ।

(४३) मन्त्रेषु श्रुतानां रूपकाख्यानानां प्रकृतार्थग्रहणनिदर्शनानि चेह बहून्याख्यातानि । तद्यथा (ऋ०मं० १०. १७.२,१)—

"अपागूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः कृत्वी सवर्णा मददुर्विवस्वते ।

उताश्विनावभरद्यत्तदासीदजहादु द्वा मिथुना सरण्यूः ॥

अप्यगूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः कृत्वी सवर्णा मददुर्विवस्वतेऽप्यश्विनावभरद्यदासीदजहाद् द्वौ मिथुनौ सरण्यूः । मध्यमं च माध्यमिकां च वाच मिति नैरुक्ताः, यमं च यमीं चेत्यैतिहासिकाः । तत्रेतिहास माचक्षते,— त्वाष्ट्री सरण्यूर्विवस्वत आदित्याद्यमौ मिथुनौ जनयाञ्चकार, सा सवर्णा मन्यां प्रतिनिधायाश्वं रूपं कृत्वा प्रदुद्राव, स विवस्वानादित्य आश्व मेव रूपं कृत्वा ता मनुसृत्य सम्बभूव, ततोऽश्विनौ जज्ञाते, सवर्णायां मनुः । तदभिवादिन्येषर्ग्भवति (ऋ० सं० १०. १७. १.)—

"त्वष्टा दुहित्रे वहतुं कृणोतीतीदं विश्वं भुवनं समेति ।

यमस्य माता पर्युह्यमाना महो जाया विवस्वतो ननाश"-इति ।

मन्त्रद्वयस्य च सूक्तस्यास्य कल्पितोपाख्यानस्य वीजञ्चैतत् — "रात्रिरादित्यस्य; आदित्योदयेऽन्तर्धीयते"—इति १२. १. १०, ११।

(४४) सामाजिककर्त्तव्योपदेशायाम्नातस्य कल्पितोपाख्यानस्य तत्त्वनिर्णयाय तत्तद्विगूढव्याख्याप्रकाशे यत्नो यद्यपि न दृश्यते यास्कस्य, परं तत्कृतात् तत्तत्कल्पनावीजनिर्देशादेव प्रतीयते तत्तद्विगूढार्थोऽपि स्फुटम्। तादृशकल्पितोपाख्यानस्य कल्पितत्वबोधने यत्नो धीमतस्तु अप्रयोजनीय इत्येव तत्र तदुपेक्षावीजम्। एवञ्च यास्ककालं यावदपि नैतादृग् बुद्धिमान्द्यं सञ्जात मार्याणां यत् तत्तत्कल्पितोपाख्यानानां कल्पितत्वबोधनेऽपि यत्नः कर्त्तव्यः स्यात् कस्यापीति तत्तद्वीजमात्राख्यानेनैवाभवत् कृतकृत्यस्तत्रो भगवान् यास्कः। तद्यथा, अस्त्येकं सूक्तं चतुर्दशर्गात्मकं दाशतय्या दशमे मण्डले दशमम्; तत् सर्व मेव सायणाचार्येण यमयमीसंवादपरं व्याख्यातम्, अत एव तन्नामतः प्रसिद्धञ्च तत् सम्प्रति। अस्मन्मते तु तत्सूक्तीयाः कतिचिदेवर्चो यमयमीसंवादपराः, नैव सर्वाः। तस्यैतस्य सूक्तस्य तिस्र ऋच उद्धृता इह निरुक्ते त्रिषु (४. ३. ४; ६. ५. ५; ११. ३. १३.)। ता इमाः—

"आ घा ता गच्छानुत्तरा युगानि, यत्र जामयः कृणवन्नजामि।
उप बर्बृहि वृषभाय बाहुम्, अन्य मिच्छस्व सुभगे पतिं मत्॥
बतो बतासि यम नैव ते मनो हृदयञ्चाविदाम।
अन्या किल त्वां कक्ष्येव युक्तं परिष्वजाते लिबुजेव वृक्षम्॥
अन्य मू षु त्वं यम्यन्य उ त्वां परिष्वजाते लिबुजेव वृक्षम्।
तस्य वा त्वं मन इच्छा स वा तवाधा कृणुष्व संविदं सुभद्राम्"

अत्रोपसंहारवचन मेव माह यास्कः— "यमी यमं चकमे तां प्रत्याचचक्ष इत्याख्यानम्"—इति (११. ३. १३)। यमपदार्थनिर्णये

तूक्तम्— "यमो यच्छतीति सतः ०—० अग्निरपि यम उच्यते" -इति (१०. २. ६, ७.)। "अग्निर्वाव यमः इयं (पृथिवी) यमी"-इति तै० सं० ३. ३. ८. ३। शतपथे चैव मेव ६. २. १. १० । एवञ्चेह पृथिव्या मग्नेः सर्वदा सर्वत्र विद्यमानत्वेन भ्रातृभगिनीभावस्तयनयोर्मन्तव्यो न तु दाम्पत्य-भावः; सति हि दाम्पत्यभावे अग्नेरालिङ्गनेन सर्वा पृथिवी विदग्धैव। अतोऽग्निना प्रत्याख्याता पृथिवी पर्जन्येन विवाहिता; तदेव श्रूयते— "पिता दुहितुर्गर्भ माधात्"-इति ऋ० सं० १. १६४. ३३ । उक्तञ्च तत्र यास्केन 'पर्जन्यः पृथिव्याः'-इति (४.३.५.) । पिता = पालयिता, दुहिता = दूरे हिता, पर्जन्य-कर्त्तृकं वृष्टं रेतः = उदकं, पृथिवीकर्त्तृकं तस्य धारणं, ततश्चौषध्या-द्युत्पत्तिः प्रत्यक्ष मेव। यच्च श्रूयते ऽत्र 'उत्तरा युगानि'-इति, तत् प्रलीनकालीनानि बोध्यानि। प्रलीनकालस्य चैतत्कालसाम्यं मन्तव्यम्; अहोरात्रयोः कालसाम्यादिदर्शनात्। तत एवाह मनुः (१. ७३.)— 'तद्वै युगसहस्रान्तं ब्राह्मं पुण्य मह-र्विदुः। रात्रिञ्च तावती मेव तेऽहोरात्रविदो जनाः'-इति।

(४५) एतद्वितीयपरिशिष्टे बहवो दार्शनिकभावाश्च विद्यन्ते। तद्यथा— "आकाशगुणः शब्दः"-इत्येवमादयः (१३. २. ४.)।

(४६) तत्रापि साङ्ख्याना मादरातिशयो गम्यते। "अथैष महानात्मा त्रिविधो भवति— सत्त्वं रजस्तम इति (१३. ४. ३.)" -इत्येवमादयो द्रष्टव्याः।

(४७) पुनर्जन्मविवेकश्चाख्यातः, तत्र च साङ्ख्ययोग मिति स्पष्ट मभिहितम्। "मृतश्चाहं पुनर्जातः"-इत्यादि, "शुभाशुभं कर्मैतच्छरीरस्य प्रमाणम्"-इत्यन्तञ्च द्रष्टव्यम् (१३. २. ६.)।

(४८) तत्रैव शारीरिकतत्त्वानि च कानिचिदभ्युक्तानि। "अष्टोत्तरं सन्धिशत मष्टाकपालं शिरः सम्पद्यते षोडश कपालानि नव स्नायुशतानि (१३. २. ७)"-इत्येवमादीनि।

(४९) "ब्रह्मा देवानां, पदवीः कवीनाम्, ऋषिर्विप्राणां, महिषो मृगाणाम्। श्येनो गृध्राणां, स्वधितिर्वनानां, सोमः पवित्र मत्येति रेभन्"-इति ऋ० सं० ९. ९६. ७।

अस्य मन्त्रस्य द्विविधं व्याख्यान मकारि परिशिष्टकृता यथा— "एष हि 'ब्रह्मा' भवति 'देवानां' देवनकर्मणा मादित्यरश्मीनाम् ०—० इत्यधिदैवतम्। अथाध्यात्मम्,— अय मपि 'ब्रह्मा' भवति 'देवानां' देवनकर्मणा मिन्द्रियाणाम्०—०। आत्मगति माचष्टे"-इति (१३. २. १३)।

(५०) ब्रह्मवर्णनस्यात्रैकत्र कृतं निगमप्रदर्शनेन यथा(ऋ०१०.८२.७.)

"न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माक मन्तरं बभूव।

नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति॥

न तं विद्यया विदुषो य मेवं विद्वांसो वदन्त्यक्षरं ब्रह्मणस्पति मन्यद् युष्माक मन्तर मन्यदेषा मन्तरं बभूवेति। नीहारेण प्रावृतास्तमसा जल्प्या चासुतृप उक्थशासः प्राणं सूर्यं यत्पथगामिनश्चरन्ति। अविद्वांसः क्षेत्रज्ञ मनुप्रवदन्ति। अथाहो विद्वांसः क्षेत्रज्ञोऽनुकल्पते। तस्य तपसा सहाप्रमाद मेत्यथाप्स्यो भवति। तेनासन्नत मिच्छेत्तेन सख्य मिच्छेदेष हि सखा श्रेष्ठः सञ्जानाति भूतं भवद्भविष्यदिति। ज्ञाता कस्माज्जानातेः सखा कस्मात्सख्यतेः सह भूतेन्द्रियैः शेरते महाभूतानि सेन्द्रियाणि प्रज्ञया कर्म कारयतीति। तस्य यदापः प्रतिष्ठाशील मुपशम मात्मा ब्रह्मेति स ब्रह्मभूतो भवति साक्षिमात्रो व्यवतिष्ठतेऽबन्धो ज्ञानकृतः"-इति १३. २. १०।

(५१) परिशिष्टश्चैतदुपसंहृतं मोक्षविज्ञानात्मपरमपुरुषार्थ-ख्यानेनातिमधुरेण। तद्यथा— "देवानां नु वयं जाना"-इति, "नासदासीन्नो सदासीत् तदानीम्"-इति च (ऋ० सं० १०. ७२. १—९; १२९. १—७.)। "सैषात्मजिज्ञासा, सैषा सर्व-भूतजिज्ञासा, ब्रह्मणः सारिष्टं सरूपतां सलोकतां गमयति य एवं वेद"-इति (१३. ४. ९.)।

अथात्र किञ्चिद् ब्रूमः।— यदुक्तं पुरस्तात् (२५५ पृ०) "सरूपतां सलोकता मश्नुते य एवं विद्वान्"-इति, तत्तात्पर्यं त्वेवं स्यात्— 'यः' पुरुषः 'एवं विद्वान्' "द्वा सुपर्णा सयुजा (ऋ०सं० १.१६४.२०)"-इत्यस्य मन्त्रस्यार्थविद् भवति, स नूनं जीवात्मपर-मात्मनोरुभयोरेव चैतन्यत्वेनैकरूपत्व मवगम्य 'सरूपताम्' आत्मनो ब्रह्मसमानरूपत्वम् 'अश्नुते' लभते, किञ्चोभयोरेवैकवृक्षस्थत्व मवगम्य 'सलोकतां' एकलोकस्थायित्व मपि 'अश्नुते' लभते। लाभोऽत्र बुद्धिभ्रमाद् ह्रितपदार्थे पुनर्दृष्टिविषय इव; यथा स्वस्कन्धस्थां गात्रमार्जनी मनवेक्षमाणस्य कालान्तरे भवत्येवेति। अथात्रोपसंहारवचने यदस्ति सारिष्ट मित्यधिकं पदम्, तस्यास्ति सार्ष्टि मिति पाठान्तरञ्च। सार्ष्टिपदस्य निर्वाण मिति व्याख्यान मकारि भागवतटीकायां श्रीधरस्वामिना। निर्वाणन्तु न युज्यते नित्यस्यात्मनः कदापि, नापि वेदेषु क्वचिदपि श्रुत मस्ति; बौद्धैरेव प्रथम मुपात्तं जीवस्य निर्वाणम्, तत एव तद् गृहीतं तत्परजैः भागवतप्रभृतिपुराणप्रणेतृभिः। तदेव मिह यद् दृश्यते तदर्थकं सार्ष्टिपदम्, तदेतन्नूनं परतनैः कैश्चित् निवेशितम्, अथ-वैतद् द्वितीयपरिशिष्ट मेव स्यादनतिप्राचीन मित्यस्माकम्; 'जातवेदसे सुनवाम'-इति (ऋ०सं०१. ९९. १.) मन्त्रस्य पूर्वोक्ताद्

(७. ५. २.) व्याख्यानात् इहत्य व्याख्यानस्य (१३. ४. ५.) सर्वथा पार्थक्यप्रतीतेः, पौनरुक्त्यदोषापत्तेः, अन्यत्रान्यत्र चेह भाषा-व्याख्यानग्रैल्यादिभेदावगमादिभ्यश्च ।

वस्तुतस्तु "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया"-इति मन्त्रतो यदधिगतं 'दशमस्त्वमसि'-इत्यभियुक्तोक्तिजन्य-भ्रमापनोदनतः समुत्पन्न मिव जीवात्मपरमात्मनोः सायुज्यादिकम्, तदेवान्यथोपबृंहितं पुराणादौ । एवं हि यदस्ति पुराणेषु क्वचित् पञ्चविधस्य क्वचिच्चतुर्विधस्य मोक्षस्य वर्णनम्, तत् सर्व मेव बालबोधायैव । तद्यथा भागवते—

"सार्ष्टिसारूप्यसालोक्यसामीप्यैकत्व मप्युत ।
दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः"-इति ।

अस्मिन् श्लोके सार्ष्टीति बौद्धशास्त्रप्रसिद्धं निर्वाणम् । तत्तु नित्यस्यात्मनो नैव सम्भाव्य मस्ति, न च सुखाभिलाषिणा मस्माकं प्रार्थनायोग्यम्, नापि वेदबोधित मित्यश्रद्धेयम् । एकत्व मपि तथैव । सर्वव्यापिनोऽस्य परमेश्वरस्य सर्वलोके सर्वसमीपे च सर्वदा विद्यमानत्वात् सालोक्य-सामीप्ये त्वप्रार्थिते अपि स्त एव सर्वत्र सर्वेषा मस्माक मिति किं तयोः प्रार्थनया । सारूप्यवादस्तू-न्मत्तप्रलापः ब्रह्मणो रूपाभावात्, असङ्ख्येयत्वप्रसङ्गाच्चेति ।

तदित्थं सर्वेषा मेव वेदवेदाङ्गानां परमपुरुषार्थोपदेश एव परम उद्देश्य इति सिद्धम् ॥

(१२)

"यथार्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तम्"-इति सायणीयप्रथमलक्षणलक्षितस्य, मूलात्मनिरुक्तस्य, वस्तुतो निघण्टुसमाम्नायस्य टीकाकृतो देवराजयज्वनः, "एकैकस्य पदस्य सम्भाविता अवयवार्था यत्र निःशेषेणोच्यन्ते तन्निरुक्तम्"-इति सायणीयद्वितीयलक्षणलक्षितस्य, भाष्यात्मनिरुक्तस्य, वस्तुतो निघण्टुसमाम्नायभाष्यस्य टीकाकृतो दुर्गाचार्यस्य, प्रसङ्गतः सर्ववेदभाष्यकारस्य सायणाचार्यस्य च जीवितकालनिर्णयाय, पाण्डित्यादिवर्णनाय च किञ्चिद् यतामहे ।

तदत्र, निघण्टुटीकाकारस्यास्य देवराजइतिसमाख्यादर्शनादुपलभ्यते रामानुजस्वामिपरभवत्वम्; प्रपन्नामृतादिरामानुजसम्प्रदायीयग्रन्थालोचनतः स्फुटं ह्यवगम्यते प्रथमं रामानुजस्वामिन एवासन्नुपनामानि देवराजो देवमन्नाथो मन्नाथश्चेति त्रीणि; ततः प्रभृत्येव लोके प्रचलिता देवराज इत्यादयः समाख्या इति ।

श्रीवैष्णवसम्प्रदायप्रवर्त्तकस्य तस्य रामानुजस्वामिन आविर्भावसमयस्त्वेवं प्रपन्नामृते (११५ अ० २७ श्लो०)—

"शालिवाहशकाब्दानां तत्राष्टत्रिंशदुत्तरे ।
गते नवशते श्रीमान् यतिराजोऽजनि क्षितौ ॥"-इति ।

रामानुजस्वामिकर्त्तृकं यादवाद्रौ नारायणपुरनिर्म्माणं नारायणप्रतिष्ठापनं च द्वादशाधिकसहस्रशकाब्दातीतेऽभवदिति च ४७अ०--

"शकाब्दे वर्षसाहस्रे गते तद्द्वादशाधिके ।
ततोऽब्दे बहुधानाख्ये पुष्ये मासि शुभे तदा ॥
शुक्लपक्षे चतुर्द्दश्यां शुभभावपुनर्वसौ ।
आविर्ब्बभूव भगवान् तत्र नारायणो हरिः ॥"-इति ।

तदन्तर्धानप्रकारसमयौ च तत्रैव मुक्तौ [२५, २६ श्लो०]—

"गोविन्दाङ्के निधायाथ शिर: शेते महामना: ।
आन्ध्रपूर्णस्य चोत्सङ्गे सम्प्रसार्याङ्घ्रिपङ्कजे ॥
शिष्येषु तेषु सर्वेषु यतीन्द्रस्य जगद्गुरो: ।
भृगुवल्लीं ब्रह्मवल्लीं पठत्स्वपि महात्मसु ॥
पराङ्कुश-प्रबन्धादीन् प्रबन्ध मखिलं च तम् ।
वादकैर्वाद्यमानेषु वाद्येषु निखिलेषु च ॥
संस्थाप्य पुरत: पश्यन् महापूर्णस्य पादुके ।
ध्यायन् हृदि सदा धीमान् यामुनार्याङ्घ्रिपङ्कजम् ॥
शिर:कपालं निर्भिद्य ब्रह्मरन्ध्रेण योगिराट् ।
रामानुजो जगामाशु तद्विष्णो: परमं पदम् ॥"—इति ,
"स विंशत्युत्तरशतं वत्सराणां भुवस्थले ।
×　×　×　×　॥
वैकुण्ठ मगमच्छेषो लीलामानुषविग्रह: ।
माघशुक्लदशम्यान्तु मध्याह्ने मन्दवासरे ॥"—इति च
(६८, ११६अ० २०—२४, ६२—६७ श्लो०)।

यद्यत्रोक्तं रामानुजसम्प्रदायीयदेवराजाख्याप्रचलनात् पर मेव चलितं देवराजनामेत्यनुमानं नानृतं स्यात्, तर्हि सम्भाव्येत नाम — शालिवाहनशकाब्दाना मन्यूनसपाददशशताब्दीगते, विक्रमाब्दानां सार्द्धैकादशशताब्दीगते , ख्रीष्टाब्दानां चैकादशशताब्दीगते च जातोऽयं देवराज इति ।

तथेह नैघण्टुकनिर्वचने प्रमाणत्वेनोपन्यस्त मुवटकृतं च वेदभाष्यं दृश्यते बहुत्रैव । उवटेन तु स्वकृतमन्त्रभाष्यावसाने स्फुटं ज्ञापितस्तद्रचनाकाल:— "मन्त्रभाष्य मिदं क्लृप्तं भोजे पृथ्वीं

प्रशासति"–इति । राजस्थानेतिहासलेखकेन टड्-महोदयेन त्रयो भोजाः परिचायिताः । तत्र प्रथमस्य संवत् ६१४=५५७खी०, द्वितीयस्य संवत् ७२२= ६६५ खी०, अन्तिमस्य तु भोजस्य संवत् १०८२=१०३५ खी० राज्यारम्भकालो निर्णीतः । तेषा मन्तिम-भोजराज्यकाले एव प्रणीतं तत् मन्त्रभाष्य मिति स्वीकृतेऽपि न हि तद्राज्यारम्भकाले एव प्रणयन मुपगम्यते, नाप्यन्यूनार्द्धशताब्दी मन्तरा तदानीं कस्यचिदपि ग्रन्थस्य सर्वत्र प्रसृतिसम्भवः, प्रामाण्य-तया ग्रहणञ्च भवेदिति तत्राप्यूनाष्टपञ्चाशदब्दा अपि योजनीयाः । तदेवं ११५०-संवत्समातः पर मेव प्रणीत मिदं नैघण्टुकव्याख्यानं देवराजेनेति च प्रतीयते ॥

निघण्टुभाष्यरूपस्य यास्कीयस्यास्य निरुक्तस्य ऋज्वर्थाभिधायाः टीकायाः प्रणेता दुर्गाचार्यस्तु प्रागात् देवराजयज्वनो नूनं परभवः ; देवराजकृतायां नैघण्टुकव्याख्याननामटीकायां क्वापि दुर्गाचार्यस्य तद्ग्रन्थस्य वा नामोल्लेखादर्शनात् । अस्ति च नैघण्टुकव्याख्यान-भूमिकायां 'इदञ्च स्वमनीषिकया न क्रियते'–इत्यादिः, 'अतो-ऽस्माभिर्यथामति प्रदर्शितौ प्रतिपदनिर्वचननिगमौ विद्वांसो बुद्‌ध्वा निरूप्य शुकभाषितवन्मनसि कुर्वन्तु'–इत्यन्तः, प्रमाणपारायण-ग्रन्थसन्दर्भः ; यदि नाम दुर्गाचार्यकृता तत्सम्पादिता 'ऋज्वर्था' निरुक्तवृत्तिरपि तस्य देवराजयज्वनः परिचिता स्यात्, तर्ह्यवश्यं तत्र तस्यापि स्मरणं गम्येत । ततो ग्रन्थमध्ये ऽपि बहूनां ग्रन्थानां ग्रन्थकृतां च समुल्लेखो विद्यते, विशेषतः स्कन्दस्वामिकृतस्य निरुक्तभाष्यस्य प्रमाणत्वेनोपन्यासः परिदृश्यते प्रायः प्रतिपदम् ; पर मेकत्रापि निन्दामुखेन च नैव स्मृतो लक्ष्यते दुर्गाचार्यस्तदीय एष ग्रन्थो वा । अतो निःसंशय मेवावगम्यते निघण्टुव्याख्याकारो

यज्ज्वंशप्रदीपो देवराजो नूनमृज्ज्वर्थारचयितुर्दुर्गाचार्यस्याग्रजन्मेति। किञ्च निघण्टुटीकायाम्,—'नैगमदैवतकाण्डगतानाञ्च पदानां भाष्यकारेण (यास्केन) निरुक्तानां स्कन्दस्वामिना च तद्व्याख्यातानां प्रक्रिययोन्मीलितव्यम्; वस्तुतस्तु नैघण्टुककाण्डनिर्वचनानन्तरं तदुन्मीलयितुमेवाय मस्मत्परिश्रमः'—इति लेखात्, 'निगमदैवताकाण्डयोश्च निर्वचनं भाष्यस्कन्दस्वामिभ्यां प्रदर्शितं विशदप्रत्ययाभावात् प्रक्रियां विशदीकृत्य क्रमेण व्याख्यायते। तत्र, निगमव्याख्यानानि यदत्रानभिसंहितं तत् तत्रैव द्रष्टव्यम्'—इति नैगमकाण्डीयव्याख्यानोपक्रमवचनाच्च स्फुटं प्रतीयते देवराजीयेतट्टीकाप्रणयनकाले स्कन्दस्वामिकृता निरुक्तटीकैवासीत् सुप्रचलिता; न तु दुर्गाचार्यकृता मत्सम्पादिता ऋज्वर्थेति।

अप्ययं दुर्गाचार्यः स्यात् सर्ववेदभाष्यकृतः सायणतः प्राग्भवः; न हि सायणीयविस्पष्टभाष्यदर्शिनस्तथाविधं जटिलं निरुक्तोदाहृतमन्त्रव्याख्यानं युज्यते। दृश्यते चात्रैकत्र सायणीयरीत्या समुत्कृष्टं तत्कृतं व्याख्यानम्, यथावदुद्धृतञ्च तत् सायणेन स्वकीये ऋग्वेदार्थप्रकाशे (ऋ० सं० ७१. २६. १. सा० भा०); उररीकृतञ्च तत् तत्रैव— 'एतस्या व्याख्यानं निरुक्तटीकाया उद्धृतम्'—इति। अतोऽत्र निःसंशयमेव वक्तुं शक्यते, सायणीयादृग्संहिताभाष्यात् प्राक् प्रणीतेयं दौर्गी निरुक्तवृत्तिरिति।

सायणाचार्यस्य तस्य परिचयस्तु तदीययज्ञतन्त्रसुधानिधिप्रभृतिग्रन्थभूमिकादिभ्योऽभ्युपेयते एवम्— "वंशे चान्द्रमसे तदन्वयनिधिः श्रीसङ्गमोऽभूत्। तस्मात् प्रादुरभूदभीष्टसुरभिः श्रीबुक्कपृथ्वीपतिः॥ हरिहरनिभो भूमौ कामदोहो जगत्याम्, हरिहरनरपालस्तस्य चाभूत् कनिष्ठः। ०—०। तस्याभूदन्वयगुरुः सत्य-

सिद्धान्तदेशतः। सर्वज्ञः सायणाचार्यो मायणार्यतनूभवः॥ उपेन्द्रस्येव तस्यासीदिन्द्रः सुमनसां प्रियः। महाक्रतूना माहर्ता माधवार्यसहोदरः॥"–इत्यादि। माधवार्यो माधवाचार्य इत्यभिन्नः। तेन स्वकृतव्यवहारमाधवादिग्रन्थभूमिकादौ स्वस्य बुक्कामात्यत्वं स्वकुलवर्णनं चोक्तं विशेषतः। तद्यथा व्यवहारमाधवे— "सत्यैकव्रतपालको द्विगुणधीस्त्रार्थो चतुर्वेदिता, पञ्चस्कन्धकृती षडन्वयदृढ़ः सप्ताङ्गसर्वंसहः। अष्टव्यक्तिकलाधरो नवनिधिः पुष्यद्दिग्प्रत्ययः, स्मार्त्तोच्छ्रायधुरन्धरो विजयते श्रीबुक्कणः क्ष्मापतिः॥ इन्द्रस्याङ्गिरसो नलस्य सुमतिः शैव्यस्य मेधातिथिर्धौम्यो धर्मसुतस्य वैण्यनृपतेः स्वौजा निमेर्गौतमिः। प्रत्यग्दृष्टिररुन्धतीसहचरो रामस्य पुण्यात्मनो यद्वत्तस्य विभोरभूत् कुलगुरुर्मन्त्री तथा माधवः॥ ०—०॥ श्रीमती जननी यस्य सुकीर्त्तिर्मायणः पिता। सायणो भोगनाथश्च मनोबुद्धी सहोदरौ॥ यस्य बौधायनं सूत्रं शाखा यस्य च याजुषी। भारद्वाजं कुलं यस्य सर्वज्ञः स हि माधवः॥"–इति।

तदेव मवगम्यते,— चन्द्रवंशीयस्य श्रीसङ्गमस्य नृपतेः कुलगुरुरासीत् मायणाचार्यः। तस्य राज्ञः सुयोग्यौ पुत्रौ बुक्कहरिहरौ बभूवतुः; मायणस्य च माधव-सायण-भोगनाथास्त्रयः पुत्रा आसन्। तत्र ज्येष्ठस्य बुक्कस्य गुरुरभूत् मायणस्य ज्येष्ठपुत्रो माधवः; कनिष्ठस्य हरिहरस्य गुरुरासीत् मायणस्य मध्यमपुत्रो माधवानन्तरजातः सोदरः सायणः। सर्वकनिष्ठस्य भोगनाथस्य तु ताभ्या मल्पविद्यत्वात्, सर्वकनिष्ठत्वाद्वा बुक्कहरिहरयोर्गुरुत्वलाभादनाश्रयत्वात् नैवाभूत् तथा प्रसिद्धिः, यथा तज्ज्येष्ठयोर्माधवसायणयोः। माधवाचार्येण हि बुक्कराजसाहाय्यात् व्यवहारमाधवाभिकरण-

मालादयो ग्रन्था: प्रणीता:, स्वानुजेन सायणेन च कारितानि वेदभाष्याणि सर्वाणि। सायणाचार्येण तु हरिहरराजसाहाय्यात् यज्ञतन्त्रसुधानिध्यादय: प्रणीता:। यद्यपि शुक्लयजुःसंहिता-भाष्य मथर्वसंहिताभाष्यञ्च हरिहरनरपते: राज्यकाले एव प्रणीतवान् स सायण:, तथापि स्वाग्रजसोदरस्य आदेशत एव ते अपि प्रणीते इति मन्वानेन तेन न तयोरपि माधवीयत्व मनङ्गीकृतम्।

तदनयोर्माधवसायणयोराश्रयौ यौ बुक्कहरिहरौ राजानौ, तयोस्तु खी० १३४४-समाया मभूच्छासनारम्भ इति निर्णीत मद्यतनीयै-रैतिहासिकै: प्राय ऐकमत्येव। तथाच १४००-संवत्समात: परस्तादेव माधवाग्रजतो सायणेन प्रणीतानि वेदभाष्याणीति च गम्यते स्फुटम्। दुर्गाचार्येण तु सायणीयभाष्यत: प्रागेव निरुक्त-वृत्तिर्निरमायीति च प्रतिपादितं पुरस्तात्। नैघण्टुकनिर्वचन-रचयितायं देवराजस्तु ततोऽपि पूर्वतन इत्यपि निरूपितं प्राक्। तदेव मत्यधिकसार्द्धत्रयोदशसंवच्छताब्दीमध्ये एव समुत्पन्नोऽयं देवराज इत्यपि वक्तुं युज्यते।

तथा शुक्लयजुर्भाष्यप्रणेता महीधरमिश्र: खलु सायणमाध-वयोरग्रज इत्यपि स्याद्•युक्तम्; महाराजजयचन्द्रप्रदत्तदानपत्रतो महीधरपौत्रस्य १२३२-संवत्समाया मवस्थित्युपलब्धे:। तथाहि तत्ताम्रशासनत एवेह किञ्चिदुद्धराम:— "यथोपरिलिखितग्रामौ सजलस्थलौ सलोहलवणाकरौ समत्स्याकरौ सगर्त्तोषरौ सगिरि-गहननिधानौ समधूकाम्रवनवाटिकाविटपतृण + तिगोचरपर्यन्तौ सोर्द्धाधश्चतुराघाटविशुद्धौ स्वसीमापर्यन्तौ द्वात्रिंशदधिकद्वादश-संवत्सरे भाद्रे मासि शुक्लपक्षे त्रयोदश्यां तिथौ रविदिने अङ्कतो-

ऽपि संवत् १२३२ भाद्रसुदि १३ रवौ प्रद्येह श्रीमद्विजयवाराणस्यां गङ्गोदकेन स्नात्वा ०—० महापण्डितश्रीमहीधरपौत्राय महामिश्र-पण्डितश्रीहालेपुत्राय महापण्डितश्रीहृषिकेशशर्मणे ब्राह्मणाय ०—० प्रदत्तो मया"–इत्यादि। मुद्रितञ्चैतत्पत्रं ताम्रफलकतः काशीविद्यासुधानिधौ (September, 1869.)। नन्वेवं माहीधर-भाष्यस्य पूर्वपीठिकावाक्यत एव यदवगम्यते माधवीयभाष्यस्य च ततः प्राचीनत्वं "भाष्यं विलोक्यौवटमाधवीयम्"–इति; अस्य का गतिरिति चेत्, अत्र ब्रूमः— देवराजेनापि दृष्टं प्राचीनतर मेव माधवीयभाष्यं तत्र प्रामाणिकत्वेनोपन्यस्तं महीधरेणेति। इह हि नैघण्टुकनिर्वचने उद्धृतानां माधवीयभाष्यवचनाना मेक मपि नोपलभ्यते सायणमाधवीयेऽस्मद्दृष्टभाष्ये; अत आसीदेव तदानीं तद्भाष्यान्तरं माधवीयं नामेत्यत्रास्ति को विचार्य्यः। वाजसनेयिसंहिताभाष्ये यदवोचन्महीधरेण माधवस्त्वित्यादि (१३. ४५.), तदपि न सायणमाधवीयवचन मिति च ध्येयम्।

तदेवं १२३२–संवत्समायां स्थितस्य हृषीकेशस्य पितामहो महीधरः प्रायो द्वादशशताब्दीचतुर्थपादे (सं०११७६—१२००) प्र-णिनाय वेददीपं नाम शुक्लयजुर्भाष्य मित्यनुमानञ्च भवेत्सङ्गतम्। तदेतस्मात् शुक्लयजुर्भाष्यात् प्राचीन मिदं नैघण्टुककाण्डनिर्वचन मिति प्रतीयते; यत्रोल्लिखितभाष्यनामादिषु माहीधरस्यादर्शनात्। तथाच विक्रमाब्दाना मन्यूनसार्द्धैकादशशताब्यतीते द्वादशशताब्दी-चतुर्थपादारम्भाच्च पूर्वं (सं०११५१—११७५) प्रणीत मिदं देव-राजेन नैघण्टुककाण्डनिर्वचन मित्यस्माकम्॥

यथैतन्नैघण्टुककाण्डनिर्वचनभूमिकायाश्चतुर्थपञ्चमश्लोकतः प्रतीयतेऽस्य देवराजस्य पितामहोऽप्यासीद् देवराजनामैव, पिता

च यज्ञेश्वरार्य इति । ततोऽनुमीयते,— बभूव य एको यज्ववंशीयो विद्वान् यज्ञमूर्त्तिः, काले रामानुजशिष्यत्व मुपगतो देवराज इति प्रसिद्ध, स एवास्य स्यात् पितामहः । तद्यथा— "ततो विद्वान् महान् कश्चित् यज्ञमूर्त्तिरिति श्रुतः । ०—० शिष्यविद्यादिसम्पद्भिः संयुक्तोऽप्रतिवैभवः । ०—० आसाद्य रङ्ग-नगरं लक्ष्मणाय त मब्रवीत् । रामानुज ! मया सार्द्धं शास्त्रवादं कुरु स्वयम् ॥ ०—० प्रणम्य लक्ष्मणार्यं च बद्धाञ्जलिपुटोऽब्रवीत् । त्वया जितोऽहं योगीन्द्र ! रक्ष मां शरणागतम् ०—० ज्ञानपुत्रस्य मे चास्य यज्ञमूर्त्तेरिदं मुदा । ०—० देवराजमुनिश्चेति नामा-न्तर मथाकरोत् ॥"—इति प्रपन्नामृते पञ्चविंशषड्विंशाध्याययोर्द्रष्ट-व्यम् । किञ्च तत्रैव प्रपन्नग्रन्थे यज्ञेश्वरसंवादोऽप्यस्ति (२६ अ० १० श्लो०), स एव वास्य पितेति । पितामहपौत्रयोर्नामैक्यं यद्यपि भवितु मर्हत्येव विचारणीयम् : पर मेव मन्यत्रापि दृश्यत इति नासङ्गतम् । तद्यथा— अस्त्येको ग्रन्थो गुणरहस्याख्यः, तत्र न्यायमतानुसृतषट्पदार्थाना मन्यतमो गुणो बोधितः सम्यक् । तस्य चैका टीका विश्रूयते गुणसारमञ्जरीति । तत्प्रणेता किल माधवदेव-पौत्रो माधवदेव एव । तथाहि तद्ग्रन्थीय मिदं पुष्पिकावाक्यम्— "इति श्रीगोदावरीतटविराजमानधारापुरनिवासिमाधवदेवात्मज-लक्ष्मीदेवसूनुकाशीनिवासिमाधवदेवेन गुणरहस्यप्रकाश-गुणसार-मञ्जरी विश्वेश्वरप्रीतये कृता"—इति ।

एवं मङ्गलाचरणपञ्चमश्लोके 'रङ्गेशपुरीपर्यन्तग्रामवास्तव्यः' —इति लेखदर्शनादवगम्यतेऽयं देवराजो दाक्षिणात्यः ; अस्ति हि रङ्गेशपुरी त्रिशिरपल्लीप्रदेशे कावेर्याः शाखाद्वयेन वेष्टिता प्रसिद्धा ; तस्या एवोपकण्ठे स वसति स्मेति । इय मेव रङ्गेशपुरी पुरा

बभूव रामानुजादीनां श्रीवैष्णवानां प्रधानतो रङ्गभूमिः, तद्-वाविर्भूतो देवराजो यज्ववंशजातोऽपि कथं न स्यात् विष्णुपदाश्रितः ? अत एव स्मृत मिह प्रसङ्गतस्तेन— 'वाचं शौरिकथालापप्रसङ्गे पुनीमहे–इत्युक्तेः (१. ११. १५)'–इति ।

किञ्च निरुक्त मिति प्रसिद्धे यास्कीये निघण्टुभाष्ये, स्कन्द-स्वामिकृतायां तट्टीकायाञ्च यथा नैगमदैवतकाण्डपठितानि पदानि प्रत्येक मुपादाय निरुक्तानि दर्शितनिगमानि च, न तथा नैघण्टुकानि ; अतो देवराजयज्वना नैगमदैवतपदानां व्याख्याने न तथा श्रमः कृतो यथा नैघण्टुकव्याख्याने ; एतदेव प्रकटयितुं कृतं स्वग्रन्थनामकरणं 'नैघण्टुककाण्डनिर्वचनम्'–इति । ध्वनि-तञ्चैतदेतद्भूमिकायां स्फुट मिति ।

इह भूमिकायां 'स्कन्दस्वामि-भवस्वामि-गुहदेव-श्रीनिवास-माधवदेव-उवटभट्ट-भास्करमिश्र-भरतस्वाम्यादिविरचितानि वेद-भाष्याणि'–इत्युक्तम् । तत्रादिपदात् हरदत्तमिश्रकृतस्य च वेद-भाष्यस्य प्रामाण्यतयात्र ग्रहण मनुमीयते ; ग्रन्थमध्येऽष्टसु स्थानेषु तद्व्याख्यानोद्धृतिदर्शनात् । अय मेव हरदत्तः पाणिनिवृत्तेः काशि-कायाः टीकाकारोऽपि स्यात् । एतत्कृता वेदव्याख्या त्वस्माभि-र्नाद्यापि दृष्टा, पर मापस्तम्बसूत्रवृत्तिस्तु दृश्यते तत्कृतैवेति ।

(१) स्कन्दस्वामी । अनेन वेदभाष्यं प्रणीतम्, निरुक्तस्यापि टीका कृता । तावुभावेव ग्रन्थौ नैघण्टुकनिर्वचनप्रणयनकाले-ऽपि स्याताम् ; नान्यथा तत्र तयोस्तत्र प्रतिपद मेव संस्मरणं युज्येत । ऋग्व्यर्थाप्रथनसमये तु स्कन्दस्वामिकृतं वेदभाष्य मासीन्न वेति को वदेत्, परं निरुक्तव्याख्यानं दुर्लभ मपि लभ्यतैवेति सम्भाव्यते ; न हि किं मप्यात्मन मन्तरैव निरुक्तव्याख्याने कृत-

कार्यता दुर्गाचार्यस्य गम्यते। इदानीन्तु तन्नैवोपलभ्यते। अय माचार्यः खलु रामानुजात् बहुपूर्वज एव स्यात्; रामानुजाभ्युदयात् बहुपूर्व मेवेह भारते स्कन्ददेवनामादिप्रचारश्रुतेः। प्रपन्नामृतेऽपि हि षट्त्रिंशाध्याये जगन्नाथक्षेत्रतः सुदूरे वेङ्कटाद्रौ कूर्म्मक्षेत्रम्, तत्र च 'स्वामिपुष्करणीतीरे स्कन्दं मत्वा तदाक्रमन्। स्कन्द मित्येव शैवास्ते वैष्णवा वेङ्कटेश्वरम्॥'-इति वर्णितम्। ६२७-शाकीयताम्रशासनतोऽपि गम्यते, भवेत्सच्छ्रुताब्दीज एवाय मिति। तदिदं ताम्रफलकवृत्तान्तं Bombay Branch R. A. S. प्रकाशिते पत्रे (III. 208—1851) विशेषतो द्रष्टव्यम्।

(२) भवस्वामी। एतत्कृतभाष्यस्य किञ्चिदंशस्यापि दर्शनं नून' सम्पन्नं देवराजस्येति तु गम्यते तद् भूमिकोक्तिपाठतः, परं ग्रन्थमध्ये न क्वापि भवस्वामिवचन मुद्धृतं दृश्यते; ततस्तदानी मेव तद्भाष्यं विरलप्रचारता मुपगत मिति प्रतीयते; इदानीन्तु तद्भाष्यलाभस्य का कथा। तत्कृतोऽग्निष्टोमप्रयोगस्त्वद्यापि क्वचित् क्वचिदस्त्येव। भट्टभास्करकृते आपस्तम्बसंहिताभाष्येऽप्यस्य नामस्मरणं लभ्यते। Burnell-महोदयेन त्वस्य भवस्वामिनो ख्रिष्टीयाष्टमशताब्द्यामिह विद्यमानता अनुमिता (Catalogue pp. 24—30.)।

(३) गुहदेवः। अयं हि रामानुजस्वामितोऽप्यतीवपूर्वतनः, किं मधिकेन वेदान्ताचार्यसम्प्रदायगुरुषु तृतीयः। तथाहि रामानुजशिष्यवरेण श्रीनिवासदासेन यतीन्द्रमतदीपिकारम्भे एव मुक्तम् — 'व्यास-बोधायन-गुहदेव-भारुचि-ब्रह्मानन्दि-द्रविडाचार्य-श्रीपराङ्कुशनाथ-यामुनमुनि-यतीश्वर-प्रभृतीनां मतानुसारेण'-- इत्यादि। यतीश्वर इति रामानुजस्यैव समाख्यान्तरम्; प्रपन्नामृतप्रभृतिग्रन्थतस्तथैवोपलब्धेः। यामुनमुनिस्तु तत्पूर्वतनो वेदान्ता-

चार्य:, पराङ्मुखनाथस्तु ततोऽपि पूर्वतन इति च प्रपञ्चासुता-दिभ्य एव ज्ञायते। एतदीयवेदभाष्यात्, सम्भवत: खण्डितातीव-जीर्णपुस्तकात् एक मेव पदव्याख्यान मुद्धृत मिह देवराजेन— 'मरम् उदकं गिरन्ति गरगिर:'-इति (१. ३. १४)।

(४) उवटभट्ट:। १०८२-संवत्समात: समनन्तर मेतेन मन्त्रभाष्यं प्रणीत मिति निरूपितं पुरस्तात्। टान्तनामसाम्यात् काव्यालङ्कारकर्तु: रुद्रटस्य समकालिकोऽय मित्येवं सम्भावितेऽपि गम्यते प्रायस्तथैव; ११२५-संवत् समतीते काव्यालङ्कारटीका-प्रणयनावगमात्। तथाहि तत्समाप्तौ— "एवं रुद्रटकाव्यालङ्कृति-टीप्पनकविवचनात् पुण्यम्। यदवापि मया तस्यात्मन: परोप-कृतिरतिभूयात्। ०—०। पञ्चविंशतिसंयुक्तैरेकादशसमाशतै:। विक्रमात् समतिक्रान्तै: प्रावृषीदं समर्थितम्"-इति। एतत्कृतं बह्वृकप्रातिशाख्यभाष्यम्, कात्यायनप्रातिशाख्यभाष्यं मन्त्रभाष्यं नाम शुक्लयजु:संहिताव्याख्यानं चेति त्रयो ग्रन्थास्त्वस्मदादिभि-र्मुद्रिता एवेति।

(५) श्रीनिवास:। अय मेव श्रीमत्पूज्यपादस्य भगवत: शङ्कराचार्यस्य गुरुरासीदिति श्रुतं सत्यञ्चेत्, तत्समकालिकत्वात् सार्द्धाष्टशतसंवत्समाभ्यन्तरे एव स इमां भुव मलञ्चकारेति युक्तम्। नैघण्टुकनिर्वचने षट्स्वेव स्थानेषु एतन्मत मुद्धृतं दृश्यते, तत-श्चावगम्यते देवराजकाले एवैतत्कृतस्य भाष्यस्याभवत् लुप्तकल्प-तेति; तदेतर्हि तत्प्राप्ते: कथं सम्भावनैव।

(६) माधवदेव:। दृश्यतेऽप्यन्येकं वेदव्याख्यानं विवरणं नाम; तस्य रचयिता बभूवैको माधव:; वेदार्थप्रकाशाख्यभाष्या-णाञ्च कारयिता सायणज्येष्ठोऽप्येक आसीत् माधव:; ताविमावु-

भावेव माधवौ देवराजोल्लिखितनाम-माधवादस्मात् विभिन्नावेव ; नैघण्टुककाण्डनिर्वचने माधवीयेतिसमुद्धृतानां व्याख्यावचनाना मेकस्यापि तत्र विवरणवेदार्थप्रकाशयोरदर्शनात्। Benfey-महोदयेन च सामार्चिकसम्पादनावसरे (खृ० १८८४) सायणीय मिति यदुद्धृतं क्वचित् क्वचित् किञ्चित् किञ्चित् पूर्वार्चिकव्याख्यानम् , तदपि नैव सायणमाधवीय वेदार्थप्रकाशाख्य मपि त्वन्य-माधवकृत विवरणग्रन्थीय मेव ;सायणमाधवीयं सामभाष्यन्तु ततः पश्चात् प्रकाशितं मयेति ।

अपि सायणज्येष्ठो माधवः खलु मायणपुत्रः ; देवराजीयो माधवस्तु वेङ्कटाचार्यतनयः ; इहैव भूमिकायां 'श्रीवेङ्कटाचार्यतनयस्य माधवस्य भाष्यकृतौ'-इत्युक्तेः ।

वेङ्कटाचार्यौ च द्वौ प्रसिद्धौ। तत्र, यद्ययं 'शुल्बमीमांसा'-कारः स्यात् , नूनं तर्ह्यासीत् हरिहरयोः समानभावेनैवोपासको ऽभेदधिषणः ; तत्र तथैव मङ्गलाचरणादिदर्शनात्। तथाहि तन्मङ्गलाचरणीयपञ्चमः श्लोक एषः—

'पारावारात् प्रोद्धृते चन्द्रलक्ष्म्यौ , याभ्यां श्लक्ष्णौ लिवचौ बुभूषे ।
सर्वैर्लोकैः पूजितौ सङ्गृहीते , वन्दे देवौ वामदेवाच्युतौ तौ ॥"

''-इति श्रीमदद्वैतविद्याचार्यस्य ०—० सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य ०—० श्रीवेङ्कटेश्वरदीक्षितस्य कृतिषु बौधायनशुल्बमीमांसायां प्रथमोऽध्यायः'-इत्येवमादयश्च तत्पुष्पिका द्रष्टव्याः। यद्ययं 'रहस्यत्रयसार' -कृत् , 'न्यासतिलक'-प्रणेता च स्यात् , नूनं तर्ह्यासीत् रामानुजमतानुगो भेदधिषणश्च ; तत्र तत्र रामानुजमतस्यैव प्रतिपक्षावगमात् ; न्यासतिलकस्य च व्याख्यानं रामानुजशिष्येण श्रीश्रीनिवासदासेन सबहुमानकृत मिति दर्शनाच्च ।

यच्चुच्येत,— शुल्बमीमांसारचयिता, न्यासतिलकादिप्रणेता चाभिन्न एवेति, तदप्युपपद्येतैव; दृश्यत एव हि शुल्बमीमांसाया अन्तवाक्ये यथा वेङ्कटाचार्यस्य विशेषणं सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्येति, रहस्यत्रयसारस्यान्तेऽपि तथैव। तथाहि— 'इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटेशस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु श्रीरहस्यत्रयसारः समाप्तः'-इति। वेङ्कटाचार्यः, वेङ्कटनाथः, वेङ्कटेशः, वेङ्कटेश्वरः, वेङ्कटदीक्षितश्चैक एव स्यात्; एकस्मिन्नेव ग्रन्थे वेङ्कटस्य तस्य बहुविधायाः समाख्यायाः व्यवहारदर्शनात्। वेङ्कट इति व्यङ्कट इति द्विधा लेखश्चोपगम्यतेऽत्र सर्वत्र।

एकस्यैव अभेदवादित्वं भेदवादित्वं च कथ मुपपद्येतेति चेत्, अत्र ब्रूमः— कालान्तरतया मतपार्थक्यसम्भव इति। यावदासीत् सोऽभेदधिषणो यागभक्तश्च, तदैव प्रणिनाय शुल्बमीमांसादिकान्; यदा त्वभूत् रामानुजाभ्युदयवाताहतभेदधीः कैङ्कर्यव्रतः प्रपन्नः, तत एव विरचितवान् न्यासतिलकादिकानिति; अत्र कि मस्ति वैचित्र्यम्।

यद्येवं कल्पना नावृता स्यात्, तर्ह्यवश्यं तत्पुत्रो माधवदेवो मेघदूतकव्याख्यानकृतो देवराजस्य प्रायः समकालिक एव भवेत्। तथा सति समकालिकव्यक्तिकृताद् ग्रन्थात् प्रामाण्यतया पुनःपुनः व्याख्यानाद्युद्धृतिर्देवराजस्यामानुषीत्वेव स्वीकार्यम्। न च ग्रन्थस्योत्कर्ष मेव तत्र वीज मिति वाच्यम्; तदीयपूर्वापरविरोधप्रदर्शनेन तदोत्कर्षाभावबोधनात्। तद्यथा— 'मही मे अस्य ०—० इत्यत्र माधवस्य प्रथमभाष्यम् ०—० मांसत्वे अन्नमामेतत् ०—० अन्नं मांसतो ०—० इत्यत्र माधवः ०—० मांसतोर्वक्तणस्य ०—० इत्यभाषयत्; निरूपणीयम्'-इति (१. १४. १८ भा०) अस्तु

षा तत्तथैव ; परं देवराजकृत मिदं निर्वचनं यथा लब्ध मस्माभिः; कथं नैवं लभ्यन्ते तत्समसामयिककृतानि भाष्यनामानुक्रमण्या-दीनि ? इत्यपि विचार्य मेव ।

अस्मन्मते तु वेङ्कटाचार्यद्वयपक्ष एवाश्रयणीयः ; तत्राग्रजः मुख्यमीमांसाकारो वेङ्कटाचार्यस्त्वासीत् मीमांसको दीक्षितश्च, रामानुजात्तु का कथा भगवच्छङ्कराचार्याच्च प्राग्भवो मण्डन-मिश्रादिसमसामयिकः सः ; तद्ग्रन्थालोचनात्तथैव प्रतीतिः । तत्पुत्रेणैव माधवदेवेन वेदभाष्यादीनि प्रणीतानि । देवराज-काले स्थितान्यपि तानि साम्प्रतं विलुप्तान्येव वा ।

माधवपुत्रेण विनायकेन कृतं कौषीतकीब्राह्मणभाष्यं तु क्वचित् क्वचित् लभ्यत एव; परं स हि कौषीतकीब्राह्मणव्याख्याता विना-यकोऽस्यैव माधवस्य पुत्र इत्यत्र तु नोपलभ्यते निःसंशयं मानम् । एवं विनायकशास्त्रिरितिप्रथिते क्षुद्रग्रन्थे सामगानां संहितातो ब्राह्मणाच्चाशेषमन्त्राणां सङ्ग्रहः कृतो वर्त्तते । तस्य कर्त्ता विना-यकश्च किमु स्यादस्यैव माधवस्य सूनुः ? तथा षड्गुरुशिष्यश्चैकं विनायक मन्यतमं गुरु माह । तथाहि—

'नमः षड्गुरवे तुभ्यं नमोऽस्मद्गुरवेऽपि च ।
विनायकस्त्रिशूलाङ्को गोविन्दः सूर्य एव च ।
व्यासश्च शिवयोगी च ये षट् तेभ्यो नमः सदा'—इति ।

तत्र विघ्नविघातक-गणेशादि-पञ्चदेवताः पञ्चगुरवः, व्यासः षष्ठ इत्येवं षड्गुरव इति ये न मन्यन्ते, तेषाम् मते सोऽपि विना-यकः कि मस्यैव माधवस्यात्मजः ? इमानीह विचार्याण्येव ।

(९) भास्करमिश्रः— भट्टः । बभूवैको ज्योतिषशास्त्रीय-ग्रन्थानां प्रणेतातिप्रसिद्धो भास्कराचार्यः । नायं सः ; तस्य वेद-

विद्वांवरत्वेन प्रसिद्ध्यभावात्। वेदान्तशास्त्रीयप्रकरणग्रन्थविशेषस्य सिद्धान्तसिद्धाञ्जनस्य रत्नतूलिकाख्यायाष्टीकायाः प्रणेतापि बभूवैको वेङ्कटयज्वसुतो भास्करः; स चास्माद् विभिन्न एव तत्रैव हि दीक्षित इति दत्तस्वपरिचयो न तु मिश्र इति। वैदिकग्रन्थेषु येषा त्रिकाण्डमण्डनाख्ययज्ञकारिकाः प्रशस्ताः, तासां प्रणेता बभूवापरो भास्करः; किञ्च वेदाङ्गच्छन्दःसूत्राणा मतिदुर्लभस्यात्युत्कृष्टस्य भाष्यराजाख्यस्य भाष्यस्य रचयिता च बभूवान्यो भास्करः। नून मनयोः कतरेणैव वेदभाष्यकारेण भवितव्यम्। न च त्रिकाण्डमण्डनकारो भाष्यराजकारश्चाभिन्नः; तयोः पितृपरिचयभेदात्। तद्यथा— त्रिकाण्डमण्डनकारस्य भास्करस्यजनकस्तत्र परिचितः कुमारस्वामी; स एव वा स्यात् कुमारिलस्वामी; भाष्यराजकारस्य तु गम्भीरराजः। तदत्र गम्भीरराजसूनुना कृतं तद् वेदभाष्य मुत कुमारिलतनूजेनेति चिन्तिते कुमारिलात्मजेनैव कृतं वेदभाष्यं दृष्टं देवराजेनेति प्रतीयते; नैघण्टुककाण्डनिर्वचने पूषेतिपदव्याख्यानावसरे 'सर्वार्थपोषणात् पूषा'–इति भट्टभास्करमिश्रः (१. १. १८.) इत्येव मुखेनदर्शनात्; न हि गम्भीरराजसूनुर्भट्टः; अपि तु दीक्षित इत्येव परिचितस्तत्र भाष्यराजे; कुमारिलस्वामी तु भट्ट इति प्रसिद्ध एव मीमांसकानाम्। यदीद मनुमानं नाऽनृतं भवेत्, तर्ह्ययं भास्करमिश्रः प्रायः श्रीमच्छङ्कराचार्यसमसामयिक एव। साम्प्रतो ऽन्यूनचतुःशताब्दीपूर्वजोऽय मिति चानुमितं Burnell–महोदयेनापि (Catalogue pp. 12—14.)। एतत्कृतं रुद्राध्यायमात्रस्य भाष्य मस्माभिर्दृष्टम्; परं कस्याप्येकस्य वेदस्य सम्पूर्णं भाष्यं नाद्याप्यस्माक मभवद् दृग्गोचर मिति।

(८) भरतस्वामी। एतत्कृतमन्यत एकत्रैक मेव क्षुद्रं निर्वचनवाक्य मुद्धृतं देवराजेन ; ततोऽवगम्यते ,— तदानी मेवै-तत्कृतस्य सम्पूर्णस्य भाष्यस्यातिदुर्लभत्वम् ; इदानीं तु नैवप लब्धिसम्भावनापि । अतस्तस्यापि भरतस्वामिनः परिचयः सम्प्रत्यस्माक मज्ञेयकल्प एव। पर मस्ति क्वचित् पुस्तकालये छन्दोगारण्यकमात्रस्यैव तत्कृतं भाष्य मतिजीर्ण मिति च नः श्रुतम् । ६२७-शाकीयतास्मच्छासन मस्यापि कालनिर्णये स्याद्दा निदान मिति ।

अथास्य देवराजयज्वनोव्याख्यानशैली त्वजटिलेति प्रशस्यैव विपश्चिताम् । परं पौराणिकमतप्रबलकालप्रभवत्वादस्य बहुत्रैव पौराणिकमतानुसृता अपि व्याख्याः सन्दृश्यन्ते । तद्यथा— 'पञ्चाशत्कोटियोजनविस्तीर्णेति पृथिवी'-इति (१. १. ११.), पर्वतोऽपि पक्षच्छेदात् पूर्वं मन्तरिक्षे व्रजति स्म'-इति (१. १०. ११.), 'पक्षच्छेदात पूर्वं पर्वतश्च'-इति (१. १०. १५.), 'उभय-त्रापि छेद्यच्छेदकभावेन सम्बन्धः ०—० तेषा मिन्द्रः पक्षानच्छि-नत्'-इति (१. १०. १.), 'पिनाकम् ०—० दण्डाकारं धनु-रुच्यते ; तच्च रूढितो महादेवीय मेव सामान्येन'-इति (३. २८. १६) च। नैरुक्तविज्ञानभावावगमे चासमर्थ एवासीत् स इति च गम्यते ऽत्रानेकत्र । तथाहि— 'विक्लतत्वं ज्योतिषः शीतत्वात् क्लसतृडिभ्यां वा ४. २. ६५)'-इत्येवमादीनि समालोच्यानि ।

नैरुक्तशासनात्तस्य क्वचित् क्वचित् शाननेत्रोन्मीलन मपि प्रतीयते-ऽत्र । तद्यथा— 'यमः=मध्यस्थानवायुः'-इति (५. ४. १२), 'यमः ०—०=अस्तमयावस्थ। आदित्य उच्यते'-इति (५. ६. १७), विष्णुः=तीव्ररश्मिरादित्य सर्वत्र व्याविशति'-इति (५. ६. ११),

'अदिति: ०—० =ऐतिहासिकानां मते देवमाता, नैरुक्तानां मते अदीनादिगुणा, आत्मपक्षे प्रकृति:'–इति (४. १. ४९.) च। 'पञ्चजना:'–इतिपदस्य व्याख्यानावसरे शूद्रस्य च यज्ञाङ्गकार्याधिकारित्वं निर्णीतम् (२. ३. २३)। 'यत्रैकार्थानां पदानां सन्निपात:, तत्रैकं तस्य वाचकं भवति; अन्येषां निरुक्त्या योजनं कर्त्तव्य मिति मर्यादा (१. १. ११)'–इत्यादिर्व्याख्योपदेशश्च तस्य नूनं मूल्यवानेव। 'रलयोरभेद:'–इति (१. १. १३), 'डळयोरेकत्वस्मरणात्'–इति (१. १. १५), 'बवयोरभेद: (४. ३. १२८)'–इत्येवमादयश्च तत्प्रदर्शितविधय औणादिकशब्दसाधने भवन्त्येव बहुत्र सहायका:।

निघण्टुसमाम्नायविरुद्धा अपि भवन्ति पदपाठा इति चेह ध्वनितम्। तद्यथा— 'सतीकम् ०—० अत्र स-शब्दे अवग्रहकरणं पदकाराणा मभिप्रायस्य वैचित्र्यात्'–इति (१. १२. ५८)। अस्मन्मते तु सतीक मित्यस्य तथैव निर्वचनं कार्य्यम्, यतो नैव विरुद्ध्येत 'स। तीकम्'–इति पदग्रन्थ:; तस्यापि संहितावत्त्वेन व्यपदेशात् तद्विरोधस्यानुपेक्षणीयत्वात्। वस्तुतो 'स्तृतीकम्'–इत्येवात्र नैघण्टुकम्; न पुन: सतीक मिति। एवं हिक मित्यादेर्निर्वचनावसरे यदुक्तम् एते निपाता:'–इत्येवं (३. १२. १–९), तदपि पदग्रन्थविरोधान्निन्दनीय मेव। तत्र त्वस्मन्मते 'एते नव निपातसमुदाया:'–इत्येव वक्तुं युक्तम्; अन्यत्राप्येवं समुदितपदद्वयस्य पदत्वेन परिगणनं दृश्यत एव हि निघण्टाविति। सायणाचार्य्यस्तु ऋग्भाष्यादौ हिक मित्यादीनां पदपाठरीत्यैव व्याख्यान मलिखत्; न तु निर्वचनरीत्येति पश्चलिदं स्वग्रन्थापमानं किल देवराज:।

व्योमशब्दनिर्वचनावसरे लेकत्र पदग्रन्थमर्यादाभङ्गभिया उणादि-सूत्रस्य यास्कीयनिर्वचनस्यापि ध्वनितोऽनादरः। तथाहि—"उणादौ तु ०—० वीयते तद्वायुना व्योम। तथाच निरुक्तम्—'योनिरन्तरिक्षं महानवयवः परिवीतो वायुना'–इति (२. २. ४.) इदं निर्वचन मेतत्पदकारयोः शाकल्यात्रेययोरनभिमतम्; वीत्य-स्मिन् प्रवगृहीतत्वात्"–इति (१. ३. ३)। वस्तुतो यास्केनापि पदकाराभिमत मेव निरुक्तम्— व्योम व्यवन मिति ११. ४. ६ द्रष्टव्यम्; परिवीत इति तु नैव व्योमनिर्वचनम्, अपि तु तत्र प्रदर्शितनिगममन्त्रस्थुत पद मेव; स एष महान् भ्रमो लक्ष्यते-ऽत्रास्य देवराजस्येति।

इहानेकत्र निगमस्यान्वेषणीयता च प्रतिपादिता स्वकण्ठरवे-णैव। तदिद मन्वेषणीयत्वप्रतिपादनं नैव दूषणीयं मन्यतेऽस्माभिः; 'न हि सर्वः सर्वं वेत्ति'–इति-प्रज्ञावत्सिद्धान्तात्, लुप्तशाखीयनिग-मानां लाभासम्भवाच्च; परं यदत्र ब्राह्मणवादा अपि निगमा इति प्रदर्शिताः "वेकुरानामासि जुष्टा–इति निगमः"–इति (१. ११. ५७), तदिदं न रोचतेऽस्मभ्यम्; निरुक्तमूलरूपस्य नि-घण्टुसमाम्नायस्य ब्राह्मणपूर्वभवत्वेन ब्राह्मणग्रन्थीयपदेषु लक्ष्यासम्भ-वात्, द्वादशाध्याय्यां निरुक्ते क्वापि तथाविधनिगमास्मरणाच्चेति। अपि वा ब्राह्मणग्रन्थेषु ये केचन मन्त्राः विद्यमानसंहितास्वश्रुताः श्रूयन्ते तेऽपि प्रायो विलुप्तशाखीया एव स्युरितिसर्वमवदातमिति।

अथ ऋज्वर्थानाम निरुक्तटीकाया प्रणेता दुर्गाचार्यः खलु निघण्टु-व्याख्यातुर्देवराजयज्वनोऽवरजः, सर्ववेदभाष्यकृतः सायणाचार्यास्तु पूर्वज इति प्रतिपादित मेव पुरस्तात्। सम्भाव्यते, सोऽप्यासीद्

दाक्षिणात्य एवेति; तत्र नैसर्गिकगौडविद्वेषदुर्गन्धोपलब्धेः। तद्यथा— "वन्दनाः = वन्दितारः, लाडगौडादयः"-इत्यादि (निरु० ४. ३. ३ भा०)। सायणाचार्योऽपि दाक्षिणात्य एव, परं न स दुर्गाचार्य इवापरिमार्जितरुचिः; तेन हि वेदार्थप्रकाशे 'वन्दना'-इति पदस्य 'वन्दनानि, रक्षांसि'-इति पौराणिक मतानुगत व्याख्यान मकारि। नन्वेवं ऋज्वर्थायाः पुष्पिकासु दृश्यमानस्य 'जम्बूमार्गाश्रमवासिनः'-इतिविशेषणस्य का गति रिति चेत्, अत्र ब्रूमः—दक्षिणापथीयप्रदेशेभ्यो जम्बूदेशं गन्तुं प्रस्थितानां पान्थानां मार्गे एव स्थितस्तदाश्रमः, तत एव तत्र तथा विशेषण मुपपद्येतेति; न ह्येतेन तस्य दाक्षिणात्यत्वं निरस्यते।

ऋज्वर्थायां निघण्टुनिरुक्तयोः कर्तृपार्थक्यं सुप्रतिपादितम्। तथाहि— "एतस्मिन् मन्त्रे 'अकूपारस्य दावने'-इत्यत्र मनयोः पदयोरनुक्रमः, समाम्नाये पुनः 'दावने अकूपारस्य'-इति मन्त्रपाठव्यतिक्रमेणानुक्रमः। तेन ज्ञायतेऽन्यैरेवाय मृषिभिः समाम्नातः, अन्य एव चायं भाष्यकार इति"-इत्यादि (४. ३.२.) वाय्विन्द्रयोर्भिन्नाभिन्नत्वविचारोऽप्यत्र दर्शनीयः। तद्यथा— "वायुर्वेन्द्रो वेति कि मेकस्य पर्यायवचनावेतौ शब्दौ उताभिधेयौ भिद्येते?"-इत्यादिः (७. २. १ टी.)। तत्रैव "कस्मात् पुनर्मध्यमस्य शब्दद्वयेनोपदेशः क्रियते, पार्थिवोत्तमयोरेकैकेन? (७.२.१टी.)"-इति विचारोऽपि भवेदेव प्रेक्षावता मभिधेयवचनः। "पात्रस्य इन्द्रपान मिति समाख्या (८. १. २ टी.)"-इत्येवमादि व्याख्यानञ्च दुर्गाचार्यस्य तस्य याज्ञिकत्व मावेदयति। "तासु तनूनपादेवैकः ०—० नाशंस एव नराशंसः; तत्र नराशंसयाजिनां सौत्रामणीप्रयोगे कथं प्रयोगः? (८. ३. ७ टी.)"-इति

तत्प्रश्लोत्थापन मपि प्रशस्य मेव। "आथर्वणी रोदसीत्वप्रगृह्यं पदम्, तदपेक्ष्यैकवचनेन भाष्यकारो निराह 'रोदसी रुद्रस्य पत्नी'-इति (१२. ४. १२ टी०)"-एषापि पङ्क्तिरस्य बहुमूल्यैव। "सा च पुनर्व्याख्या (७. ४. १ टी०)"-इत्याद्यनुक्रमणार्थवचनञ्चास्य भवेदेव प्रशंसनीयम्। देवानां द्वैविध्यम् (१२. ४. ७ टी०), पितॄणां त्रैविध्यम् (११. २. ६ टी०), मन्त्रेषु देवतानिर्णयप्रकारोपदेशव्याख्यानं (७. १. ४ टी०) चेत्येवमादिक मपीह द्रष्टव्य मेव॥

अथ मन्त्राणां छन्दोनिर्णये क्वचित् क्वचिदिह छन्दोऽनुक्रमणीविरोधः परिलक्ष्यते। तद्यथा— 'सं मा तपन्त्यभितः (ऋ० सं० १. १०५. ८.)'-इत्यस्या ऋचो निर्णीतं तेन पङ्क्तिच्छन्दः; अनुक्रमण्यां तूक्त मत्र— "पाङ्क्त मन्त्या त्रिष्टुबष्टमी महाबृहती यवमध्या"-इति। एतदेव छन्दोऽनुक्रमणीमत मनुसृत्य सायणाचार्येण च ऋग्भाष्ये निर्णीत मियं यवमध्या महाबृहत्येवेति। तत्र हि मध्यपादस्य द्व्यक्षरन्यूनतैवैतादृशमतद्वैधे निदान मुपगम्यते। वस्तुतस्तु तादृशस्थले छन्दः सन्दिग्धत एव; प्रदर्शिताया हि ऋचो मध्यमः पादो दशाक्षरः श्रूयते, न च दशाक्षरमध्या द्विचत्वारिंशदक्षरा पञ्चपदा काचिदस्ति विराजा बृहती पङ्क्तिर्वेति; अतो नूनं चिन्तनीय मेवैतस्या ऋचो विराड्-यवमध्या नाम महाबृहतीच्छन्दः, उत स्वराट्पथ्या नाम पङ्क्तिच्छन्दः ? इति। ईदृक्सन्देहापनोदनायैव स्तः पिङ्गलाचार्यसूत्रे— "आदितः सन्दिग्धे, देवतादितश्च (६, २१, ७, १.)"-इति। एवञ्चास्या ऋचः पाङ्क्तसूक्तमध्यपतितत्वात् पङ्क्तित्व मेव न्याय्यः। न जाने कथ मनुक्रमणीकारोऽस्या महाबृहतीत्व माख्यदिति। क्वचित् मूलानुरोधतोऽपि प्रकृतछन्दोऽनुक्रमणीविरोधो गलेकुठारन्यायेन स्वीकृत एव

दुर्गाचार्येण । तद्यथा— अनुक्रमण्यनुसारतः खलु "अभि न इला" -इति त्रिष्टुप्छन्दस्का, तत उत्तरा "सिषक्तु नः"-इत्येषा विराड्छन्दस्का; यास्केन त्वेतदवतरण्या सूत्रम् 'एषा भवति'-इत्येकवचनान्तम्; ततश्च ज्ञायते तन्मते उभयोः ऋचोः एकत्व मिति। तदाह तत्र तद्व्याख्याया मेव दुर्गाचार्यः 'ग्रन्थरी'-इति। सायणाचार्येण तु ऋग्भाष्ये अनुक्रमण्यनुरोधतो नैरुक्तस्वरसोऽपि त्यक्तः? अपि वा न च तेन तदानी मेष निरुक्तग्रन्थः स्मृतः? अन्यथा ह्येतदुल्लेखोऽपि कथं न तत्र कृतस्तेनेति। वस्तुतोऽत्र निरुक्तानुक्रमणीकारयोः प्रतीयत एव मतभेदः, तत् किङ्कर्त्तव्यमूढ एवाभवदिह देवराजस्तथा सायणश्च।

दुर्गाचार्यदृष्टनिघण्टुसमाम्नायपुस्तकगतलिपिकरप्रमादे-दोषतश्च क्वचित् क्वचिद् भ्रान्तिः प्रतीयते ऋगर्थायाम्। तद्यथा—निघण्टौ नैगमे काण्डे जहेत्याद्यखण्डे समाम्नात मेवैकस्मिंश्चसमं 'नू च'-इति; तदवलम्ब्योक्तं भगवता यास्केन "पुराणनवयोर्नू चेति च"-इति (४. ३. १.); निगमश्चोदाहृतस्तत्रैव तेन "नू च पुरा च सदनं रयीणाम्"-इति (ऋ० सं० १. ९६. ७.)। दुर्गाचार्यस्त्वाह "अयन्तु नू चिदित्येतस्यैवार्थसामान्यप्रसङ्गादसमाम्नात एवोदाहृतः (४. ३. १ टी०)"-इति। किञ्चात्रत्ययास्कीयग्रन्थः पदपाठविरुद्ध इव लक्ष्यते। पदकारा हि 'नू। चित्'; 'नू। च'-इत्येव मवग्रह्णन्ति; निरुक्ते तु 'नूचित्'-इति, 'नूच'-इति चैतौ अनवग्रहणीयावेव निपातौ सूचिताविति गम्यते। निघण्टुसमाम्नाये तु द्विशब्दान्यपि पदानि पदत्वेन परिगणितानि दृश्यन्ते "शं योः (४. १. ४८.), सोमो अक्षाः (४. ३. १३.)", देवो देवाच्या कृपा (४. ३. १९.)"-इत्यादीनि। तथा चैवं

सन्देहनिरसनाय माहृशसमाम्नायपाठदर्शनस्याकिञ्चित्कर मेव। तदत्र टीकाकृतोऽत्र वचन मेव भवेच्छरण मस्माहृशाम्; दौर्भाग्य मेवास्माकं यदिह ऋज्वर्थाकृतो नैवोष्ठाधरप्रस्फुरणं दृश्यते! भवतु एष विरोधः किमु तेन नैव लक्षितः? दशमेऽपि पुनः नूचिदित्यस्यैव 'नवं च पुराणं च'-इत्यर्थः कृतो यास्केन; तत्र तूक्तं दुर्गाचार्येण —"नू चित् इति नवपुराणाभिधायकौ निपातौ (१०. १. ३ टी०)"-इति। सायणाचार्येण तु तत्र नूचिदित्यस्य नवपुराणार्थतापि न स्वीकृता! अपि तूक्तम्—'नूचिदिति निपातो निषेधेऽत्र वर्त्तते'-इति। इद मेवोच्यते 'मुरारेस्तृतीयः पन्थाः'-इति। तत्त्वतः सायणाचार्यकृतं तद्व्याख्यानं नु निरुक्तविरुद्धं र... थविरुद्ध मिव च प्रतीयत एव।

क्वचिदिह मूलादृष्टपदस्यापि व्याख्यानं कृतं गम्यते। तद्यथा — 'सहस्त्रिणः'-इत्यादिः, 'वायव्ये मन्त्रे'-इत्यन्तो ग्रन्थः (४. ४. ५टी०) समालोच्यः। तदेवंविधं स्वकपोलकल्पितपदव्याख्यानं चातीव विस्मयावहम्।

क्वचित्तु मूलपाठेऽपि स्वसंशयः प्रकाशितोऽनेन। तद्यथा— 'भाष्य मत्र न सम्यगिव लभ्यते; तस्य सम्यक् पाठोऽन्वेष्यः, ततो योज्यम्'-इत्यादि (६. ६. ५ टी०)। तत्र तादृशाशङ्काया निदानोल्लेखश्च स्यादुचितस्तस्य; अन्यथा हि प्रस्तावकाव्यता-दोषो भवेदेव दुष्परिहार्यः। अस्माकं त्वल्पधियां न तत्रासम्यक्ता-बोध उपजायते। सायणाचार्येणाप्येतदेव नैरुक्तं व्याख्यान मुत्कृष्टं मत्वैव प्रशंसापूर्वकं सम्पूर्ण मुद्धृतं यथायथ मृग्वेदार्थ-प्रकाशे। तत् कथं मन्यामहे दुर्गाचार्यस्यैष नैरुक्तपाठसंशयो धीमतां विचारविषय इति।

मूलोक्तलक्षणाना मुदाहरणेषु समन्वयाः खलु टीकाकृद्भिरवः
दर्शनीयाः ; पर मिहानेकत्र न तथा दर्शिता दुर्गाचार्येण ; तते
ऽत्र बहुधैव भवेत् लक्षणसमन्वयसंशयस्य दुष्परिहार्यता च
तद्यथा— परोक्षकृताना मृचां यल्लक्षण मभिहितं मूले "परोक्ष
कृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यन्ते प्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्य"
इति (७. १. १.) ; एतस्योदाहरणान्यपि दर्शितानि तत्रै
"इन्द्रो दिव (१०. ८९. १०.)"–इत्यादीनि ; पर मुदाहृते
तेषु परोक्षकृतनिगमेषु न हि श्रूयन्ते सर्वा एव प्रथमपुरुषक्रियाः
प्रत्युत 'अनूषत', 'गायत', 'अरंसत'–इति तिस्रो मध्यमपुरुष
क्रियाश्च। तदिह कथं भवेल्लक्षणसमन्वयः ? इतीह वृत्तिकृते
ऽद्भावनीय मेव ! न च तथोद्भावितं दुर्गाचार्येण। किञ्च 'अन्
षत'–इत्यस्य अभिष्टुतेति प्रतिशब्ददानं, तदनुगतं सर्वं तन्मन्
व्याख्यानं च तस्य व्याख्यापयत्र एवोद्भावयति। सायणभाष्ये
'अनूषत'–इत्यस्य स्तुतवन्त इति प्रतिशब्दः प्रदत्तः, तथा न चोप
लभ्यते तत्र यूय मिति, स्फुट मप्युक्तं तत्साधनिकायां 'लुि
व्यत्ययेनात्मनेपदं झस्यादादेशः'–इति। अहो इहैतदपि विचार्य
— अस्त्वेकस्यैवास्य दुर्गाचार्यस्य व्याख्याने दोषः, परं सर्ववे
भाष्यकारेण सायणेनापि 'गायत'–इत्यस्य व्याख्यायां कथं
यास्कीयलक्षणोदाहरणमर्यादा परिरक्षिता ? गड्डलिकाप्रवा
एव किं मत्र वीज मिति विद्वद्भिरनुसन्धेयम्।

'एष चाख्यानसमयः'–इत्येतन्नैरुक्तवचनस्य (७. २. १.
'भारते चाख्यानसमये एष एव सिद्धान्त इत्यर्थः'–इति दुर्गाचार्य
कृतव्याख्यानदर्शनाद् गम्यते नून मेतत्प्रचलितं महाभार
निरुक्ताच्च पुरैव प्रणीत मिति। तदेताट्टग्व्याख्यानं तु पौर्वापर्

ज्ञानविधुरेणैव कृत मिति कालज्ञानकृतप्रमाणा मैतिहासिकानां भवेदास्यास्पद मेव। एव मन्यत्रापि बहुतैव विवेचनीयम्।

क्वचिद्विशेषतो व्याख्येयानि मूलवचनानि च नैव व्याख्यातान्येतेनाचार्येण; अपमार्जनीय एवैष दोषो व्याख्यातॄणाम्। न हृग्दोषास्तु मयोद्‌घोषिता बहुत्र तट्टीप्पन्याम्। किञ्च यदिहानेकत्रोक्तं भगवता यास्केन— "इति सा निगदव्याख्याता"-इति, तेषां सर्वेषा मेव निगमानां विशेषतो व्याख्यानानि कर्त्तव्यान्येव हृत्तिकृतोऽस्य। अहो बत, तादृशानां व्याख्याकथा तु दूरे आस्ताम्, असकृदुक्तस्य निगदव्याख्यातेति पदस्यापि व्याख्यानं न कृतं तेन क्वचिदपि! वस्तुतस्तु यास्ककाले यासा मृचा मर्थबोध आसीदतीव सुगमः, तासां व्याख्यानं निष्प्रयोजन मिति मत्वैवाह तत्र तत्र यास्को निगदव्याख्यातेति। श्रूयन्ते चैवं निगदव्याख्याता मन्त्रास्तैत्तिरीयारण्यकादावपि। तथाहि— "अथ निगदव्याख्याताः,ताननुक्रमिष्यामः"-इति तै० आ० १प्र० ८अनु० ४ख०। 'निगद्यमानेनैव मन्त्रपाठेनैव ०—० विस्पष्ट माख्यातो भवति, तान् एतान् मन्त्रान् अनुक्रमेण कथयिष्यामः'- इति च तत्र तद्भाष्यं सायणीयम्।

क्वचिदहो त्रैकालिकाभावविशिष्टस्य मन्त्रकमलस्यापि सुगन्धोऽघ्रायि तेन; दृष्टश्च क्वचिन्निराकार मपि साकारम्। अतिगभीरमूलजलधौ दिग्भ्रम एव तत्र तत्र तद्दीज मनुमीयते, नान्यत् कि मपि। तद्यथा निरु० ८. १. २.— "अयाप्यय मपरो हेतुरिन्द्रस्य द्रविणोदस्त्वे— 'अग्निं द्राविणोदस माह' मन्त्रदृक्। स मन्त्रो मृग्यः। केचित्तु 'द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदसः'- इत्येव मन्यन्ते। यस्यापत्यं द्राविणोदसोऽग्निः, स एव द्रविणोदा

इति'-इति। अस्मन्मते तु न अत्र द्राविणोदसपदघटितमन्त्रोऽन्वेष्यः; अपि तु द्रविणोदा इन्द्र इति चेत् इन्द्राज्जातोऽग्निरिति यत्र श्रूयते एव मेव निगमो दर्शनीयः; दर्शयिष्यत्यनुपदञ्चात्र तथैव— "यो अश्मनो अन्तरग्निं जजान"-इति भाष्यकारः स्वय मेव।

क्वचित् पदग्रन्थविरोध मुररीकृत्य च कृतं नैरुक्तनिगमव्याख्यान मेतेनातिपण्डितम्मन्येन। तद्यथा वराहनिगमव्याख्यानावसरे त्विषिरूप मिद मिति मत्त्वैवोक्तम्— 'त्वेषितः= सन्दीपितः'-इति (५. १. ४टी०)। पदसंहितायां तु 'त्वाऽइषितः'-इति सावग्रहपाठः श्रूयते। तथाचावगम्यते बह्वृक्पदकारस्य शाकल्यस्यपर्णेनात्र त्विषिरूप मिष्ट मिति। एवञ्चानयोर्विरोधः स्फुटम्। नून मवगतश्चैव विरोधस्तेनापि वेदार्थपटुना; अत एवानुपद मुक्तम्— 'नान्यथार्थ उपपद्यते'-इति। 'अन्यथा' पदकारनये 'त्वाऽइषितः'-इत्यवग्रहानुरोधतः त्विषिरूप मिद मिति स्वीकाराभावे इति च तद्भावः। एतच्च प्रौढ़िवादमात्रम्; सायणाचार्येण तु पदकारमत मनुसृत्य कृत एव हि त्वेषित इति पदस्य 'त्वया प्रेरितः'-इत्यय मर्थोऽसकृत्। वस्तुतोऽस्माभिः सर्वत्र तथैवार्थः कल्पनीयो यथा न विरुध्येत पदपाठः! आर्षं पदपाठ मवमत्यार्थकरणन्तु साहस मेवेत्यत्र नास्ति वक्तव्यता।

एव मनुक्रमणीकारस्य शौनकस्य, कल्पकारस्याश्वलायनस्य च मतविरुद्ध मिष्ट प्रतीकोपादान मभिलक्ष्यते। तद्यथा—"आचष्ट आसाम्"-इतिनिरुक्तोदाहृतनिगमस्य व्याख्यानाय तत्पूर्ववर्त्तिन्याः "अभि वो देवीम्"-इत्यस्याः (ऋ० सं० ७. ३४. ८.) प्रतीकोपादानम् (६.२.१.)। तदत्र शौनकाश्वलायनयोर्मते ये द्विपदे ऋचौ, त एवैते सम्भिद्य चतुष्पदीत्येका दुर्गाचार्यस्येति मतविरोधो व्यक्तः।

स्वस्य वैज्ञानिकज्ञानाभावोऽपि द्योतितोऽत्र बहुत्र स्वयम् । तद्यथा — 'विक्षतज्योतिष्कः'-इतिनैरुक्तपदस्य व्याख्यानायोक्तम्— "तद्धि तस्य विक्षतं ज्योतिः , शीतत्वात् ; इतराणि उष्णानि ज्योतींषि सूर्यादीनि, तान्यपेक्ष्य"-इति (५. ४. १टी०) । स्वभावस्यान्यथाभाव एवोच्यते विकारो नाम लोके ; तद्यदि हि पूर्वं मुष्ण मनन्तरं चन्द्रमः-सम्बन्धात् शीत मिति स्याद् विज्ञानवेद्यं चान्द्रमसं ज्योतिः , तर्ह्येवोपपद्येत चन्द्रवाचकस्य 'ऋक्षः'-इति पदस्य यास्कीयं निर्वचनं 'विक्षतज्योतिष्कः'-इति । स्वभावशीतस्य तु विक्षतत्व मेव किन्नामेति संशयोऽपि नोद्भूतः किमु दुर्गाचार्यस्य ?

एवं यदा पौराणिकाख्यानघनघटाभिराच्छन्नं वैदिकं ज्योतिः, तादृशे एव निबिडान्धकारग्रस्ते भारते यतोऽयं जातो दुर्गाचार्यः, ततोऽपीह ऋज्वर्थायां मूलाभिप्रायविरुद्धानि मूलासम्बद्धानि च बह्वन्याख्यानानि दृश्यन्ते । तत्र, मूलाभिप्रायविरुद्धं यथा— "एव मुच्चावचैरभिप्रायैर्ऋषीणां मन्त्रदृष्टयो भवन्ति"-इतिनैरुक्तवचनस्य व्याख्यानशेषे "मन्त्राणां द्रष्टारो भवन्ति , न तु कर्त्तार इत्यभिप्रायः"-इत्युक्तम् (७. १. ३टी०) । न चाय मभिप्रायो मूलकृतो यास्कस्येति गम्यते । तस्वतस्तु अनिर्दिष्टकालिकाना मतिप्राचीनानां ग्रन्थादीनां दृष्ट इति, युगारम्भकालिकानां प्राचीनानां प्रोक्त इति, मध्यकालिकाना मनतिप्राचीनाना मद्यतनीयानाञ्च कृत इति त्रय एव व्यवहाराः समार्थाः ; तथैव पाणिनिशासनात् । तथाहि — 'दृष्टं साम'-इति (४. २. ७.) , 'तेन प्रोक्तम्'-इति (४. ३. १०१.), 'कृते ग्रन्थे'-इति (४.३.११६.) चैतानि सूत्राणीहालोच्यानि । मूलासम्बद्धानि च यथा—'सप्त सिन्धून् , स्यन्दना आकाशनदीः , इला च इला चेत्येवमाद्याः'-इति (८.१.२टी०) , "समारोहणे=

उदयगिरौ"–इत्यादि (७. १. २ टी०) च। तथा "इह काय चन्द्रमा मध्यस्थान: ?"–इति स्वारब्धविचारस्य समाधान मपि (११. १. ६टी०) ततोऽधिकं चित्रम् ।

एवमपि यास्कीयवचनव्याख्यानानुरोधात् तस्य वस्तुतावितथवादित्व मपीह व्यज्यते। तद्यथा देवताना माकारविचारप्रकरणे— "तदाहु: 'नैतदस्ति यद्देवासुरम्'–इति। ०—० 'तद्यथा — अग्नि:, वायु:, आदित्य:, पृथिवी, चन्द्रमा:–इति'। प्रत्यक्ष एतान्यपुरुषप्रकाराणि, इत्येतेषा मतोऽन्यथाभ्युपगमे दृष्टहानि: स्यात्! न चैतदिष्टम्। तस्मादपुरुषविधा अग्न्यादय:, तत्सामान्यादष्टा इन्द्रादयोऽप्यपुरुषविधा:, न हि मनुष्यत्वे तुल्ये केचिदाकारिण: केचिदनाकारिण: इति, तथैव देवताना मपि हि न्याय:। तस्मादपुरुषविधा इति"–इति (७. २. ३टी०)। एतेन अग्न्याद्यन्त:पुरुषरूपकल्पन मप्यपास्त मिति स्फुटम्। एवं भगवता यास्केन पृथिव्या: वहि:प्रभाशून्यत्वं वर्णितम्— "अपगतभास मपहृतभास मन्तर्हितभासं गतभासं वा"–इति (६.६.७.)। ततश्च दुर्गाचार्येण 'कृष्णच्छाया भवति पृथिवी'–इत्यप्यवगतम्।

एव मप्यन्त:सारशून्यो वंशतरुश्चन्दनवनस्थोऽपि न कथ मपि चन्द्रनायते! दुर्गाचार्य: खलु देवताना मपुरुषविधत्वं व्याख्यायाप्यनुपद मनुससारैव पौराणिकमतम् "परे तु अधिष्ठातार: पुरुषविग्रहा: (७. २.३टी०)"–इत्यादिना। अपि नैव विगत: स्यात्तस्य पौराणिकराहुग्रासकथासंस्कार:। अहो कालप्रभावजो मतिविभ्रम:! वेदाङ्गग्रन्थकर्तुर्भगवतो यास्कस्यापि मतं खर्वीकर्तु मिच्छत्ययम्!! एव मगस्त्यजन्मव्याख्यानादावपि पौराणिकाख्यान मेवानुसृतम् (१. २. ४टी०); न तु तस्य व्याख्यात मेतेन।

क्वचिदिह व्याकरणप्रक्रियाख्यान मप्यपरिस्फुटम्। तद्यथा—'अस्मे'–इति नैगमपदव्याख्यानाय यन्निरुक्तं भगवता यास्केन 'अस्मे तेबन्धुः'–इत्यादि। तत्र अस्मच्छब्दात् प्रथमादीनां सर्वासामेव विभक्तीनां बहुवचनानां 'जस्-शस्-भिस्-भ्यस्-आम्-सुप्'–इत्येतेषां स्थाने "सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः"–इति (७. १. ३८.) पाणिनीयेन सूत्रेण शे-आदेश एवेष्टः। तथाच 'अस्मे'–इत्येकरूपस्यैव पदस्य वयम्, अस्मान्, अस्माभिः, अस्मभ्यम्, अस्मत्, अस्माकम्, अस्मासु इति सप्तविधा एवार्था भवितुमर्हन्ति, भवन्ति च यथास्थानं यथानुगम मित्येव मूलतात्पर्यम्। परं दुर्गाचार्येण त्वेषा वैयकरणप्रक्रिया नैव तत्र कण्ठरवेणोद्घोषिता; अपि तूक्तं "'अस्मे'–इत्यस्य 'वयम्'–इत्येवम्प्रथमया विपरिणाम उपपद्यते"–इत्येवमादि (६. २. ३ टी०)।

क्वचिदिह पाठकभ्रामिकोक्तिश्च लक्ष्यते। तद्यथा—'इह तूत्तमः (१२.३.१४)'–इत्युक्तिर्भ्रामयत्येव पाठकान् मध्यमस्याप्यन्वेषणाय।

क्वचिच्चेह यास्कप्रदर्शितनिगमार्थस्य चान्वेषणीयतोपदिष्टा। तद्यथा—"दयमानोड्डीयमानः काकोऽन्तरिक्षेणाधस्तात् मां सुप्तं दोषाया मबोधयत्। मृग्योऽत्र शेषः"–इति (४. ३. १टी०)। नूनमिह उक्तातिरिक्तस्यार्थस्यैव मृग्यतोपदिश्यते; तत्त्वनुचितं प्रतिभाताम्। किञ्चात्र 'दयमानोड्डीयमानः'–इत्यशुद्धपाठस्तु स्याल्लेखकप्रमादज एव; 'दयमान उड्डीयमानः'--इत्येवम्पाठेनैव भवितव्यम्; एवं 'दोषायाम्'--इत्यपि द्रष्टव्यम्।

निगमान्वेषणीयता तु बहुत्रैवोपदिष्टा। तद्यथा— "जामिशब्दस्य (अतिरेकार्थस्य) पर्य्येष्यो निगमः"--इति, ततः "एतस्य (बालिशार्थस्य) अपि पर्येष्यो निगमः"--इति च (४.३.४टी०)।

आमिशब्दस्यातिरेकवालिशार्थयोर्मन्त्रात्मनिगमप्रदर्शने देवराजोऽप्यभवदसमर्थ इव (४. १. ४६.) । वस्तुतस्तु नैघण्टुकव्याख्यानमेवस्यासीन्निगमसङ्ग्रहे मुख्यमवलम्बनं प्रतीयते ; तत्र हि येषां पदाननिगमा नैव दर्शिताः, इहापि न तेषां त उपलभ्यन्ते ; अपि तत्र खलुयेषां पदानां ये च यथा च निगमाः प्रदर्शिता देवराजेन, प्रायस्त एवतथैवेह च दृश्यन्ते । तद्यथा— तत्र क्रोधनामसु पठितस्य हरइतिनैघण्टुकपदस्य 'निगमो ऽन्वेषणीयः'-इति व्याख्यानमुपसंहृतंदेवराजेन (२. १३. २.) ; तथेह क्रोधनामनिरुक्तव्याख्यानावसरेदुर्गाचार्येणापि तन्निगमो नैवादर्शि (३.२.३टी०) । परं सायणीय-भाष्यदर्शनात्त्वस्माभिरवगम्यते एव क्रोधवाचिनोऽपि हरःशब्दस्यनिगमः— "पवमाना हरसो दैव्यस्य"-इति (ऋ०सं०८.४८.२.) ;पुनस्तस्यैव हरःशब्दस्य ज्योतिर्दिनार्थयोः क्रमात् यौ निगमौ प्रद-र्शितौ देवराजेन, तावेव ऋज्वर्थाया मपि ; किञ्च अस्मगर्थे यथामन्त्रात्मनिगमाभावः सूचितो देवराजेन, ऋज्वर्थाया मपि तथैव ;अहो तत्रैव तत्रचोक्तं देवराजेन 'उदकलोकवाचिनिगमौ पर्येष्यौ'-इति (४.१.३८.), तत एवानन्यगत्या दुर्गाचार्येणापीह (४.३.३टी०)मौन मेवावलम्बित मित्यलं पल्लवितेनेति शम् ॥

यत्प्रणीतं मया संवत् वसुवेदाङ्कसप्तमे ।
"निरुक्तालोचनं" नाम कालनैरुक्तदर्शनम् ।
तदेवाद्य त्रिषष्ठ्यब्दे संशोध्य च विस्तरात् च ।
हितव्रताय पुत्राय पुनःकाशाय दीयते ॥

इतिरियं श्रीसत्यव्रतशर्मणा मिति ॥

